

સ્વ. દેશલક્ષ્મી

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો.

પુસ્તક બીજું.

(દેશાન્તર વસવાટ સંબંધી.)

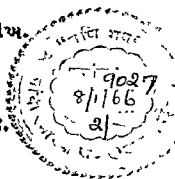
—:૦:—

લાપાન્તર કર્તા,
નરહરિ દ્વારકાદાસ ચરીખ.

—*—

પ્રકાશક

હોમરૂલ લીગ, મુંબઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૫.

ઈ. સ. ૧૯૧૯.

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૧૦૦૦.

કિ. ૦-૧૦-૭.

શ્રી "ભાગ્યદાય પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ"માં નોકાલાલ દેવસંકર
દ્વિતીય બાપું. ખાડીયા—અમદાવાદ.

બૉલ ઈડીયા હોમરૂલ લીગની મુખ્યત્તી શાખાના મંત્રી
સંકરલાલ મેલાભાઈ બેંકર. ૨૫૧, હોર્નબી રોડ,
મોટ, મુમ્બઈ પ્રકટ કર્યું. .

U S Press And

स्व नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले.
दक्षिण आफ्रिकाभा, सने १९१२

પ્રસ્તાવના.

નામદાર ગોખલેની ગીરમીટ સંબંધી પ્રવૃત્તિ તેમની તન્મયતાની જેવી ઝાંખી કરાવે છે તેવી ખીજ એકે પ્રવૃત્તિ નથી કરાવતી. તેમનો દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રવાસ અને ત્યાર બાદની તેમની હિંદમાં ચળવળ, પોતાના કાર્યમાં ઓતપ્રોત થઈ જવાની તેમની શક્તિનું આપણને સાફ દિશ્દર્શન કરાવે છે. અને તેમની આ શક્તિને લીધે જ એ ઘણી વેળા કહ્યું છે કે, તેમના કાર્યોમાં આપણે છુપાઈ રહેલી ધર્મવૃત્તિને જોઈ શકતા હતા.

હવે આપણે એમનું દક્ષિણ આફ્રિકાનું કાર્ય જરા તપાસીએ. ત્યારે તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા વિષે પોતાનો મત જાહેર કર્યો ત્યારે હિંદુસ્તાન સરકારના અમલદારોમાં ખળભળાટ થયો. ગોખલેજીના જેવા માણસનું અપમાન દક્ષિણ આફ્રિકામાં થશે તો કેમ થાય? દક્ષિણ આફ્રિકામાં જવાનું એ માંડી વાળે તો કેવું સાફ? પણ એવી સૂચના કરવાની હિંમત કોની ચાલે? દક્ષિણ આફ્રિકા જવું એ શું છે તેનો અનુભવ ઇંગ્લંડમાંજ ગોખલેજીને થયો. તેમણે પોતાને સાફ ટીકેટ મંગાવી, પણ યુનિયન કૅસલ કંપનીના અધિકારીઓએ કંઈ દરકાર ન કરી. આ બખર ઇંડિયા ઓફિસમાં પહોંચી. ઇંડિયા ઓફિસે, સર એવન ટચુડર જે યુનિયન કૅસલ કંપનીના મેનેજર હતા, તેને સખત તાકીદ કરી કે કંપનીએ ગોખલેજીના દરજ્જાને ધાજતું હતું તેવું માનવળવવું જોઈએ. પરિણામ એ આવ્યું કે ગોખલેજી એક માનવંતા પરાણા તરીકે સ્ટીમરમાં પ્રવાસ કરી શક્યા. મને આ ધીનાનું વર્ણન

કરતાં તેમણે કહ્યું, “મને મારા પોતાના માનની દરકાર નથી, પણ મારા દેશનું માન મને આણુસમાન છે, અને આ વેળાએ હું એક જાહેર વ્યક્તિ તરીકે આવતો હતો એટલે જો મારું અપમાન થાય તો હિંદનું અપમાન થયા બરાબર છે એમ સમજીને મેં સ્ટીમરમાં માન જળવાય એવી સગવડ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યો.” ઉપરનો બનાવ બન્યો તેથી ઇંગ્લિશ આફ્રિકાને કોલોનિયલ આફ્રિકાની મારફતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ જોખલેલનો સત્કાર પૂરેપૂરો થાય એવી તજવીજ કરેલી હતી; તેથી યુનિયન સરકારે પહેલેથી જ તેમનાં સત્કારનો બંદોબસ્ત કરી મૂક્યો હતો. તેમને સાડા એક સલૂન તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો, અને સુસાફરી દરમિયાન રસોઈયા વગેરેનો પણ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેમની બરદાસ્ત કરવાનું એક અમલદારને સોંપવામાં આવ્યું હતું. હિંદી કોમે તો બાદશાહને પણ ન મળી શકે એવું માન ઠેકાણે ઠેકાણે આપવાની તજવીજ કરી મેલી હતી. જોખલેલએ યુનિયન સરકારની પરોણાગત માત્ર યુનિયનની એક રાજધાની પ્રીટોરીઆને વિષેજ સ્વીકારી. બાકી બધી જગ્યાએ તેઓ હિંદી કોમનાજ પરોણા રહેલા. કેપ ટાઉનમાં દાખલ થયા કે તુરત તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલનો વિશેષ અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો. એ વિષયનું જે સામાન્ય જ્ઞાન લઈને તેઓ કેપ ટાઉન ઉતર્યા હતા, તે પણ જેવું તેવું ન હતું, પણ તેમને હિંચાળે તે બસ ન હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના ચાર અઠવાડિયાના રહેવાસ દરમિયાન તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીના સવાલનો એટલો બધો ઉઠા અભ્યાસ કર્યો કે, જે જે તેમને મળતા તેઓ તેમના જ્ઞાનથી આશ્ચર્યચકિત થતા. જ્યારે જનરલ બોટા અને જનરલ સ્મટ્સને મળવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેમણે એટલી બધી

નોટો તૈયાર કરવી કે મને લાગી આવ્યું કે 'આટલો બધો પરિશ્રમ શા સારૂ ઉઠાવતા હશે?' તેમની તબીબત આખો વખત નાણુક જ હતી. અત્યંત સંલાળની જરૂર હતી. પણ એવી તબીબત છતાં રાતના બારબાર વાઝા સુધી શમ કરતા અને પાછા બે વાગે - કે ચાર વાગે ઉઠી નીકળે અને કાગળીઆંચોની માગણી કરે. પરિણામે જનરલ ખોટા અને જનરલ સ્પેશ્લની સાથેના તેમના 'મેળાપમાંથી ગિરમીટના ત્રણ પાઉંડના વાર્ષિક કરની સત્યાગ્રહની લડાઈ ઉત્પન્ન થઈ. આ કર ૧૮૯૪ ની સાલથી ગિરમીટમાંથી છુટેલા પુરુષો તેની સ્ત્રી અને તેના છોકરા છોકરી ઉપર પડતો હતો. બે ગિરમીટમાંથી છુટેલો પુરુષ કર આપવા ન માગે તો તેને હિંદુસ્તાનમાં પાછા જવાને કાયદો ફરજ પાડતો હતો. એટલે ગિરમીટમાં-ખડૂં જોતાં, ગુલામીમાં-સપડાયેલા હિંદીની દશા ઘણી કફોડી થઈ પડી હતી. સર્વસ્વ તણને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખાલખચાં સુદાં આવેલો, હિંદુસ્તાન પાછો જઈને શું કરે? અહિં તો તેને નસીબે ભૂખમરો જ રહ્યો. જાંઘળી પર્યંત ગિરમીટમાં પણ કેમ રહેવાય? તેની આસપાસના સ્વતંત્ર માણસો મહિનાના ૪ પાઉંડ, ૫ પાઉંડ, ૧૦ પાઉંડ કમાતા હોય ત્યારે પોતે ૧૪ થી ૧૫ શીલીંગ મહિનાના લઈને કેમ સંતુષ્ટ રહી શકે? અને છુટો રહેવા માગે તો ધારો કે, તેમને એક છોકરો અને એક છોકરી હોય તો સ્ત્રી સુદાં તેને દરેક વર્ષે ૧૨ પાઉંડનો કર આપવો જોઈએ. આવો અતિ ભારે કર તે કેમ ભરી શકાય? આ કરની સામે, ન્યારથી તે દાખલ થયો ત્યારથી, ભારે લડત હિંદી ક્રોધ ચલાવી રહેલ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેના પડઘા પડ્યા હતા. પણ હજી સુધી એ કર નાણુક થઈ શક્યો ન હતો. ઘણીએ માગણીઓમાં, ગોખલેજીને આ

કર નાખુદ કરાવવાની માગણી પણ કરવાની હતી. પોતાના ગરીબ ભાઈઓની ઉપરનો આ બોલો, એ કેમ જાણે પોતાની જાત ઉપર હોયને, એમ તેઓ સળગી ઉઠ્યા હતા. જનરલ બોટાની પાસે પોતાના આત્માની સંપૂર્ણ શક્તિનો પ્રયોગ તેમણે કર્યો. તેમના બોલવાનો પ્રભાવ જનરલ બોટા અને જનરલ રમટસની ઉપર એવો પડ્યો કે તેઓ પીંગળી ગયા, અને તેમને વચન આપ્યું કે, આગામી યુનિયન પાર્લમેન્ટમાં એ કર રદ થશે. ગોખલેજીએ આ વધામણીના ખખર ઘણા હુપ્પૂર્વક મને આપ્યા. બીજા વચનો પણ એ અમલદારોએ આપ્યા હતાં. પણ અત્યારે આપણે ગિરમીટના વિષયનો જ વિચાર કરીએ છીએ એટલે યુનિયન સરકાર સાથેના તેમના મેળાપનો આટલો જ લાગ હું અહીં આપું છું. પાર્લમેન્ટ બેઠી, ગોખલેજી તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં નહિ હતા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વચતા હિંદીઓને માલુમ પડ્યું કે, ત્રણ પાઉંડનો કર તો નાખુદ નહિ થાય. જનરલ રમટસે નોતાલના મેમ્બરોને સમજાવવાનો, થોડા ઘણા પ્રયત્ન કર્યો હતો. મારે હિસાબે એ બસ નહિ હતો. હિંદી કેમ યુનિયન સરકારને લખ્યું કે, ત્રણ પાઉંડનો કર ગમે તેમ કરીને નાખુદ કરવા યુનિયન સરકાર ગોખલેજીની સાથે બંધાયેલી હતી, એટલે જો એ કર નાખુદ નહિ કરે તો જે સત્યાગ્રહ ૧૯૦૬ ની સાલથી ચાલી રહ્યો હતો તેની અંદર આ કરની વાત પણ દાખલ થશે. બીજી તરફથી ગોખલેજીને તાર્કીક ખખર આપ્યા. તેમણે આ પગલું પસંદ કર્યું. યુનિયન સરકારે હિંદી કેમની ચેતવણી ઉપર ધ્યાન નહિ આપ્યું, તેનું પરિણામ સહુ જાણે છે. ૪૦૦૦૦ ગિરમીટમાં રહેલા હિંદીઓ સત્યાગ્રહની લડતમાં સામેલ થયા. તેઓએ હડતાળ પાડી, અસહ્ય દુઃખો સહન

કર્યો, ઘણાં માર્યાં ગયા, પણ છેવટે ગોખલેજીને અપાયલું વચન પળાયું અને તે કર નાખુદ થયો.

આ મહાન્ લડતનો ઇતિહાસ આપવાનું આ સ્થળ નથી. ટુંકી સરખી પ્રસ્તાવનામાં એ ઇતિહાસ સંક્ષિપ્ત રૂપે પણ ન આપી શકાય. આ પ્રકરણને અહીં છેડવામાં મારી મતલબ એટલી જ છે કે, આ મહાન્ પુરુષનો સેવામંત્ર કેવો પ્રોત્સાહન હતો, તેની કિંમત તેઓ કેટલી સમજતા હતા તે બતાવવી, અને સાથે સાથે એ પણ બતાવવું કે, જ્યાં એકનિષ્ઠાથી અને સત્યને જ વળગીને કાર્ય કરવામાં આવે છે ત્યાં, હિમાલયના નેવડી લાગતી અડચણો પણ ઝપાટાથી દૂર કરી શકાય છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગીરમીટ પ્રકરણ	
નાતાલમાં લઈ જવામાં આવતા ગીરમીટીઆ મળુરો—	૫
ગીરમીટ પદ્ધતિ—વડી ધારાસભા	૧૮
દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત	
ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓની સ્થિતિ—મુંબઈ	૫૧
ટ્રાન્સવાલમાં આપણી સ્થિતિ—લાહોર કોન્ગ્રેસ	૬૨
જોહાનીસ્બર્ગની મિજલસમાં આપેલું ભાષણ	૭૬
ડર્બનમાં આપેલું ભાષણ	૮૯
દક્ષિણ આફ્રિકાના પત્રકારોની ટીકાઓનો જવાબ—ડર્બન	૯૪
ગ્રીટારીઆમાં વધાય સમયે આપેલું ભાષણ	૯૯
વસાહતોમાં હિંદીઓની સ્થિતિ—આઈડીપુર કોન્ગ્રેસ	૧૧૦
પરિશિષ્ટ—દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસની રોજનિશી	૧૩૭

નામદાર ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો.

ગીરમીટ પ્રકરણ.

ગીરમીટ એ અંગ્રેજી 'એગ્રીમેન્ટ' (= કરાર) શબ્દનો અપભ્રંશ છે. સને ૧૮૩૪ માં ગુલામગીરીની પ્રથા બંધ કરવામાં આવી એટલે વસાહતોમાં ચ્દા, કોશી તથા શેરડીના વાવેતર કરનારાઓ (planters)ને મળુરી માટે ઘણી અડચણ પડવા લાગી. તેથી ગુલામીની અવેજીમાં, અમુક વર્ષોને માટે તથા અમુક નક્કી કરેલા દરથી મળુરી કરવાની બંધણી કરીને હિંદમાંથી વસાહતોમાં મળુરો લઇ જવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. તેને ગીરમીટ પદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિથી આસામ, નાતાલ, મોરિશિયસ, સિટિસ ગિયાના, ત્રિનિદાદ, જમૈકા, ફિનિ, મલાયા તથા સ્ટ્રેઈટ્સનાં વસાહતોમાં મળુરો લઇ જવામાં આવતા. તેનાં દુષ્ટ લક્ષણો અને ઘોર પરિણામોનું વર્ણન આ લાપણોમાં આપેલું છે. દૂર દેશાવરમાં આપણા મળુરોના કેવા ભૂંડા હાલ થતા તેની પહેલાં તો હિંદુસ્તાનમાં ખખર પડેલી નહિ, પરંતુ તે બાળત કાઢ કાઢ વાર ઈંગ્લાંડમાં કેટલીક હાલપોહ યથેલી અને તે તે વખતે આ પદ્ધતિ બંધ પણ કરવામાં આવેલી. પરંતુ વસાહતી વાવેતર કરાવનારાઓના લાગવગને લીધે તે ફરી ફરી શરૂ કરવામાં આવતી. નાતાલમાં હિંદીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતા ખરાબ વર્તાવના પ્રતિકાર તરિકે આ પદ્ધતિ સને ૧૯૧૧ માં બંધ કરવામાં આવી હતી. આસામમાંથી સને ૧૯૧૩ માં બંધ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી મ્લે ૧૯૧૫ ની આખરમાં મેસર્સ એન્ડ્રુઝ અને પીઅર્સન ફિનિ દાયુમાં ગીરમીટીઆ મળુરોની સ્થિતિ સંબંધે તપાસ કરવા ગયા હતા અને સને ૧૯૧૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તેમણે તેમનો રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો હતો, તેઓએ ત્યાંથી

પાછા આવીને નામદાર વાઇસરોય સાથે મસલત કરી હતી તેમાં આ પદ્ધતિ બંધ કરવા વિશે તેમને કંઈક સંતોષકારક જવાબ મળ્યો હતો પરંતુ પાછળથી ઇંગ્લંડમાં રાજદ્વારી પુરોષોએ જાહેર કર્યું કે આજમાં આજ પાંચ વર્ષ સુધી આ પદ્ધતિ બંધ કરી શકાશે નહિ. આ વાતની મિ. એન્ડ્રુઝને ખબર પડતાંજ તેમણે હિંદમાં આવી આગેવાનોને એનાવ્યા. પછી તે ભલા પાદરીએ, મહાત્મા ગાંધીજીએ, વીરાંગના સરોજિની નાઇડુએ તથા હિંદના મિત્ર મિ. પૌન્ડ્રે આખા હિંદમાં ફરી વળી લોકોને જાગૃત કર્યા. પરદેશમાં હિંદુમૈયાની આખર લૂંટાવાનાં વર્ણનો સાંભળી આખું હિંદ સળગી ઉઠ્યું. આ પદ્ધતિ તા. ૩૧ મી મે સને ૧૯૧૭ પહેલાં બંધ થવીજ જોઈએ એવા હરાવો આખા હિંદુસ્તાનમાં રથજે રથજે પસાર થયા અને તે પહેલાં બંધ ન થાય તો સત્યાગ્રહ કરવો એવા હરાવ ઉપર આગેવાનો આવ્યા અને તેમને લોકોનો સંપૂર્ણ ટેકો મળ્યો. લોક લાગણીનો આ ઉછળાટ વર્તી લઈ નામદાર લૉર્ડ એમ્સફોર્ડે આ પદ્ધતિ પ્રથમ તો થોડા સમયને માટે બંધ કરી અને ફરી તે અમલમાં નહિ આવે એવું જાહેર કર્યું. આમ હિંદુસ્તાનમાં સત્યાગ્રહનો પાયો રોપાયો અને સરકાર લોકમનને માન આપીનેજ ચાલી શકે, એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન થયું. ત્યાર પછી તે બાબત વિચાર કરવા ઇંગ્લંડમાં એક કમિટી નીમાઈ. તેણે આ પદ્ધતિ બંધ કરવાની ભલામણ કરી, પરંતુ તેની અવેજમાં આ પદ્ધતિમાં ધણા સુધારા કરી બીજી એક યોજના હિંદની સરકારની સંમતિ માટે તેણે મોકલી છે. અસલની ગીરમીટ પદ્ધતિનાં ધણાં અનિષ્ટ તરવો આ યોજનામાં દૂર કરેલાં જોવામાં આવે છે, છતાં પણ તે એક પ્રકારની ગીરમીટજ છે અને મળુરો કાંઈ પણ જાતના કરારથી બંધાઈને પરદેશ જાય તે હિંદની પ્રતિજ્ઞાને હાનિકારક છે. ગમે તેટલો સુધારો થાય પણ આ પદ્ધતિ સ્વભાવેજ હાનિકારક છે અને કાંઈ પણ સ્વરૂપમાં હિંદ તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહિ. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ એજ મત જણાવ્યો છે.

નાતાલમાં લઈ જવામાં આવતા ગીરમીટીઆ મળુરો.

[સને ૧૯૧૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૫ મી તારીખે નામદાર ગોખલે-
એ વડી ધારા સભામાં નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—]

“ આ સભા એવી લક્ષ્યમણુ કરે છે કે નાતાલની *વસાહતમાં,
બ્રિટિશ હિન્દમાંથી ગીરમીટ પદ્ધતિ અનુસાર મળુરોને લઈ જતા અટકાવવાની
નામદાર ગવર્નર જનરલ અને તેમની કાઉન્સિલને સત્તા આપવી.”

નામદાર ગોખલે ઠરાવ રજુ કરતાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—

આજના વિવાદ માટે સરકારે જે સરલતા કરી આપી છે તે
માટે આરંભમાંજ મારે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. ધારાસભામાં
કાર્યો રજુ કરવાના નવા હકનો અમલ પ્રથમ આ પ્રશ્ન સંબંધેજ
થાય છે તે એક મહત્વની બાબત છે, કારણ આ પ્રશ્ન ઉપર સમસ્ત
હિન્દી પ્રજામાં કડવી લાગણી વ્યાપી રહી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ
આ સંબંધે હિન્દની સરકારનો મત પણ પ્રજાની સાથે મળતો છે
એમ ધરાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં, એટલી આશા રાખવી વધારે
પડતી નથી કે, આ સભા મારે ઠરાવ પસાર કરશે અને આખા
દેશમાં એક હોડયી ખીજે હોડે સુધી ઉજળા રહેલી લોક લાગણીમાં
સરકાર આગેવાન થશે. હિન્દુસ્તાનના લોકો સંબંધે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે

* ગુજરાતીમાં colony શબ્દ માટે ઘણુંખરું સંસ્થાન શબ્દ વપરાય
છે. સંસ્થાનનો અર્થ સ્થિતિ, સ્થળ અથવા સ્થના થાય છે. દેશી રાજ્યો
માટે સંસ્થાન શબ્દ વપરાય છે તે કદાચ આવી શકે, પરંતુ તેનો અર્થ
તેમાં colony માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ ખોટોજ ગણાય. હિન્દી તથા બંગાળી-
માં colony માટે ઉપનિવેશ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. આપણા મરાઠી
પરોશીઓ વસાહત શબ્દ વાપરે છે. પરદેશમાં અથવા પરગામમાં જઈને
રહેવા માટે આપણે વસવાટ શબ્દ વાપરીએ છીએ. પરંતુ વસવાટ શબ્દમાં
વસવાની ક્રિયાનોજ અર્થ આવે છે. વસવાતા સ્થળનો, અર્થજોગ્ય, મતેલ સ્થાન,
વસાહતમાં તે થાય છે. અને વસવાટ તથા વસાહતનો ધાતુ પણ એકજ,
છે. એટલે અમે colony માટે વસાહત અને emigration તથા coloni-
zation માટે વસવાટ શબ્દ વાપર્યા છે.

પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તે નાતાલ લઈ જવામાં આવતા ગીરમીટીઆ મજુરોને લીધેજ થયો છે, એ વાત પ્રથમ પરાખર સમજવાની જરૂર છે. આફ્રિકાની હિન્દી વસતિના ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય:

(૧) ગીરમીટીઆ મજુરો. તેમની વસતિ માત્ર નાતાલમાંજ છે.

(૨) ગીરમીટમાંથી છુટેલા મજુરો અને તેમના વંશજો. આમાં જેઓ ગીરમીટની સુદત પૂરી થયા પછી હિન્દુસ્તાન પાછા આવતા નથી તેમ નવા કરારથી બંધાતા પણ નથી, પરંતુ જેઓ ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે રહે છે અને પોતાનાં ગુજરાન માટે ભારે વિદ્યબના વેડે છે, તેમનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્ગ પ્રથમ વર્ગમાંથીજ ઉત્પન્ન થયો છે.

(૩) વેપારીઓ અને પોતાને ખર્ચે ત્યાં ગયેલા ખીન્ન હિંદીઓ. આ લોકો ગીરમીટીઆઓની પાછળ, મુખ્યત્વે કરીને તેમની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવાને ત્યાં ગયેલા છે.

આ ગીરમીટ પદ્ધતિ વિષે મારો પોતાનો મત એવો છે કે તે ખીલકુલ નાશુદ કરવી જોઈએ. એ ગુલામગીરી નથી એ વાત સાચી છે, પરંતુ પરવૃત્તિતિનો વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે ગુલામગીરી અને એમાં ઝાઝો ફેર નથી. જે પદ્ધતિથી નિઃસહાય સ્ત્રી પુરુષોને પોતાના દેશમાંથી દૂરના દેશમાં લઈ જવામાં આવે, તેઓને ગમે તેવા માલિકો, જેમની ભાષા, રીતરિવાજો અને રહેણી કરણીથી એ લોકો અજાણ હોય, તેમને સોંપી દેવામાં આવે, જે કાયદો પ્રમાણે કામ કરવાને તેઓ બંધાય તે કાયદો તેઓ સમજતાં પણ ન હોય, વળી તેના લુલ્હમાંથી બચવાને માટે કરવામાં આવતા સ્વાભાવિક અને સાદા પ્રયત્નો પણ ફોજદારી ગુન્હાને પાત્ર થાય,—આવી જાતની પદ્ધતિને ગમે તે નામ આપવામાં આવે પણ તે ખરી રીતે ગુલામગીરી જેવીજ ગણાય. આફ્રિકાની આખી હિન્દી વસતિનો આ વિષય ઉપર એજ મત છે. આ પદ્ધતિ નાશુદ કરવાનો હું આગ્રહ કરું છું તે માત્ર તે અન્યાયી છે એટલાજ માટે નથી. આ પદ્ધતિ નાશુદ કરવા માટે ખીલુ' પણ એક કારણ છે. દર વર્ષે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગીરમીટીઆઓનાં ભરતી કરવામાં આવતાં લોકોથી, ગીરમીટીની સુદત પૂરી થયા

પછી છુટા થઈને ત્યાંજ વસનારા મજૂરોની સંખ્યામાં ચાલુ વૃદ્ધિ થયેજ ન્નય છે અને તેમને લીધે ત્યાં વસતા સ્વતંત્ર હિન્દીઓ પણ, ત્યાંની જોરી પ્રબળની દૃષ્ટિએ હલકા પડતા ન્નય છે. ગીરમીટીઆઓ તરફ સાધારણ રીતે રાખવામાં આવતી તિરસ્કારની લાગણી, ગીરમીટીઆથી છુટા થયા પછી ત્યાં વસનારા મજૂરો તરફ પણ દર્શાવવામાં આવે છે, એટલુંજ નથી, પણ હિન્દી વેપારીઓ તથા પોતાનું સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન ચલાવનારા હિન્દીઓ પ્રત્યે પણ તે લાગણી વધતી ન્નય છે. હિન્દી વસ્તિમાં થતા ચાલુ વધારાને લીધે ગુજરાન મેળવવાને માટે, સ્વતંત્ર હિન્દીઓને કરવો પડતો પ્રયાસ વધારે ને વધારે તીવ્ર થતો ન્નય છે કારણ તેમની મહેનત મજૂરીમાં લાગ પડાવનારા દિન પ્રતિદિન વધતા ન્નય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, આ બહુ ઉદ્ગમ વિચાર છે, નાતાલમાં ગીરમીટીઆ મજૂરો લઈ જતા અટકાવવાની હિન્દની સરકારને ફરજ પડે એવા સંન્નેગો કદાચ ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ હાલ તુરત તો, નાતાલને મજૂરો મેળવવાની ગરજ છે તેનો લાભ લઈને, દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને વિશેષે કરીને નાનાલમાં વસતા હિન્દીઓ તરફના વર્તાવમાં સુધારો કરાવવો એજ વધારે હકાપણ ભરેલો માર્ગ છે. નામદાર સાહેબ, આ વિચાર પણ કાંઈ બહુ ઉત્તમ નથી, છતાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં, હું કબૂલ કરું છું કે એ વિચારની તરફેણમાં ઘણું કહી શકાય તેમ છે. આફ્રિકાવાસી હિન્દીઓની સ્થિતિ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી દિનપ્રતિદિન ખગડતી ગઈ છે અને આજ તો તે અસહ્ય થઈ પડી છે. એટલે તેમની સ્થિતિ સુધારવા સાર સરકાર જે કાંઈ ઉપાય અજમાવવા ધારે તેમાં તેમને લોકો તરફથી અંતઃકરણપૂર્વક મજબુત ટેકા મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

આફ્રિકાના જુદા જુદા ભાગોમાં આજે હિન્દીઓની સ્થિતિ કેવી છે ? આફ્રિકાનાં ચાર વસાહતો અથવા ચાર રાજ્યો જેમને હમણાં એકત્ર કરીને દક્ષિણ આફ્રિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં હિન્દીઓની વસતિ લગભગ ૧,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. તેમાંથી આશરે ૧,૨૦,૦૦૦ નાનાલમાં અને આશરે

૧૫,૦૦૦ રૂપ કોસોલીમાં છે. આશરે ૧૩,૦૦૦ માણસોને દૂધ-સત્રાલમાં વસવાનો પરવાનો મળેલો છે. જોકે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષની ધમાલને લીધે, ત્યાં હાલ ૬,૦૦૦ થી વધારે હિન્દીઓ નથી. આશરે ૧૦૦ માણસ ઝોરેજીઆમાં વસે છે. પ્રથમ આપણે નાતાલનો વિચાર કરીશું. નાતાલમાં ગીરમીટીઆ મજુરો લઈ જવાનું સને ૧૮૬૦ માં શરૂ થયું અને સને ૧૮૬૬ થી ૧૮૭૪ સુધીનો વચગાળાનો આઠ વર્ષનો દ્વંડો સમય બાદ કરતાં આજ સુધી તે ચાલુ છે. નામદાર મિ. મેક્સવેલે કૃપા કરીને મને કેટલાક આંકડા આપ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે હાલ નાનાવમાં ગીરમીટીઆ મજુરોની સંખ્યા ૪૦,૦૦૦ ની છે. આ ઉપરાંત ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા તથા તેમના વંશજોની સંખ્યા આશરે ૬૫,૦૦૦ છે, જ્યારે સ્વતંત્ર વેપાર કરતા હિન્દીઓ આશરે ૧૫,૦૦૦ જ છે. ગીરમીટની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે અને ત્યાર પછી મજુર હિન્દુસ્તાન પાછો ફરી શકે છે અને તેને આવની વખતનું ભાડું આપવામાં આવે છે. તે ફરી નવો કરાર પણ કરી શકે છે અથવા સ્વતંત્ર રીતે વસાહતમાં પણ રહી શકે છે. પરંતુ ત્યાં રહેવા ઇચ્છે તો ૧૦ વર્ષની ઉપરની ઉંમરના દરેક મરદને અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની ઉંમરની દરેક સ્ત્રીને દર વર્ષે ત્રણ પાઉન્ડ (૪૫ રૂપીઆ) નો વેરા આપવો પડે છે. ગીરમીટીઆઓની બાબતમાં સુખ્ય ફરિયાદ તેમના માલોમના તેમના પ્રત્યેના ખરાબ વર્તાવ સંબંધે છે. આ બાબત ત્રણ ગેંબીર આલેખો થયેલા છે, અને તેનો સંતોષકારક જવાબ ૧૧૭૪માં આપ્યો હોય તેનું જાણવામાં આવ્યું નથી. ત્યાં વસવાટ કરીને રહેવા વિદેશીઓના રક્ષણ માટે એક અમલદાર સમિતીમાં આવે છે, પરંતુ તે નાતાલની સરકારનો માણસ હોઈ, ગરીબ હિન્દી મજુરોનું ખરું રક્ષણ લાગેજ કરી શકે છે. આ અમલદાર મજુરોની બાબા અને આચાર-વિચારથી તદ્દન અજાણ હોય છે. વળી સંસ્થાન-પાસીઓમાં હિન્દીઓ પ્રત્યે જે છીટ છે તે તેનામાં પણ હોય છે, એટલે એવો અમલદાર મજુરોની લાગણીઓ સમજી શકે નહિ અને તેમના દુઃખો જાણી શકે નહિ તેમાં તેનો દોષ નથી. એક મોંઝાવનારી

રે છે. નાતાલની સરકાર, કેવા માણસોને વસાહતમાં રહેવા માટે ત્રણ
 ાઉન્ડનો વેરો આપવાની ફરજ પાડે છે, તેનો હવે જરા વિચાર કરો.
 ના માણસોને ગીરમીટીઆ મળુરો તરિકે જરા પણ મીઠી અનુભવ થયેલો
 ાતો નથી એટલે તેઓ ફરીથી ગીરમીટમાં જવા તદ્દન નારાજ હોય
 ા. વળી તેઓ, ગીરમીટની મુદત દરમ્યાન કાંઈ બચાવી શકેલા ન હોવાને
 િધે અને દક્ષિણ આફ્રિકા જવાથી હિન્દુસ્તાનમાં નાત બહાર થયેલા
 વાને લીધે, પોતાની માતૃભૂમિમાં પાછા ફરવાની હિમ્મત ધરી શકતા
 ાથી. હિન્દુસ્તાન આવી, સમાજની અવમાનના સહેવા ઉપરાંત ગરીબાઈ-
 ા દુઃખ વેઠવા, તેમનું મન કષ્ટિત કરતું નથી આ કારણોને લીધે તેઓને
 ામલાને દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ રહેવું પડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને ખાતર
 ાઓ પોતાનો દેશ છોડે છે અને તેના લાભને માટે પોતાનાં જીવનનાં
 ાંચ ઉત્તમ વર્ષોનો તેઓ ભોગ આપે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી,
 ા ધારું છું કે, આ અન્યાયી વેરો એકદમ કાઢી નાંખવા માટે નાતાલ-
 િ સરકારને આપણે આગ્રહ કરવો જોઈએ. વળી માત્ર ગીરમીટમાંથી
 શ્રેષ્ઠા હિન્દીઓ સામેજ વસાહતીઓનો વાંધો છે, એમ નથી.
 કેદી વેપારીઓ સામે પણ તેઓ વાંધો ઉઠાવે છે. તેમની સંખ્યા
 આશરે ૧૫,૦૦૦ ની છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષથી તેમની તરફ પણ અન્યાય-
 ાકત અને કઠોર વર્તન ચલાવવામાં આવે છે. પહેલાં આ લોકો મ્યુ-
 નિસિપલ અને રાજકીય મતાધિકારx ભોગવતા હતા. રાજકીય મતાધિ-
 તર સને ૧૮૯૬ માં છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો, અને છેલ્લાં બે
 ાંથી મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર પણ છીનવી લેવાના પ્રયત્નો ચાલી
 રહ્યા છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી, વેપાર કરવાના પરવાના તદ્દન આપ-
 મુદીથી પાછા ખેંચી લેવાની અથવા ફરી નહિ બદલી આપવાની રીતથી
 આ લોકોને અપાર દુઃખ. હેરાનગતી અને નુકસાન ભોગવવાં પડ્યાં છે.
 તેને લીધે પાંચમાસ ચર્ચ ગયેલા માણસોને તેની સામે વડી અદાલતમાં
 મપીલ કરવાની રજૂ પણ આજસુધી આપવામાં આવતી
 કેદલા જે માસથી હિન્દી સરકારનાં દમાણને લીધે આ

તેમાં એકજ જાતનો પાક,—તે હિન્દી મજુરો દાખલ કરવાને લીધેજ ખની શક્યું છે. ડરખન શહેર હિન્દી વસતિને લીધેજ ઉભું થયું છે.”

આમ હોવા છતાં, જે હિન્દીઓએ વસાહતને માટે આટલાટું કર્યું છે, તેજ હિન્દીઓ, તેમના ઉપર અન્યાય અને સીતમ ગુજરવા માટે કેટલાં વર્ષો થયાં, સખ્ત દરિયાદ કરી રહ્યા છે. ગીરમીટમાંથી છુટેના હિન્દીઓને વસાહતમાં રહેવા લાલચો ખતાવવાની પહેલાંની નીતિ ધીમે ધીમે છાડી દેવામાં આવી, અને છેલ્લાં પંદર કે વીશ વર્ષથી તો સ્વનંત્ર હિન્દીઓને કેમ કરીને કાઢવા એજ, નાતાલના વસાહતીઓને એક ચિંતાનો વિષય થઇ પડ્યો છે. તેઓને અહિં રહેવું અશક્ય થઇ પડે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાને સંખ્યાબંધ યુક્તિઓ અજમાવાઇ ચુકી છે. ગીરમીટમાંથી છુટેના મજુરો ઉપર સને ૧૮૯૬ ના કાયદા મુજબ ત્રણ પાઉન્ડનો વેરા નાંખવામાં આવ્યો છે તે તેમાં મુખ્ય છે. આ વેરા ૧૬ વર્ષની ઉંમરના દરેક મરદ અને ૧૩ વર્ષની ઉંમરની દરેક સ્ત્રી પાસેથી દર વર્ષે લેવામાં આવે છે. નામદાર સાહેબ, આવા લુલ્હમી વેરા વિરે મિત લાપામાં બોલવું બહુ કઠણ છે. એટલું વળી કાંઇક સંતોષજનક છે કે હમણાં નાતાલની ધારાસભામાં સ્ત્રીઓ ઉપરથી આ વેરા કાઢી નાંખવાનો ખરડો રજુ થયો છે. પરંતુ નાતાલની છેલ્લી ખબરો ઉપરથી, જણાય છે કે આ ખરડામાં કમિટીએ સંજ્ઞા કાપકૂપ કરી નાંખી છે અને સધળી સ્ત્રીઓને આ વેરામાંથી મુક્ત કરવાને બદલે, એવી દરખાસ્ત લાવવામાં આવી છે કે મેજિસ્ટ્રેટને યોગ્ય લાગે તેજ સ્ત્રીઓને આ વેરામાંથી મુક્ત કરવાની તેને મુખત્યારી આપવી. નાતાલમાં દરેક માણસને એક પાઉન્ડ (૧૫ રૂપિયા) નો જજ્યાવેરા તો આપવો પડે છે અને ગીરમીટમાંથી છુટેના મજુરોને, તે ઉપરાંત, ત્રણ પાઉન્ડનો આ લુલ્હમી વેરા આપવાનો હોય છે, એટલે તેમના ઉપર તો સીતમ વરસે છે. તેને લીધે ધણાં ઘરો ભાંગ્યાં છે, પુરુષો પાપને પંથે વળ્યા છે અને સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ જીવન ગુજારતી થઈ છે. આ હકીકત બહુ ચંબીર છે, પણ મારે તે કહેતીજ બેઠાં, કારણ નાતાલની ધારાસભામાં તે વારંવાર કહેવાયલી છે અને નાતાલની સરકારે નીમેલું કમિશન પણ તે કહ્યું

કરે છે. નાતાલની સરકાર, કેવા માણસોને વસાહતમાં રહેવા માટે ત્રણ પાઉન્ડનો વેરો આપવાની ફરજ પાડે છે, તેનો હવે જરા વિચાર કરો. આ માણસોને ગીરમીટીઆ મજુરો તરિક્કે જરા પણ મીઠો અનુભવ થયેલો હોતો નથી એટલે તેઓ ફરીથી ગીરમીટમાં જવા તદ્દન નારાજ હોય છે. વળી તેઓ, ગીરમીટની મુદત દરમ્યાન કાંઈ બચાવી શકેલા ન હોવાને લીધે અને દક્ષિણ આફ્રિકા જવાથી હિન્દુસ્તાનમાં નાત બહાર થયેલા હોવાને લીધે, પોતાની માતૃભૂમિમાં પાછા ફરવાની હિમ્મત ધરી શકતા નથી. હિન્દુસ્તાન આવી, સમાજની અવમાનના સહેવા ઉપરાંત ગરીબાઈ-નું દુઃખ વેડવા, તેમનું મન કષુલ કરતું નથી. આ કારણોને લીધે તેઓને નાઇજીયા દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ રહેવું પડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને ખાતર તેઓ પોતાનો દેશ છોડે છે અને તેના લાભને માટે પોતાનાં જીવનનાં પાંચ ઉત્તમ વર્ષોનો તેઓ ભોગ આપે છે. વસ્તુરિચિતિ આવી હોવાથી, ટુંકા ધાર્ડે છું કે, આ અન્યાયી વેરો એકદમ કાઢી નાંખવા માટે નાનક્સની સરકારને આપણે આગ્રહ કરવો જોઈએ. વળી માત્ર ગીરમીટમાંથી છુટેલા હિન્દીઓ સામેજ વસાહતીઓનો વાંધો છે, એમ નથી. હિન્દી વેપારીઓ મામે પણ તેઓ વાંધો ઉઠાવે છે. તેમની સંખ્યા આશરે ૧૫,૦૦૦ ની છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષથી તેમની તરફ પણ અન્યાય-યુક્ત અને કઠોર વર્તન ચલાવવામાં આવે છે. પહેલાં આ લોકો મ્યુનિસિપલ અને રાજકીય મતાધિકાર* ભોગવતા હતા. રાજકીય મતાધિકાર સને ૧૮૬૬ માં છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો, અને છેલ્લાં બે વર્ષોથી મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર પણ છીનવી લેવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી, વેપાર કરવાના પરવાના તદ્દન આપ-ખુદીથી પાછા ખેંચી લેવાની અથવા ફરી નહિ બદલી આપવાની રીતથી આ લોકોને અપાર દુઃખ, હેરાનગતિ અને નુકસાન ભોગવવાં પડ્યાં છે. તેને લીધે પાપભાગ ધર્મ ગયેલા માણસોને તેની સામે વડી અદાલતમાં અપીલ કરવાની રજા પણ આજસુધી આપવામાં આવતી ન હતી. છેલ્લા બે માસથી હિન્દી સરકારનાં દંપણને લીધે આ બાબતમાં થોડો

સુધારો થયો છે. જેમને પરવાના બદલી આપવાની ના પાડવામાં આવે તેમને વડી અદાલતમાં અપીલ કરવા દેતી એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આથી તેમનું દુઃખ બહુ થોડું દૂર થયું છે. કારણ હજી ત્યારે નવા પરવાના ન આપવામાં આવે અથવા એકને નામેથી બીજાને નામે ચઢાવી ન આપવામાં આવે ત્યાં વડી અદાલતને અપીલ થઈ શકતી નથી. વળી ગયા વર્ષથી તો, સ્વતંત્ર હિન્દીઓને પોતાનાં છોકરાંની કેળવણી માટે જે મુગવડો હતો તે પણ મણી ઓછી કરી નાંખવામાં આવી છે. અને હવે ૧૪ વર્ષની ઉપરના છોકરાઓની અને બધીજ છોકરીઓની કેળવણી માટે, કોઈ પણ જાતની સવડ નથી. નાતાલમાંથી હિન્દી વેપારી વર્ગને તદ્દન નાબુદ કરી નાંખવાની મતઝખથી સને ૧૯૦૮ માં જે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તે કાયદો શહેનશાહી સરકારે પાછળથી નામંજૂર કર્યાં. નામદાર સાહેબ, હિન્દીઓ પ્રત્યે નાંખાતી સરકારની નીતિ તદ્દન સ્વાર્થી અને નિર્દય છે. તેની સામે દાદ મેળવવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે કે, તેના પ્રતિકાર તરિક્કે હિન્દી સરકારે તે વમાહત સામે રાખત ઉપાયો લેના.

અત્યાર સુધી મેં નાતાલના હિન્દીઓની સ્થિતિ સંબંધી કહ્યું. હવે ટ્રાન્સવાલમાં સ્થિતિ જાણી છે તેનો વિચાર કરીએ. ત્યાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં ચોક્કસી ધમાકા આગળ, ઘેર સરકારના સમયથી આવતાં આવેલાં હિન્દી પ્રજાનાં હમેશનાં દુઃખો તો વળે દંડાર્થ ગયાં છે. આ દુઃખો મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ મ્યુનિસિપલ અને રાજકીય મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; (૨) તેઓ કોઈ પણ જાતની સ્થાયર મીલકત ખાતર કરી શકતા નથી; અને (૩) તેઓને અમુક નફી કરેલા વિભાગોમાંજ રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. આ ત્રણ હરકતો ઉપરાંત સને ૧૯૦૭ પછી જે હિન્દીઓ વિમલ પહેલાં ત્યાં ન હોય, તેઓને, તેઓ ગમે તેમે તેવી લાયકાત ધરાવતા હોય તો પણ, ત્યાં પેસવરો અટકાવ કરવામાં આવ્યો છે. બ્રિટિશ વમાહતોમાંથી માત્ર ટ્રાન્સવાલેજ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એશિયાતરી પ્રજાને

તેની હદમાં પ્રાપ્ત થતાં અટકાવ કરનારો કાયદો કયો છે. સઘળાં વસાહતોમાંથી માત્ર ટ્રાન્સવાલેન્ડ શહેનશાહની હિન્દી પ્રજાનું ઝાટકો લાગે તેવું અપમાન કરવાનો અને હીણપદ લગાડવાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. આ અપમાન અને બુદ્ધમની સામે ટ્રાન્સવાલની હિન્દી વસતીએ જે વિરુદ્ધતા દર્શાવી છે તે ઇતિહાસમાં નોંધી રાખવા જેવી છે. આ વિષયમાં હું અત્યારે ઉઠી ઉતરતો નથી. કારણ આ દેશમાં સેંકડો સ્થળે ભાષણોમાં એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે. હજી આ લડતનો અંત આવ્યો નથી અને અંત નજીક પણ જણાતો નથી. પરંતુ, ભારતનાં સંતાનોએ આ લડતમાં જે ભાગ લઈ્યો છે, તે તેને જરા પણ ખાંપણ લગાડે તેવો તથી. ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓએ સત્ય ખાતર અને દેશને માટે ધણુંજ દુઃખ વેડ્યું છે. તેઓએ એક પણ અધિષ્ટિત કૃત્ય કર્યું કથી. આરંભથી તે આજ દિન પર્યંત તેઓ વાજખી લડત ચલાવી રહ્યા છે. તેઓએ સર્વે એશિયાવાસીઓને ટ્રાન્સવાલમાં ગિરકુલ અટકાવ વિના દાખલ થવા દેવા એવી માંગણી કરી નથી. તેમનો માત્ર એટલોજ આગ્રહ છે કે ખાસ તેમને માટે કોઈ પણ જાતનો પ્રતિરોધક કાયદો હોવો જોઈએ નહિ. અને તેમને નામોશી લગાડે એવા જે અપમાનકારક કાયદો હોય તે નાણુદ થવા જોઈએ. હજી સુધી કાંઈ દાદ મળી નથી. પરંતુ હવે મધ્યરાત્રીનો અતિ અંધકારમય સમય વીતી ગયો હોય એમ લાગે છે અને અરુણોદય દૂર દીસતો નથી.

ઑરેન્જિયામાં હિન્દીઓની સ્થિતિ વિશે વધુ બોલવાની જરૂર નથી. ધરકામ કરનારા નોકરો તરીકે ત્યાં જવા ઇચ્છના હોય તે સિવાયના સઘળાં એશિયાવાસીઓને માટે તે વસાહતનાં દ્વાર બંધ છે. અત્યારે એ વસાહતમાં એવું કામ કરનારા આશરે સોએક હિન્દીઓ છે. પહેલાં ઑરેન્જિયામાં હિન્દી વેપારીઓ પણ હતા. પરંતુ તેમને સને ૧૮૯૩ માં બેર સરકારે જખરદસ્તીથી કાઢી મૂક્યા હતા અને સાર પછી ખીજને પેસવા દેવામાં આવ્યા નથી.

હવે કેપ કોલોની વિશે જોઈએ. આ વસાહતમાં હિન્દીઓ પ્રત્યે ઉદાર નીતિ ચલાવવામાં આવે છે અને ઈસ્ટ લંડન સિવાય આ

વસાહતમાં, હિન્દીઓ તરફ સામાન્ય રીતે હિંદુવર્તાવ રાખવામાં આવે છે. આ વસાહતમાં કુલ હિન્દીઓ આશરે ૧૫,૦૦૦ છે. મ્યુનિસિપલ અને રાજકીય મતાધિકાર તેમને પ્રાપ્ત કરવા દેવામાં આવે છે. અને જોકે વેપાર કરવાના પરવાના મેળવવામાં હિન્દીઓને ઘણી હાડ-મારી ભોગવવી પડે છે, અને કેટલીક વખત આપણુદીથી લુના પરવાના નહિ બદલી આપવાથી વેપારીઓને ધણું નુકસાન પણ ખમવું પડે છે, છતાં દિલ્હી આફ્રિકાના બીજા ભાગો કરતાં અહિંની સ્થિતિ વધારે સંતોષકારક છે. અલગત ઈસ્ટ લંડનમાં સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે, પરંતુ તે કેપ કોલોનીનો એક ઘણો ન્હાનો ભાગ છે.

આજના ઠરાવમાં એવી દરખાસ્ત છે કે ગવર્નર જનરલ અને તેમની કાઉન્સિલને, નાતાલના વસાહતમાં ગીરમીટ પદ્ધતિ અનુસાર મલુરોને લઈ જતા ખીસકુચ અટકાવવાની કાયદેસર સત્તા મળવી જોઈએ. હાલના કાયદા પ્રમાણે સરકારના હાથમાં આ સત્તા નથી અને તેને લીધે નાતાલમાં હિન્દીઓ પ્રત્યેના વર્તાવ સંબંધે ત્યારે ત્યારે નાતાલની સરકાર સાથે હિન્દી સરકારને મસલત ચલાવવાની હોય છે ત્યારે તે ઘણી ભારે સંકટામણીમાં આવી પડે છે. અલગત આ સત્તા મળશે એટલે તેનો એવો અર્થ નથી કે તેનો અમલ અવશ્ય કરવામાં આવશે. પરંતુ આ સભામાં આ ઠરાવ પસાર કરવાથી, તેમની એશિયા વિરોધી નીતિને લીધે, હિન્દમાં કેવી સખ્ત લોકશાસણી ઉત્કેષા છે, તેની દક્ષિણ આફ્રિકાની અને ખાસ કરીને નાતાલની સરકારને ખબર પડશે. નાતાલમાં હિન્દી મલુરો લઈ જતા અટકાવવાનો વિચાર કંઈ નવો નથી. ઊંચે વિગ્રહ પૂરો થયા પછી તરતજ, સર લેપ્પ ઓરીની આગેવાની નીચે આવેલા પ્રતિનિધિમંડળને જવાબ આપતી વખતે લૉર્ડ જ્યોર્જ હેમિલ્ટને ઘણો ભાર મૂકીને જણાવ્યું હતું કે જો નાતાલ, હિન્દીઓ તરફ વધારે ન્યાયની રીતે નહિ વર્તે તો હિન્દી સરકારને આ ઉપાય લેવો પડશે. પરંતુ એ વાત સ્પષ્ટ છે કે નાતાલે આ ધમકી કાંઈ દિવસ સાચી માની નથી. તેમ હોત તો સ્વતંત્ર હિન્દી વર્ગની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ખરાબ કરવાનો, તે નિર્દેશ જો પ્રયત્ન કરી

ને જરૂર પડે. હું ધારું છું કે આ હરાવમાં જજીવેલી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો હિન્દની સરકારને આ ખરો અવસર છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓની સ્થિતિ તરફ, આ દેશમાં તેમજ - ઇંગ્લાંડમાં, લોકોનું ધ્યાન ખરાબર ખેંચાયું છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ, એશિયાવાસીઓના સંબંધમાં કાયદા ધરાવતી વસાહતોની સત્તા, આવતા ઓક્ટોબર માસથી, સંયુક્ત પાર્લામેન્ટના હાથમાં જશે આ પાર્લામેન્ટમાં લગભગ અર્ધોઅર્ધ સભાસદો કેપ કોલોનીના આવશે, એટલે તેમના વિચારોનું તેમાં પ્રાધાન્ય રહેશે. ધણું કરીને સંયુક્ત વસાહતોનો પહેલો પ્રધાન મિ. મેરીમેન યશે, અને તેણે થોડા સમય ઉપરજ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓ તરફ ન્યાયયુક્ત અને બધાં વસાહતોમાં એક સરખી નીતિ અધાવવાની તરફેણમાં પોતાનો અભિપ્રાય જજીવેલો છે. અવશ્ય તેના કહેવાનો અર્થ કેપ કોલોનીના જેવી નીતિ એમ હોવો જોઈએ. આ કારણને લીધે, જે હિન્દની મરદાર અને ઇંગ્લાંડની સરકાર આ બાબતમાં હિન્દીઓનો સખળ રીતે પણ લે અને તેમને આ હરાવમાં જજીવેલી મત્તા વડે ટેકા મળે તો આપણાં કેટલાંક દુઃખો ટાળવામાં આજ સુધી આપણને જે ફતેદ મળી છે તેના કરતાં અત્યારે વધારે સારી ફતેદ મળે. આજનો હરાવ પસાર કરવાને હું આ સભાને આમદ કદં દુઃખ, કારણ મારી એવી અન્યત્ર છે કે આપણાં દુઃખનો ઉપાય કરવામાં તે ઉપયોગી નીવડશે. જો કે હું એટલું કશુંય કર છું કે, આ હરાવ ખર્ચ પણ રીતે ફળદાયી ન નીવડે એમ હોત, તો પણ હું આ સભામાં તે લાગ્યા વિના રહેત નહિ. કારણ મારા ધારવા પ્રમાણે હિન્દવાસીઓ તરફ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે વર્તાવ ચલાવવામાં આવે છે તે મૂંઝે મ્હોડે સદન કરવા કરતાં તે પ્રત્યે આપણો તિરસ્કાર એક જવાબદાર મંડળ દ્વારા જજીવવો એ અત્યારે બહુ જરૂરનું છે, પરંતુ સાથે સાથે આ વાત પણ મારા ધ્યાનમાં છે કે, જે મદાન પ્રસન્ન અત્યારે આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છે તે અત્યંત ગદન છે. પ્રતિકારની ધમકીથી કંઈક કામ થઈ શકશે, પરંતુ અન્તે તો, આપણો મુખ્ય આધાર, આપણો આધાર, ન્યાય અને જનદયાના સનાતન સિદ્ધાન્તો નિરંતર તેમના

મન ઉપર ઠસાવવા ઉપરજ રાખવો પડશે. કારણ આ સિદ્ધાન્તોજ કોઈ પણ મહા સામ્રાજ્યના અચળ પાયારૂપ છે.

હિન્દવાસીઓના જે દુઃખો વિશે આજે હું જોલ્યો તેમાંથી ત્રણ અગત્યના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. (૧) આ સામ્રાજ્યમાં હિન્દીઓનું સ્થાન ક્યાં છે ? (૨) આ સામ્રાજ્યમાં અત્યારે અમારી તરફ દયા અને ન્યાયથી વર્તવામાં આવે અને ધીમે ધીમે આગળ ઉપર સમાન લાવે વર્તવામાં આવે તેની ખાતરીની જવાબદારી શહેનશાહી સરકાર ઉપર કેટલે અંશે રહે છે ? (૩) આ સામ્રાજ્યનાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગ્રેજો સામ્રાજ્યના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો પાળવાને કેટલે દરજ્જે બંધાયેલાં છે ? શું તેઓ માત્ર સામ્રાજ્યના લાભ ભોગવવા ઇચ્છે છે અને તેના ગેરલાભમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા ઇચ્છતા નથી ? નામદાર સાહેબ, આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાનું કામ મારું નથી. તે કામ સામ્રાજ્યના અને વસાહતોના રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોનું છે, પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે આખા દેશમાં આ પ્રશ્નો અત્યારે ગંભીર વિચારનો વિષય થઈ પડશે. વર્તમાન સમયે ઉપસ્થિત થયેલા ખીજ કોઈ પ્રશ્ને આના જોડેથી કડવી લાગણી આખા દેશમાં ઉપજાવી નથી. આ કડવી લાગણીના સંબંધમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના માયા મિત્રોને પણ નિરુપાય રહેવું પડ્યું છે. આ અતિશયોકિત નથી પણ તદ્દન સાચી વાત છે.

ગીરમીટ પદ્ધતિ.

[તા. ૪થી માર્ચ, ૧૯૧૨ ના રોજ નામદાર ગોખલે, વાઇસરોયની ધારાસભામાં, હિંદમાંથી ગીરમીટીઆ મળુરોને લઈ જતા અટકાવવાની બક્ષામણ કરવાનો ઠરાવ રજુ કરતાં, નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—]

નામદાર સાહેબ, હું નીચે પ્રમાણે ઠરાવ રજુ કરું છું:—

“ આ સભા ગવર્નર જનરલ અને તેમની કાઉન્સિલને બક્ષામણ કરે છે કે ઈંગ્લંડમાં અથવા કોઈપણ બ્રિટિશ વસાહતમાં હિન્દી મળુરોને ગીરમીટથી લઈ જતા અટકાવવાને હિન્દની સરકારે જરૂરી ઉપાયો યોજના.”

નામદાર સભ્યોને યાદ હશે કે જે વર્ષ ઉપર નાતાલના વસાહત સાર હિન્દમાંથી ગીરમીટીઆ મળુરો લઈ જતા અટકાવવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા આપવાની બક્ષામણનો ઠરાવ આ સભાએ પસાર કર્યો હતો. સરકારે તે બક્ષામણ સ્વીકારી હતી અને તેને અમલમાં મૂકવા માટે કાયદા પ્રમાણે નોંધતી જરૂરી સત્તા મેળવી હતી. અને નાતાલ વિરુદ્ધ નવા કાયદાનો અમલ ગયા જુલાઈ મામની પહેલી તારીખથી કરવામાં આવ્યો હતો. આજે હું, આ સભાને, આ બાબતમાં એક પગલું આગળ ભરવાની વિનંતિ કરું છું; અને ગીરમીટ પદ્ધતિ તદ્દન નાબૂદ કરવાની બક્ષામણ કરું છું. એ વાત ખરી છે કે જે વર્ષ ઉપરનો ઠરાવ આ સભાએ, મુખ્યત્વે કરીને, દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓ તરફ ખરાબ વર્તન ચલાવવામાં આવતું તથા તેમનું નિરંતર અપમાન કરવામાં આવતું તેના પ્રતિકાર તરિકે સ્વીકાર્યો હતો. પરંતુ મેં તે સભામાં તે વખતે પણ જણાવ્યું હતું તેમ મારો ચોતાનો મત તો, પ્રતિકારના પ્રયત્ને બાબુએ રાખતાં પણ, આ પદ્ધતિને નાબૂદ કરવી જોઈએ એવો હતો. કારણ આ પદ્ધતિ સ્વભાવેજ ખરાબ છે. આ પદ્ધતિના સ્વરૂપનો પૂર્ણ ચિનાર આ સભાને આપવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. તેનાં મુખ્ય લક્ષણ છ ગણી શકાય: (૧) આ પદ્ધતિથી મળુરો, દૂરના અભિપ્રાય દેશમાં જવા માટે બંધાય છે; ત્યાંની ભાષા તથા રીતરિવાજોથી તેઓ અજાણ હોય છે અને ત્યાં તેમનું કોઈ સચુંબ્ધાલું હોતું નથી. (૨)

જે માલેકના લાગમાં તેઓ આવે તેના હાથ નીચે કામ કરવા તેઓ બંધાયલા હોય છે. તેને તેઓ ઓળખતા હોતા નથી અને તે તેમને ઓળખતો હોતો નથી. તેની પસંદગી કરવાનું તેમના હાથમાંજ હોતું નથી. (૩) માલેકની જમીન ઉપર વસવાને તેઓ બંધાયલા હોય છે. સાંચી નેઓ ખાંસ રળચીટ્ટી વિના ખીજે ક્યાંય જઈ શકતા નથી અને તેમને સંપિંહું કામ ગમે તેવું ત્રાસદાયક હોય. છતાં તે તેમને કરવુંજ પડે છે. (૪) આ બાંધણી, અમુક વર્ષની, ઘણું ખર્ચ પાંચ વર્ષની હોય છે. તે મુદત પૂરી થતા સુધીમાં તેઓ કરારમાંથી. પોતાની મરજી પડે ત્યારે છુટા થઈ શકતા નથી. તેમને ગમે તેવી અસહ્ય હાડમારી ભોગવવી પડે તો પણ તેમાંથી છુટવાનો તેમના હાથમાં કાંઈ ઇલાજ હોતો નથી. (૫) આ મુદત પૂરી થતા સુધી તેઓ અમુક મુકરર કરેલા દરે મજૂરી કરવા બંધાયલા હોય છે. મજૂરીનો દર જોઈએ તે કરતાં ઓછો હોય છે અને તેજ સ્થળે કામ કરતા સ્વતંત્ર મજૂરોનાં દર કરતાં તો ઘણોજ ઓછો હોય છે. (૬) છેલ્લું અને હજુ લક્ષણ મારા વિચાર પ્રમાણે આ પદ્ધતિનું ખરાબમાં ખરાબ લક્ષણ છે, મજૂરોને જે ખાસ કાયદાની હકુમત નીચે રહેવું પડે છે, તે કાયદો તેમને પોતાનો દેશ છોડતાં પહેલાં સમગ્રવવામાં આવતો નથી, તેની સાથા તેઓ જાણતા નથી હોતા અને કરાર પાળવામાં થતો નજી બૂલો, જેને માટે તેમને દિવાની રાહ જવાબદાર ગણી શકાય, તેને માટે, આ કાયદાની રૂઢિએ તેઓ ફોજદારી મુદ્દાને પાત્ર થાય છે. હગાર્થ કે છેતરપીંડી માટે નહિ, પરંતુ કાંઈ ગદ્ગદત કે ખીનકાળજી સારૂ અથવા કેટલીકવાર તો તેમના ઉપરી મુકાદમ તરફ એકાદ ઉદ્ધતાઈ ભર્યો શબ્દ બોલવા માટે અથવા તેવો કાંઈક ચાળો કરવા માટે આ કાયદામાં બળબે અને ત્રણત્રણ માસની સખ્ત મજૂરી સાથેની કેદની સગ્ન લખેલી છે. નામદાર સાહેબ, આ પદ્ધતિનાં મુખ્ય લેક્ષણો આ છે. હવે કેવી જાતના માણસો આ પદ્ધતિના ભોગ થઈ પડે છે તેનો વિચાર કરો. આ દેશના ગરીબમાં ગરીબ વર્ગના, ભોળા, અજ્ઞાન, નિરક્ષર, સાધન હીન લોકોને, મજૂરોની ભરતી કરનારા લુચ્ચા દલાલો, ગમે તેવી ખરી

ખાદી હકીકતો હકીકતે આવી જતનો કરાર કરવાને લક્ષ્યાવે છે—અથવા
 વધારે ખર્ચ હકીકતે તો તેમને તેમાં દેખાવે છે. આ દલાલોને,
 જેટલા મજુરો લાવી આપે તે ઉપર માથાદીક અમુક રકમ મળે છે અને
 મજુરને પરદેશ મોકલનારા આડનીઆને સોંપી દીધો કે તેમનું કામ પૂરું
 થાય છે. આ અન્યાયથી ભરેલી, આરંભમાં જ છળકપટવાળી અને જન-
 દસ્તીથી ટકાવી રાખેલી પદ્ધતિને કોઈ પણ ન્યાયી માણસ રાક્ષસી
 કહેતાં આંચકો નહિ ખાય. ન્યાય અને જનદયાના વર્તમાનમાં
 પ્રવર્તતા વિચારોથી આટલી ઉલટી આ પદ્ધતિ જે દેશ સોંપી શકે, તે
 દેશની સંસ્કૃતિ ઉપર તે એક ભારે ઠંડક સમાન છે, એમ કહેવામાં કોઈ
 વાંધો નથી. હવે આ પદ્ધતિનાં મૂળ અને ઇતિહાસે તરફ જરા
 નજર ફેરવશો તો ત્રણ બાબતો તમને લાગી આવ્યા વિના રહેશે
 નહિ. એ ત્રણ બાબતોજ આ પદ્ધતિને ધૂતકારી-કાઢવા માટે બંધ છે.
 (૧) યુક્તામીની પ્રથા બંધ થયા પછી તેની અવેજમાં આ ગીરગીટ પદ્ધતિ
 અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ વાત અર્વમાન્ય છે અને અત્યારે મારા હાથમાં
 લોર્ડ સેન્ટર્સનની કમિટીના અહેવાલ છે તેમાં પહેલેજ પાને તેમણે આ
 વાત આગળ મૂકી છે. (૨) આ પદ્ધતિથી, તરતનો સ્વતંત્ર
 થયેલો સીદી પણ જે સ્થિતિ સ્વીકારવાનું ધિક્કારી કાઢે, તે સ્થિતિમાં
 સ્વતંત્ર હિંદીઓને મૂકવામાં આવે છે. (૩) વધારે લાગી આવે એવું
 તો એ છે કે સરકાર એટલે હિંદની સરકાર તેમજ ઈંગ્લંડની
 સરકારને આ સવાલ હમેશાં ખટક્યા કરેલો છે. તે એટલા ઉપરથી
 જણાઈ આવે છે કે તેમણે આ પદ્ધતિનાં કામકાજ સંબંધે વારંવાર તપાસ
 ચલાવી છે, તેના અનિષ્ટોને લીધે તે વખતોવખત બંધ પણ કરી છે, છતાં
 વમાહતી વાવેતર કરાવનારાઓનાં દબાણને લીધે કચવાતે મને તેમણે
 તે ફરી ચલાવી છે. આ સવાલ સંબંધે સૌથી પહેલી અને કેટલેક દરજ્જે
 સર્વથી વધારે અગત્યની તપાસ, શરૂઆતમાં જ ઈંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટે લીધેલા
 ઉપાયોને લીધે થઈ હતી. હું આગળ જણાવી ગયો તે પ્રમાણે આ પદ્ધતિ
 યુક્તામીની રદ થયા પછી ઇ. સ. ૧૮૩૪ની સાલમાં હરિતમાં આવી. ઇ. સ.
 ૧૮૩૭ માં તે તરફ પાર્લિમેન્ટનું બિલ બેંચાયું અને તે ઉપર જે વિવાદ

થયો તેમાં લૉર્ડ ક્રુમે અને મિ. બકસ્ટને તથા તે સમયના બીજા મોટા અંગ્રેજોએ, તેને ઘણીજ સખ્ત ભાષામાં ધિક્કારી કાઢી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ પદ્ધતિ એકદમ બંધ કરવામાં આવી અને તેના સ્વીકૃતિ તથા કામકાજ સંબંધે તપાસ ચલાવવાનો હુકમ થયો. ચાર ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવામાં આવી અને તેમણે કલકત્તા મુકામે મળીને આખા પ્રશ્ન ઉપર વિચાર ચલાવ્યો. ઘણી કાળજીપૂર્વક તપાસ કર્યા પછી કમિટીએ બે રીપોર્ટ બહાર પાડ્યા, એક વધુ મતવાળો અને બીજો એકમત વાળો. કમિટીના ત્રણ સભ્યોએ, એ પદ્ધતિને તદ્દન ધિક્કારી કાઢી અને તે ફરીથી દાખલ ન થવી જોઈએ એવો આગ્રહ કર્યો. માત્ર એક સભ્યે, મલુરોનું દિત જાળવનારી પોતે સૂચવેલી અમુક શરતો નાંખીને આ પદ્ધતિ ફરી ચાલુ કરવાની તરફેણમાં મત આપ્યો. પછી આ બાબત પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ આવી. પરંતુ ગુલામગીરી કાઢી નાંખવા માટે કરેલા ભારે પ્રયત્નથી તેના સભ્યો થકિલા હતા અને વળી વસાહતી વાવેતર કરાવનારાઓના, તેઓ પામમાલ થઈ જશે એવા નિરંતરના કકળાટથી કંટાળીને, આખરે તેણે માત્ર એકજ મતવાળો રીપોર્ટ સ્વીકારવાનો વિચિત્ર માર્ગ લીધો, અને ત્રણ મતવાળો રીપોર્ટ સ્વીકાર્યો નહિ. આ વખતે આમની સભામાં માત્ર ૧૫૦ સભ્યો હાજર હતા. આને પરિણામે આ પદ્ધતિ ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં ફરી શરૂ થઈ. પરંતુ સરકારને આ વાત ખૂંચ્યાંજ કરેલી છે અને તેને પરિણામે ત્યારબાદ પદ્ધતિના કામકાજ સંબંધે ઘણી તપાસો ચાલેલી છે. એકવાર ફરી પણ, થોડા સમયને માટે આ પદ્ધતિ બંધ થઈ હતી, પરંતુ ફરી વળી વાવેતર કરાવનારાઓની વગને લીધે, દુર્ભાગ્યે તે પાછી શરૂ કરવા દેવામાં આવી છે. હું તમને એના થોડા દાખલા આપું છું. મોરીસમાં આ પદ્ધતિ સને ૧૮૩૪ માં દાખલ કરવામાં આવી હતી. હું ઉપર જણાવી ગયો કે પાર્લિમેન્ટમાં ચર્ચેલી ચર્ચાને લીધે તે સને ૧૮૩૭ માં બંધ કરવામાં આવી હતી અને પછી આમની સભાએ કમિટીના માત્ર એક સભ્યનો મત કબૂલ રાખી સને ૧૮૪૨ માં પાછી ચાલુ કરી. વળી પાછી સને ૧૮૪૪ માં તે બંધ કરવામાં આવી, સને ૧૮૪૬ માં પાછી ચાલુ કરવામાં આવી અને માત્ર

લેવામાં આવે છે તેનો ગમે તે અર્થ કરવામાં આવે તો પણ તેને શુદ્ધ બુદ્ધિથી કચેલા કરારનું મોટું નામ આપવું એ તો ભાષાને દુરુપયોગ કર્યા જેવું છે. કારણ તેમાં સડો છેક મૂળથી લાગેલો છે. ગરીબ મજૂરોને સમજાવી પડાવી તેમને સપડાવવાનો ધંધો કરનારા દલાલોનો કોઇ જરા પણ બચાવ કરવું નથી એ બહુ સ્વચ્છ વાત છે. એ પણ સર્વમાન્ય છે કે આ દલાલો સાધારણ રીતે કાળા અક્ષરને ફૂટી મારે તેવા અને ગમે તે કૃત્ય કરતાં આંચકા ન ખાનારા હોય છે. તેમાંથી જુજ અપવાદ સિવાય કોઈ પણ, જે વસાહત માટે તે મજૂરોની ભરતી કરે છે ત્યાં ગયેલો હોતો નથી. અને તેમને માયાદીકે અમુક રકમ મળતી હોવાથી તેઓ જેટલા બને તેટલા વધારે મજૂરોને તેમના પંજામાં ફસાવવાને ગમે તેવા પ્રયત્ન રચે છે. પરદેશ જનાર મજૂર અને તેના ભવિષ્યના માલેક વચ્ચે આ રાજખુશીથી થયેલો કરાર છે એમ જણાવી હિંદની સરકાર તેમાંથી ખસી જાય છે. બન્ને પક્ષ ન્યાં આટલી અસમાન સ્થિતિમાં હોય, ત્યાં કરાર વાજખી શી રીતે હોઈ શકે ? એક પક્ષ તદ્દન અચ્છાન અને નિરાધાર સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે બીજો પક્ષ સત્તાવાન છે. વળી સામો ગરીબ માણસ કરારથી કેટલા બંધનમાં આવે છે તે તેને જાણવા પણ ન દેવાની તે પૂરી કાળજી રાખે છે. આવા બે પક્ષ વચ્ચે થયેલો કરાર શુદ્ધ બુદ્ધિથી થયેલો કેમ કહી શકાય ? દાખલા તરીકે, કરારમાં ફોજદારી ગુન્હાની શરત છે તે લઈએ. ગીરમીટમાં દાખલ થતી વખતે, તેમાં જનારાઓને જે શરતો સમજાવવામાં આવે છે તેમાં ફોજદારી કાયદા નીચે તેમને રહેવું પડશે તે આવી જતી નથી. સેન્ડર્સન કમિટીના રીપોર્ટના સાતમા ભાગમાં, જુદાં જુદાં વસાહતો માટે કરવામાં આવતાં કરારના દસ્તાવેજોના નમુના આપવામાં આવેલા છે. મજૂરને ખાસ ફોજદારી કાયદાના અમલ નીચે વસાહતમાં રહેવું પડશે તે વિષે એક શબ્દ પણ કોઇ કરારમાં લખેલો નથી. આ મજૂરો પરદેશ જવા તૈયાર થાય તે પહેલાં તેમને માત્ર એકજ વાત સમજાવવામાં આવે કે વસાહતોમાં કરાર પ્રમાણે નહિ વર્તવા માટે તેઓ સાધારણ દીવાની રાહે જવાબદાર થશે એટલુંજ

નહિ, પરંતુ નજીવા ચુંદાઓ માટે પણ તેમને સપ્ન મજુરી સાથેની દેહની સજા થઇ શકે એવા ખાસ ફોજદારી કાયદા નીચે તેમને રહેવું પડશે, તો આવા અજ્ઞાન અને નિરાધાર લોકોમાંથી પણ આ દર દેશાવર જવા કેટલા તૈયાર થાય છે તે હું જાણુવા માગું છું. એટલા માટેજ હું હું છું કે આ પદ્ધતિમાં સડો છેક મૂળથી લાગેલો છે. એ કરાર વાજબીજ નથી. એ કરાર બે તદ્દન અસમાન પક્ષો વચ્ચે થાય છે અને તેમાંની ખાસ જાણવાવા જેવી બહુજ અગત્યની દટીકતથી એક પક્ષને તદ્દન અજ્ઞાન રાખવામાં આવતો હોવાથી તે દૂષિત છે.

આ દેશમાં ખેડૂત લોકોના ખાસ રક્ષણને માટે સરકારે વખતોવખત કાયદા ઘડ્યા છે. દાખલા તરીકે મુંબાઈ ઇલાકામાં દક્ષિણના ખેડૂતોને રાહત આપનારો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો છે. થોડા સમય ઉપર પંજાબમાં ખેડૂતોને પોતાની જમીન વેચાણથી અથવા બીજી કાંઈ રીતે ખીજાને આપવાના હક ઉપર અંકુશ મૂકનારો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો. આવા કાયદા ઘડવામાં મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે અજ્ઞાન અને સાધનહીન લોકો, સારી રિયતિના અને માહિતગાર માણસોની સમાન ગણી શકાયજ નહિ, અને આવા બે પક્ષો વચ્ચે થયેલો કરાર વાજબી નજ હોય. તેથી સરકારને આવા કરાર કાળજીપૂર્વક તપાસવાનો હક છે, અને તેની ચોક્કસ તપાસ કરીને તે કરારનો કેટલે દરજ્જે અમલ થઇ શકે તે સરકાર નક્કી કરે છે. જ્યાં કરારથી માત્ર દીવાની જવાબદારીજ ઉત્પન્ન થતી હોય છે ત્યાં પણ સરકાર આટલી ચોક્કસાઈ કરે છે, તો પછી જે કરારથી નિર્બળ પક્ષ ઉપર ફોજદારી જવાબદારી ઉત્પન્ન થતી હોય ત્યાં તો સરકારે ખાસ ચોક્કસાઈ કરવાની જરૂર છે. તેથી હું હું છું કે આ પદ્ધતિ તદ્દન અન્યાયયુક્ત છે. આ પદ્ધતિના હિમાયતીઓ જણાવે છે કે વસાહતમાં ગયા પછી મજુરો ઉપર લુભ કે અન્યાય ન થાય તે માટે ઉપાયો યોજવામાં આવેલા છે. દરેક વસાહતમાં “દેશાન્તરનિવાસીઓનો રક્ષક” એ નામનો એક અમલદાર હોય છે અને તે ગીરમીટીઆ મજુરોની ખાસ સંભાળ રાખે છે. બીજું

ગીરમીટીઆ મળુરો ઉપર તેમના માલેકો કોઇ પણ જાતનું ધાતકી વર્તન
 નથી કરે તો તેની સામે તેઓ કાયદેસર દાદ મેળવી શકે તેટલા સાર
 મેંજસ્ટ્રેટો રાખવામાં આવે છે. નામદાર સાહેબ, તેમની સલામતી માટે
 ચોજેલા આ ઉપાયો કાગળ ઉપર ખુબ સુંદર દેખાય છે, પરંતુ વ્યવહારમાં
 તો આ બંને ઉપાયો મુશ્કેલી જોવા છે. મળુરોનું રક્ષણ કરનારા
 અમલદારો અને મેંજસ્ટ્રેટો વસાહતોની સરકારનાજ માણસો હોય છે.
 તેઓ સાંના વાવેતર કરાવનારાઓની જાતવાળાજ હોય છે. તેમના અને
 વાવેતર કરાવનારાઓનાં હિત એક હોય છે અને તેથી તેઓ તેમના
 તરફ સહાનુભૂતિ રાખે છે. મનુષ્ય સ્વભાવજ એવો હોય છે કે જેમની
 સાથે પોતાને રહેવાનું હોય, જેમની સાથે બેસવા ઉઠવાનું હોય, તેમને
 નાખુશ ન કરવા—અને તેમ વળી ગરીબ, અજ્ઞાન, દૂર દેશથી આવેલા
 મળુરો માટે ? નામદાર સાહેબ, આ સલાને આ બાબતમાં જરાપણ
 સંશય હોય તો સેન્ડર્સન કમીટીના અહેવાલના બીજા પુસ્તકમાંથી
 ફટલીક જુઝાનીઓ વાંચવાની વિનંતી કરું છું. કમાન્ડર કુમ્પ્સ અને
 મિ. હીલ નામના બે રક્ષકો તથા મોરીસના એક મેંજસ્ટ્રેટ મિ. બેટસનની
 જુઝાની જોઇ જવાની હું તમને લલામણુ કરું છું. કમાન્ડર કુમ્પ્સ
 વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં આવેલા ત્રિનીદાદમાં મળુરોનો રક્ષક હતો. મિ. હીલ
 સામુદ્રધુનીનાં વસાહતોમાં મળુરોનો રક્ષક હતો અને મિ. બેટસન
 મોરીસમાં મેંજસ્ટ્રેટ હતો. આ ત્રણ સાક્ષીઓમાંથી કમાન્ડર કુમ્પ્સ
 તો પોતે ગોરા વાવેતર કરાવનારાઓનો મિત્રજ છે એવું નિખાલસ રીતે
 જણાવે છે. તે કહે છે કે “હું તો માત્ર નામનુંજ મળુરોના રક્ષક
 તરિક્કે કામ કરું છું. બાકી મારું ખરું કામ તો જે કામને માટે તેમને
 લાવવામાં આવે છે તે કામ તેઓ બરાબર કરે છે કે નહિ તે જોવાનું
 છે.” આ વાત તે છુપાવતો નથી. ઉલટ તપાસમાં એમ નીકળે છે કે તે
 જાતે પણ વાવેતર કરાવે છે અને વાવેતર કરાવનાર તરિક્કે તેની લાગણી
 કાના તરફ વધારે હોય તે કોઇ પણ સહજ સમજી શકશે. જો કે તે
 એમ જણાવે છે કે “હું પોતે ગીરમીટીઆ મળુરો રાખતો નથી.”
 પરંતુ તેની જુઝાનીમાંથી નીકળે છે કે વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓની

મુશ્કેલીઓથી તે જરા પણ અભય નથી.' વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓ વિષે બોક્ષતાં, આ ગૃહસ્થ હમેશાં 'તેઓ' ને બદલે 'અમે' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. કામ થઈ શકતું નથી એવી ફરિયાદ કરનારા મજુરોને તેઓ કેવી રીતે સમજાવે છે તે વિષે બોક્ષતાં તે કહે છે: "અમે તેમને બોલાવી મંગાવીએ છીએ અને કહીએ છીએ કે તમને કામ કરવા માટે અહિં લાવવામાં આવ્યા છે. જો તમે કામ નહિ કરો તો તમારે કેદખાનામાં સરકારનું કામ વગર પૈસે કરવું પડશે. એ બેમાંથી તમારે શું પસંદ કરવું એ તમારી મુનસરીરી વાત છે." તેની વાળી લુગાની ઉપરથી એમજ જણાઈ આવે છે કે એનું અને વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓનું હિત સંપૂર્ણ રીતે એકજ છે, અને તેની મજુરો તરફની વિરુદ્ધતા પણ તેમના જોડીજ છે. આવા માણુમને મજુરોના રક્ષકનું નામ આપવામાં આવે તે દોષ વિધાતાનોજ કહેવાય ને ? બીજો રક્ષક મી. હીલ એક લુદીજ કેટિનો માણુમ છે. એવા માણુસો જન્મને જોવામાં આવે છે તે અંગ્રેજના નામને દીપાવે તેજો છે. પોતાની જાતના લોકોની વચ્ચે તેને રહેવાનું હતું, તેમની સાથે સામાજિક અને બીજા વ્યવહારથી તે બધાપણો હતો, છતાં ગીરમીટીઆ મજુરોનું રક્ષણ કરવા માટે તેણે જમરી લામ બીડી અને વાવેતર કરાવનારાઓની હતરાજી બોહારી લીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે એની નોકરીની મુદત પૂરી થયા પહેલાં, વાવેતર કરાવનારાઓએ નોકરીમાંથી તેને કાઢી મૂક્યો. તેને લાગ્યું કે પોતાના વખતમાં સામુદાયનીનાં વસાહતોમાં ગીરમીટીઆ મજુરોના મરજીનું પ્રમાણ વધી પડ્યું છે. એટલે તે તરફ તેણે વાવેતર કરાવનારાઓનું ખાત ખેંચ્યું અને મજુરોના આરોગ્ય માટે કાપડા પ્રમાણે જેનો જરોગરન રાખવો જોઈએ તેનો રખાવવાને તેણે આગ્રહ કર્યો. તેના જવાબમાં વાવેતર કરાવનારાઓએ તેના એલા ઉપરથી તેને ખસેડાવ્યો, અને તેની નોકરીની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં બીજા માણુસની નીમચુંક કરવી. આવું વર્તન એ મૂંઝે મૂંઝે સદન કરે એવો ન હતો. એટલે જાણી રહેતી મુદતના પગારના ૨૫૦૦) પાઉન્ડ વમાનને આપવા પડતું. તેમણે પૂરેપૂરો પગાર આપી ફિરો

કારણ તેમને એમ લાગ્યું કે મજુરોનું રક્ષણ કરવાના ઓદ્ધા ઉપર એ કાયમ રહે તેના કરતાં આટલી રકમ આપી દેવામાં તુકસાન નથી. હવે હું મોરીસના મેંજસ્ટ્રેટ મિ. બેટસનની જુગાની તરફ સલાતું ધ્યાન ખેંચું છું. મજુરોને દેવા નજીવા ગુન્હાઓ માટે અને કેટલીક વાર તો એક ઉદ્ધત શબ્દ બોલવા માટે અથવા તેવો કાંઈ ચાળો કરવા માટે સખ્ત મજુરી સાથેની દેદની સજા થાય છે, એ હું તમને જણાવી ગયો છું. મિ. બેટસન આ બધી બાબતોની વિરુદ્ધ સખ્ત શબ્દોમાં બોલે છે. મને આપવામાં આવેલા ટૂંક સમયમાં, સલા સમક્ષ આ અગત્યની જુગાનીનો કાંઈ પણ ભાગ આપો વાંચી બતાવી શકું એવું નથી, પરંતુ મિ. બેટસનનાં બે ત્રણ વાક્યો તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચીશ, એક સ્થળે એ કહે છે કે, “હું આ લોકોને કેદમાં મોકલવાના એક સંચા તરીકે કામ કરતો હતો.” બીજે એક સ્થળે જણાવે છે કે: “દાખલ પણ મજુર પોતાની તરફેણમાં જુગાની આપનારા સાક્ષીઓ લાવી શકે એ તદ્દન અસંભવિત છે, કારણ બીજા મજુરો સાક્ષી પૂરતાં હરે છે. જેની વિરુદ્ધ જુગાની આપવા તૈયાર થાય તેજ માલેકના હાથ નીચે પાછું તેમને કામ કરવાનું રહ્યું.” વળી તે જણાવે છે કે, “મજુર પોતાના શરીર ઉપર મારની નિશાની સાથે હાજર થાય તો પણ હુમલો કરવાનો જેના ઉપર આરોપ હોય તેને, બરાબર પૂરાવાને અભાવે શિક્ષા કરી શકાતી નથી.” આગળ ઉપર તે જણાવે છે કે, “મજુરોને નજીવા ગુન્હા માટે હાથકડી કરી કેદખાના તરફ લઈ જતા જેવા એ મને ઘણું કમકમાટી ભરેલું લાગતું.” આ જુગાની ‘વિષે હવે હું વિશેષ લંબાણથી બોલવા માગતો નથી, પરંતુ આ જુગાની તમે પૂરેપૂરી વાંચી જશો તો, મેંજસ્ટ્રેટ રાખવાથી મજુરોનો જીવનમાંથી બચાવ થઈ શકે એવું કહેનારાઓના વચન ઉપર કેટલો આધાર રાખી શકાય એમ છે તે આપને બરાબર જણાશે. ટૂંકાણમાં સલામતીના સંવચા ઉપાયો મિથ્યા છે અને તે સંબંધે હું બોલવું બંધ કરું છું.

મારો ત્રીજો વાંધો એ છે કે આ પદ્ધતિ શરૂ થયાને ૭૫ વર્ષ થયાં ત્યારથી અમારા લોકોને મહાભયંકર દુઃખ સહેવાં પડ્યાં છે. નામદાર

સાહેબ, આ ખાખત, જીલ્લા ઉપર યોગ્ય અંકુશ રાખીને બોલવું બહુ મુશ્કેલ છે. તે દુઃખોનો વિચાર કરતાં વળ નેપું કંઠેર હેંપું પણ પીંગળાં વિના રહેશે નહિ. હું નજીવા ગુન્દાઓ માટે ભોગવવી પડતી સખત મજુરી સાથેની દેહની મુશ્કેલ વિશે દહેતો નથી. મજુરોને માર આરવામાં આવે છે અને તે દોષક વાર સાખીત થઈ શકે છે, પરંતુ ધણીવાર પૂરાંબો નહિ મળી શકવાથી સાખીત નથી થઈ શકતો તે વિશે હું દહેતો નથી. હજારો માણુઓ, ન્યારે તેમને ખજાર પડતી હશે કે તેઓ હેતરાયા છે, તેમને કસાવવામાં આવ્યા છે અને હવે આમાંથી છુટવાનો એકે આશો નથી, ત્યારે તેમના મનમાં કેવો દાસોડો પડતો હશે તે વિશે હું દહેતો નથી, ઘર બેગા થવાને તેમનું મન સદા તલસતું હોવાથી તેમનાં જીવન કેવાં અકારાં થઈ પડતાં હશે તે વિશે હું દહેતો નથી. એ કે આ સધળા આ પદ્ધતિની વિરુદ્ધ ગંભીર આક્ષેપો છે. પરંતુ તેનાથી પણ વિશેષ ગંભીર આક્ષેપ એ છે કે જે વસાહતોમાં આ પદ્ધતિ છે ત્યાં જૂતકાળમાં મજુરોનું મરણપ્રમાણુ ધણુંજ ભારે આવેલું છે. આ મરણપ્રમાણુ સંબંધે તપાસ કરવા વખતોવખત કમિશન નીમાયાં છે અને તેમાં એ સાખીત પણ થઈ ચૂક્યું છે. તેજ કારણને લીધે ગમે વર્ષે મજાયાનાં વસાહતોમાં ગીરમીટીઆ મજુરોને લઈ જતા અટકાવકમાં આવ્યા હતા. આસામના કેટલાક ભાગમાં આજ પણ મરણપ્રમાણુ એટલુંજ ભારે છે, એટલું કબૂલ કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્ધતિને લીધે અસંખ્ય મજુરો આપઘાત કરે છે. ગરીબ નિર્દોષ લોકો એ પદ્ધતિ નીચે કામ કરીને જીવવા કરતાં પોતાને હાથે જીવનનો અંત લાવવાનું પસંદ કરે છે. આ પદ્ધતિનું આ એક ધોર લક્ષણ છે. સ્વદેશથી હજારો માર્ગ દૂર હોવા છતાં, પોતાની અને પોતાના દેશની વચ્ચે અગાધ, સમુદ્રનાં મ્હોટાં મોળાં ઉછળી રહ્યાં છે એમ જાણતા હોવા છતાં, આ લોકો અગાન અને બોળ-પણને લીધે, પોતાના દેશમાં જવાનો દોષ પણ જમીન માર્ગ હશે એમ ધારી પોતાને દેશ જવા ચાલી નીકળે છે ! કેટલાક આમ નાસી જતાં પકડાઈ જાય છે અને જે સ્થિતિમાંથી છુટવા ઇચ્છતા હોય તેજ સ્થિતિમાં તેમને જખરદસ્તીથી નાંખવામાં આવે છે; કેટલાકને જંગલી પશુઓ

ફાડી ખાય છે અને કેટલાક બૂખ અને ત્હાડથી મરી જાય છે । નામદાર સાહેબ, આ સમસ્ત દુઃખોનો વિચાર કરતાં કમકમાટી ઉપજે છે આ દુઃખો હમેશાં આ પદ્ધતિની વિરુદ્ધના સાક્ષી રૂપે ખડાં રહેશે. હમણાં જરા સ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ મેં ઉપર વર્ણવી તેવી સ્થિતિ જે પદ્ધતિના સ્વરૂપ સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલીજ હોય તેમાં કેટલો અને શો સુધારો થઈ શકે ? સને ૧૯૦૧ માં લોર્ડ કર્ઝને જણાવ્યું હતું તેમ આવી હાડમારીના દાખલા બહુ થોડા હોય તોપણ જે પદ્ધતિમાં આવા થોડા દાખલાઓ પણ બની શકે તે પદ્ધતિ સખ્ત ધિક્કારને પાત્રજ છે.

નામદાર સાહેબ, મારો ત્રોથો વાંધો એ છે કે આ પદ્ધતિની સાથે ઘોર અનીતિ સમવાય* સંબંધથી જોડાયેલી છે. આ વાત બીજાઓ કહે છે એટલુંજ નથી, પરંતુ હિન્દની સરકાર અને સેન્ડર્સન કમિટી પણ સ્વીકારે છે. કમિટીએ બીજા પ્રશ્નો ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે, પરંતુ આ પદ્ધતિની સાથે રહેલી ઘોર અનીતિ કેમ અટકાવી શકાય તેના ઉપાયો સૂચવવાની વાત ઘણીજ સંભાળથી ઉઠાવી નીધી છે. દરેક ૧૦૦ મરદે ૪૦ સ્ત્રીઓ લઈ જવાનું પ્રમાણ કાયદાથી નક્કી કરેલું છે. પરંતુ આટલે દૂર જવાને ભાગ્યેજ કોઈ આખરદાર સ્ત્રી તૈયાર થાય. જ્યાં ખરી રીતે પુરૂષો પણ જવાને ઇચ્છતા નથી, ત્યાં સ્ત્રીઓની તો વાતજ શી ? હિન્દની સરકારે પોતાના એક ખરીતામાં જણાવ્યું હતું કે, કાયદા પ્રમાણે જોઈતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા, મજુરોની ભરતી કરનારા દલાલો, ખરાબ ચાલની સ્ત્રીઓ વડે પૂરી કરી લે છે. તેનું વસાહતોમાં શું પરિણામ આવતું હશે તેનું હું વર્ણન કરું તે કરતાં સભા કહી લે તેજ વધારે સારું છે. નામદાર સાહેબ, આ ઘોર અનીતિ, આ પદ્ધતિમાં પહેલેથીજ ચાલતી આવેલી છે. મિ. જેન્ડ્રીન્સ જે પાછળથી કનેડાના પહેલા એજન્ટ જનરલ થયા હતા, તેમણે સને ૧૮૭૦ માં કહ્યું હતું કે, ખાસ કોઈ મજુરીના કામ માટે સ્ત્રીઓની ભરતી કરવામાં આવતી નથી. તેમ બેશક તેમને શોલા માટે પણ લઈ જવામાં આવતી નથી. તેઓ જણાવે છે કે, જે મરદો

માટે આ સ્ત્રીઓને લઈ જવામાં આવે છે તેમની અને એ સ્ત્રીઓની વચ્ચે અનીતિમય બ્યવહાર ચાલે છે એટલુંજ નથી, પરંતુ વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓ અને તેમના મુકાદ્દમો પણ આ સ્ત્રીઓની સાથે તેવો બ્યવહાર રાખે છે. કેટલાંક વસાહતોમાં વસતિનો ધણો ભાગ આવી અનીતિથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, એજ હૃદયને આઘાત ઉપજાવનારી વાત છે.

મારો છેલ્લો વાંધો એ છે કે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ હિન્દ-વાસીઓને નામોશી લગાડનારી છે. હું નથી ધારતો કે આ વિષયે મારે વધુ બોલવાની જરૂર હોય. જ્યાં જ્યાં આ પદ્ધતિ છે ત્યાં ત્યાં બધાજ હિન્દીઓ, તેઓ ગમે તેવી રિયતિના હોય તોપણ, મળુર-કુલી તરિકે ઓળખાય છે. અમારા દેશમાંજ અમે જોઈએ તેટલી અધિકારહીનતા* બેઠગવીએ હીએ. તો હું કહું છું કે બીજી સુધરેલી દુનિયાને દેખાડવા અમારા કપાળ ઉપર આ વધારાની છાપ થું કરવા મારો છો ? મારી ખાતરી છે કે જે સરકાર જરાક કલ્પના દોડાવશે અને આ બાબત અમારી લાગણીઓ કેટલી દૂભાતી હશે તેનો વિચાર કરશે તો આ પદ્ધતિને જેમ અને તેમ જલદી નાબુદ કરવાની અગત્ય તેમને તરત જણાશે.

હવે આ પદ્ધતિની તરફેણમાં જે દલીલો રજુ કરવામાં આવે છે તે વિષે હું થોડું વિવેચન કરીશ. આ દલીલો મુખ્યત્વે ત્રણ છે. (૧) ગીર-મીટીઆ મળુરી વિના, ઘણાં વસાહતોના ખાંડના તથા બીજા ઉવોગો બંધ પડી જશે. (૨) ગીરમીટ પદ્ધતિથી કામ કરનારા મળુરો પોતાની કમાણીમાંથી આ દેશમાં પૈસા મોકલે છે, તેથી દેશમાં હોલન થયે છે. (૩) ઘણા મળુરો ગીરમીટની મુદત પૂરી થયા પછી સ્વતંત્ર રીતે વસાહતોમાં વસવાટ કરે છે અને જે પૈસે મુખી થાય છે. તેઓ ત્યાં જે રિયતિએ પહોંચે છે તેની ગિયતિએ પોતાના દેશમાં તેઓ કદી પણ પહોંચી શકે નહિ. નામદાર માહેજ, આર્માંથી પહેલી દલીલને તો હું છોડતોજ નથી. અમને અથવા હિન્દની સરકાર-જે અહિં અમારું દિન સાચવવા માટે છે-તેમને આ બાબત કંઈ લેવા દેવા નથી. જે આ જાતની દુષ્ટ પદ્ધતિ વિના વાવેતર કરાવનારા ગોરા લોકો, પોતાના ખાંડના અને

ખીજા ઉદ્યોગો નજ ચલાવી શકતા હોય તો એ ઉદ્યોગો જેમ જલદી બંધ થાય તેમ સાચું. એટલે હું ખીજી દલીલનું લખશ. આ દેશની અંદર મજુરો તરફથી આવતા પૈસા સંબંધે એટલુંજ કહેવાનું કે તેઓ પાંચ વર્ષ સુધી ત્યાં મજુરી કરે છે એ જોતાં, તેઓ ખચાવીને આ દેશમાં જે મોકલે છે તે ખરેખર નહિ જેવું હોય છે. માથા દીક ૩. ૧૫૦) આવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. ખડુજ થોડા માણસો ૩. ૨૦૦) થી વધુ લાવે છે. પાંચ વર્ષના ૩. ૧૫૦) એટલે એક વર્ષના ૩. ૩૦) અને મહિનાના ૩. ૨૫ પડ્યા. આ કાંઈ વધારે કહેવાય નહિ. સુઆઇની મીલોના મજુરો પણ આના કરતાં તો વધારે ખચાવી શકે છે. પરંતુ જે લોકો કાંઈજ ખચાવી શકતા નથી, જેમનાં શરીર અને જેમ તૂટી જાય છે, જેઓ વસાહતોમાંજ મરી જાય છે અથવા જેઓ પાયમાલ હાલતમાં આ દેશમાં પાછા ફરે છે, તેમનું શું ? છેલ્લી દલીલ, વસાહતોમાં નિવાસ કરીને રહેનારા એ પૈસે સુખી થાય છે, તે છે. પ્રથમ તો આવા માણસોની સંખ્યા ઘણીજ લુજ છે. અને ખીજું તે લોકોને એવા કાયદા નીચે રહેવું પડે છે કે તેમને મેં ઉપર વર્ણુઓં તે સઘળાં દુઃખ અને અપમાનો સહન કરવાં પડે છે. કદાચ થોડા માણસો ગીરમીટની મુદત પૂરી કર્યા પછી ત્યાં રહીને સુખી થતા હશે. તો પણ ઉપરની સઘળાં આખતો ખ્યાનમાં લેતાં કમૂલ કરવુંજ પડશે કે તે માણસોની આબાદી માટે જે મોટો ભોગ આપવો પડે છે તે ઘણોજ વધારે છે.

નામદાર સાહેબ, હવે અત્યારે આ અનિષ્ટો કેટલાં વ્યાપેલાં છે તે જાગત હું ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરીશ. જે વસાહતોમાં પ્રથમ ગીરમીટીઆ મજુરી હતી પણ હાલ નથી તે વસાહતો વિષે હું કાંઈ બોલીશ નહિ. ચાર કેન્થ વસાહતોમાં અને એક બ્રિટિશ વસાહતમાં તેનાં કુલ પરિણામોને લીધે આ પદ્ધતિ નાબુદ કરવામાં આવી છે. એક બ્રિટિશ વસાહતમાં આર્થિક કારણોને લીધે આ પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી છે અને એક વસાહતમાં પ્રતિકારક ઉપાય તરિકે આપણે મજુરોને લઈ જતા અટકાવ્યા છે. પરંતુ હજી આ પદ્ધતિ વેસ્ટ ઇન્ડીઝનાં ત્રણ બ્રિટિશ વસાહતો—બ્રિટિશ ગિયાના, જમૈકા અને ત્રિનિદાદ—માં ચાલુ છે તથા એક મુરિ-

નામ નામના ડચ વસાહતમાં પણ પ્રચલિત છે, પરંતુ તે વિષે આપણું નિયમ પ્રમાણે બોલવાનો મને હક નથી. વળી ઍસ્ટ્રેલેશિયાના કઠિન કોલોની ફિજીમાં પણ એ પદ્ધતિ હજી ચાલુ છે. સામુદ્રીનાં વસાહતોમાં પણ હજી થોડા ગીરમીટીઆ મજુરો મોકલવામાં આવે છે, અને આસામની ઉત્તરના ખીણના પ્રદેશમાં ચાર પાંચ હજારોમાં હજી આ પદ્ધતિ ચાલુ છે. જુદાં જુદાં વસાહતોમાં દર વર્ષે પૂરા પાડવામાં આવતા મજુરોની સંખ્યા, ફિજીમાં ૨૦૦૦ થી કાંઈક ઓછી, જમૈકામાં આશરે ૬૦૦, ત્રિનિદાદમાં આશરે ૩૦૦૦ અને બ્રિટિશ ગિયાનામાં લગભગ ૨૨૦૦, એ પ્રમાણે છે. આસામમાં એકંદરે ૮૦૦,૦૦૦ મજુરો કામ કરે છે, પરંતુ તેમાંના માત્ર ૨૦,૦૦૦ જ ગીરમીટીઆ છે. પ્રથમ આસામ વિષે વિચાર કરીએ. ત્યાંને લગતી પૂરેપૂરી વિગત તૈયાર કરીને મને આપવા માટે નામદાર મિ. કલાકેનો મારે આભાર માનવો ઘટે છે. મને લાગે છે કે, સરકારે આવતે વર્ષેથી આસામમાંથી ગીરમીટ પદ્ધતિ તદ્દન બંધ પાડવાનો ઠરાવ કર્યો છે. નામદાર સર ચાર્લ્સ બેન્ડીએ પૂર્વ બંગાળમાં આપેલા એક લાપણમાં થોડાજ દિવસ ઉપર ગાહેર કર્યું હતું કે આવતા વર્ષની જુલાઈ માસની પહેલી તારીખથી આ પદ્ધતિ આસામમાં બંધ પડશે. ઘણું કરીને વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાના નામદાર મંત્રી એ સંબંધે આજની સભામાં કાંઈક ચોક્કસપણે કહેશે. આસામમાં આવતા વર્ષથી આ પદ્ધતિ બંધ થવાની છે એટલે તે સંબંધે હું કાંઈ બોલતો નથી; તોપણ એટલું મારે જણાવવું જોઈએ કે સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં નીમાયત્રી કમિટીએ પાંચ વર્ષની અંદર આસામમાંથી આ પદ્ધતિ નાબુદ કરવાની ભલામણ કરી હતી. તેમની ઈચ્છા તો તે જલદી બંધ કરવાની હતી, પરંતુ વાવેતર કરાવનારા ગોરાઓને અગત્ય ન કરવાના હેતુથી તેઓએ પાંચ વર્ષની મુદત આપવાની સૂચના કરી હતી. તેમની ભલામણ પ્રમાણે આ પદ્ધતિ સને ૧૯૧૧ ની સાલમાં બંધ કરી દેવી જોઈતી હતી, છતાં તે બે વર્ષ વધુ શા માટે ચાલવા દેવામાં આવી તેનાં હું કારણ જાણવા માંગુ છું. જો કે આ પ્રમાણમાં ન્હાની બાબત છે. આસામમાં તો સરકાર આ પદ્ધતિના કામકાજ ઉપર સારી રીતે કેબરેખ રાખી શકે એમ છે, છતાં ત્યાં પણ તે બંધ પાડવાની તેમને જરૂર જણાઈ

છે; તો દૂરનાં વસાહતોમાં, જ્યાં સરકાર ખીલકુલ દેખરેખ રાખી શકે એમ નથી, ત્યાં એ પદ્ધતિ ચાલવા દેવાને મને કાંઈ કારણ જણાતું નથી. આસામમાંથી આ પદ્ધતિ નાશુદ કરવાનો સરકાર વિચાર કરે છે, તેથી આ પદ્ધતિને નાશુદ કરવાની હિમાયત કરનારાઓને મજબુત ટેકા મળે છે.

નામદાર સાહેબ, હવે ખીજે સવાલ ગીરમીટની મુદત પૂરી થયા પછી ત્રણ વસાહતોમાં ફરીથી કરાર થઈ શકે છે, તે બાબતનો છે. આ વસાહતોમાંથી નાતાલમાં હમણાંજ ગીરમીટીઆ મજુરોને લઈ જતા અટકાવવામાં આવ્યા છે. મોરીસમાં આર્થિક કારણોને લીધે આ રીત બંધ થઈ છે પણ ફ્રિજમાં અત્યારે ચાલુ છે. ફરી કરાર કરાવવાની રીત ગીરમીટ પદ્ધતિની દૃષ્ટમાં દુષ્ટ બાબત છે. કારણ મજુર જો કે એક વાર તો પાંચ વર્ષને માટે બંધાય છે, પરંતુ આવી રીતે ફરીને કરાર થઈ શકતો હોવાથી તેને નિરંતર ગુલામની સ્થિતિમાં રાખી શકાય છે. નાતાલમાં આ સવાલ ઘણો ગંભીર થઈ પડ્યો છે. ગીરમીટમાંથી છુટયા પછી ત્યાં સ્વતંત્રપણે વસવાટ કરવા ઇચ્છતા સઘળા માણસો ઉપર, ત્યાંની સરકારે ત્રણ પાઉન્ડનો (રૂ. ૪૫) વાર્ષિક વેરો નાખ્યો છે. સને ૧૯૦૧ ની સાલ પછી છુટા થયેલા ૧૬ વર્ષની ઉપરના દરેક પુરુષને અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની દરેક સ્ત્રીને દર વર્ષે ૩ પાઉન્ડનો વેરો આપવો પડે છે. આતું પરિણામ કેવું આવે? એક દાખલો લઈએ. એક કુટુંબમાં પિતા, માતા અને ચાર છોકરાં—બે છોકરીઓ, તેર અને પંદર વર્ષની અને બે છોકરા તેરથી ન્હાની ઉમરના—એટલાં હોય. તે કુટુંબને દર વર્ષે ચાર જણનો વેરો એટલે ૧૨ પાઉન્ડ (રૂ. ૧૮૦) આપવા પડે છે, એટલે મહિને એક પાઉન્ડ અથવા રૂ. ૧૫ થયા. ત્યાં એક મરદ મજુર સરેરાશ એક માસના રૂપ શિલિંગ કમાય છે, અને એમ ધારે કે સ્ત્રી અને બે છોકરીઓ મળી ૧૫ શિલિંગ કમાય, તો કુટુંબની કુલ માસિક આવક ૪૦ શિલિંગ થાય. આમાંથી અર્ધાં એટલે ૨૦ શિલિંગ તો વેરાના આપવા પડે. આ ઉપરાંત ખીજા કરો તથા ઘરભાડું આપવાતું હોય છે. આપ હવે વિચાર કરો કે આ બધો ખર્ચ બાદ જતાં, છ માણસના કુટુંબની

ખોરાકી અને કપડાંલત્તાં માટે શું બાંકી રહે ? આ વેરાને લીધે આખાં કુટુંબોને કુટુંબો પાપમાલ થઇ ગયાં છે, પુરુષો પાપને પંથે વળ્યા છે અને સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ જીવન ગાળતી થઇ ગઈ છે, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. નાતાલના આજેવાન માણસો આ વાત સ્વીકારે છે. નામદાર સાહેબ, આ વેરો ગરીબ હિન્દીઓને ફરીથી ગીરમીટમાં નાંખવાનો અથવા તો નાતાલમાંથી જતા રહેવાની ફરજ પાડવાનો એક રાક્ષસી પ્રપંચ છે, તેમાં જરા પણ શંકા નથી. તેટલા સાર ફરી ગીરમીટનો કરાર ન કરી શકાય એવા ઉપાયો હિન્દની સરકારે બની શકે તેટલા જલદી લેવાની ઘણીજ અગત્ય છે. સાથે સાથે જાણાવવાની રજા લઈ હું કે સેન્ડર્સન કમિટીએ પણ ફરી કરાર કરવાની પદ્ધતિનો અટકાવ કરવાની ભલામણ કરી છે.

હવે થોડુંક બોલીને માફ લાવણું હું સમાપ્ત કરીશ. નામદાર સાહેબ, સરકારની ઉપર આ સવાલની જવાબદારી કાંઈ થોડી નથી. હિન્દની સરકારે આ બાબત પોતે તટસ્થ છે એમ વારંવાર જાહેર કરેલું છે તે હું જાણું છું. તેઓ કહે છે કે આ પદ્ધતિને અમે ઉત્તેજન આપતા નથી, પરંતુ જો લોકો અમુક શરતે જવા તૈયાર થતા હોય તો પછી અમને વચ્ચે પડવાને કાંઈ કારણ નથી. આના જવાબમાં, આ દેશના એકુતોના મંજૂરમાં સરકારે જે નીતિ અખતવાર કીધી છે અને જે કાયદા ઘડ્યા છે તેની સાથે આની સરખામણી કરવાનું હું આપને કહું છું હું નથી ધારતો કે સરકાર આ પ્રમાણે પોતાની જવાબદારીમાંથી છુટી શકે. મજુરોની ભરતી કરનારા દલાલોને જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ ભરતી કરવાના પરવાના આપે છે. એક આજ કૃત્યથી સરકાર આ સંબંધે જવાબદાર થાય છે. કારણ જે માણસોને સરકાર ભરતી કરવાના પરવાના આપે તે માણસો મજુરોને લઈ જવા સાર તેમને ઠીકી રીતે સમજાવીને બોળાવે છે, તે માટે પણ સરકાર અમુક અંશે જવાબદાર થાય છે. વળી જે મેજિસ્ટ્રેટો સમક્ષ આ ગરીબ લોકોને કરાર ઉપર સહી કરવાને લઈ જવામાં આવે છે તેઓ પણ સરકારનાજ નોકરો હોય છે. ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે જે ફાજદાર કાયદાની અમલ આ મજુરો ઉપર

કરવામાં આવે છે, તેનું નામનિશાન પણ કરારમાં હોતું નથી, તો પણ આટલાં બધાં વર્ષો થયાં સરકારે તે સુધારાવવા કંઈ પણ પ્રયાસ કર્યો નથી. નામદાર સરકારી સલાસદ પાસેથી તેમના જવાબમાં હું આનો ખુલાસો માંગું છું અને પૂછું કે, આ બાબત સરકારે આખી-મીઆમણાં કેમ કર્યાં? જો ફોજદારી જવાબદારી આ પદ્ધતિમાં એક આવશ્યક બાબત ન હોય તો મારા ઘણા ખર્ચ વાંધા હું ખુશિથી પાછા ખેંચી લઇશ. જો આ કરારમાંથી સરકાર ફોજદારી જવાબદારીનું તત્ત્વ કાઢી નાંખે તો, બાકીનો સવાલ બહુ સરળ થઇ જાય છે, અને હું આ દરાવ ઉપર મત લેવાવાનો આગ્રહ કરીશ નહિ. પરંતુ મારા સમજવા પ્રમાણે ફોજદારી જવાબદારી તો આ પદ્ધતિનું આવશ્યક તત્ત્વ છે અને તેના વિના તે કદી પણ નબી શકે નહિ. જો ફોજદારી જવાબદારી આવશ્યકજ હોય તો પરદેશ જનારા મજૂરોને કરારનો આ લાગ, કરાર ઉપર સહી કરતાં પહેલાં સમજાવવામાં આવે એવી આટલાં બધાં વર્ષો સુધી સરકારે એકસાઇ કેમ ન કરી? ખરેખર, આ બહુજ ગંભીર પ્રશ્ન છે, કારણ સરકાર આનો ગમે તે જવાબ આપે તોપણ આ દેશમાં દરેક માણસ એમ માને છે કે સરકારની સંમતિ વિના આ પદ્ધતિ આટલી નબી શકેજ નહિ. અત્યારે માત્ર હિંદુસ્તાનમાંથીજ ગીરમીટીઆ મજૂરો લઇ જવામાં આવે છે. ખાસ હિંદુસ્તાનને કપાળે આ કાળાટીલી શા માટે હોવી જોઇએ? દુર્ભાગ્યે હિંદુસ્તાનના લોકો અત્યાર સુધી ઉંઘતા હતા, પરંતુ તેઓ હવે જાગૃત થયા છે, આ પ્રશ્નની મહત્તા સમજ્યા છે અને તેમના ધાર્યા પ્રમાણે નહિ થાય ત્યાં સુધી હવે ઝંપીને બેસવાના નથી. હું સરકારને ચેતાવું છું કે, સ્વમાનની અમારી બહાલી લાગણીની તે અવગણના ન કરે. અસખત હિંદુસ્તાનની આંતર રાજ્યવ્યવસ્થા, સંબંધે અમારે સરકાર સાથે ધણો મતભેદ છે, પરંતુ તે બાબતો ભુલી છે. પરદેશમાં તો હિન્દની સરકારે હમેશાં હિન્દનો જ પક્ષ લેવો જોઇએ. અમારું માન, અમારી પ્રતિષ્ઠા, અમારું દેશાભિમાન જળનાય, તેમ કરવું જોઇએ, જો તમે અમારો પક્ષ ન લો તો અમે ક્યાં જઇએ? નામદાર સાહેબ, આ

પદ્ધતિ આટલો સમય ટકી રહી, પરંતુ મને લાગે છે કે હવે તેના સ્થિતિ લગભગ ચૂક્યા છે. આસામમાં હવે એ થોડાજ વખતમાં બંધ પડશે અને વસાહતોમાં પણ તે લાંબો સમય ટકી શકશે નહિ. મારી ખાતરી છે કે જે પ્રજાએ ગુલામોને મુક્ત કરવાને કરોડો રૂપિયા ખર્ચી નાંખ્યા છે તેજ પ્રજા, તેની એક બેનને, એક ગુલામગિરિમાં તો નહિ, પરંતુ લગભગ તેના જેવીજ સ્થિતિમાં વધુ વખત રહેવા નેશે નહિ. નામદાર સાહેબ હવે મારા નામ ઉપર જે ઠરાવ છે તે હું રજુ કરું છું.

[આ ઠરાવ ઉપર ચચેલા વિવાદનો જવાબ આપતાં નામદાર ગોખલે નીચે મુજબે બોલ્યા હતા:]

નામદાર સાહેબ, મારા ઠરાવ વિરુદ્ધ આ સભામાં જે લાપણુ થયાં છે. એક નામદાર મિ. ફ્રીમેન્ટલવુડ અને બીજું નામદાર મિ. કલાર્કનું. પ્રથમ હું મિ. ફ્રીમેન્ટલના લાપણુનો જવાબ આપીશ. તે નામદાર સભાસદે પહેલી જ ફરિયાદ એ કરી અને પાછળથી નામદાર મિ. કલાર્કે પણ તેનું તેજ જણાવ્યું કે મેં સેન્ડર્સન કમિટીની લક્ષ્ય-મણીનો માત્ર ઉપલક્ષ ઉલ્લેખ કર્યો છે. નામદાર સાહેબ, એ વાત તદ્દન સાચી છે, પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે સેન્ડર્સન કમિટીની લક્ષ્યમણી વાંચી હું ધણો નિરાશ થયો હતો. હું ધારું છું કે જે દષ્ટિગિન્દુથી તે કમિટીએ આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે તેજ તદ્દન ખૂલભરેલું છે. પરંતુ તેમાં લગાદપતના લખાણનો દોષ છે. હિન્દી પ્રધાનની યાદીના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે તેમણે નીચેના મુદ્દા ઉપર તપાસ કરવાને આ કમિટી નીમી હતી:

“હિન્દમાંથી બ્રિટિશ વસાહતોમાં દેશાન્તર વસવાટનો મામાન્ય પ્રશ્ન અને ખાસ કર્યાં વસાહતો માટે હિન્દીઓને દેશાન્તર વસવાટ કરવા ઉત્તેજન આપવું વગેરે.”

એટલે કમિટીના સભ્યોને હિન્દમાંથી ગીરમીટીઆ મળુરો લઈ જવા દેવા કે નહિ એનો વિચાર કરવાનો ન હતો, પરંતુ હિન્દીઓને બ્રિટિશ વસાહતોમાં દેશાન્તર વસવાટ કરવાને શી રીતે ઉત્તેજિત કરવા તે હતો. હિન્દી પ્રધાને એમ તો માનીજ લીધું હતું કે હિન્દમાંથી વસાહતો

માટે મળુર લઇ જવા એ જરૂરનું છે. માત્ર તેમને શી રીતે ત્યાં જવાનું ઉત્તેજન આપવું એનોજ વિચાર કરવાનો છે, અને એ કમિટીએ એજ દૃષ્ટિબિન્દુથી આખા સવાલની તપાસ કરી છે. તેને પરિણામે ગીરમીટ પદ્ધતિની વિરુદ્ધની બાબતો ઉપર ઘણું ભાગે ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી, અને તેની તરફેણની બાબતો ખામ કરીને આગળ લાવવામાં આવી છે. તે છતાં રીપોર્ટમાં એવાં વાક્યો નજરે પડે છે કે, જો આ કમિટી ગીરમીટ પદ્ધતિ નાશુદ્ધ કરવાની ભલામણ કરી શકે તેમ હોત તો તે જરૂર તેમ કરત. રીપોર્ટના લખાણ ઉપર રહેજ વિચાર કરતાં આ તુરત જણાઇ આવે છે. પરંતુ વસાહતોમાં ગીરમીટથી મળુરોને લઇ જવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી અને તેમ ક્યાં વિના વસાહતોને મોટી હાનિ પહોંચે એમ છે એવી તેમની ખાતરી ચઇ એટલે કમિટી બીજી કાંઇ ભલામણ કરી શકે તેમજ ન હતું.

નામદાર સાહેબ, નામદાર સભાસદ જણાવે છે કે, જો કે કરારમાં ફાજદારી જવાબદારી વિષે કાંઇ લખેલું હોતું નથી અને મળુરોને તે વિષે પ્રથમથી કાંઈ પણ કહેવામાં આવતું નથી, તો પણ તેમને વસાહતોમાં જઈને શું કરવાનું છે તે તો તેઓ જાણેલા હોય છે. નામદાર સભાસદના મુખમાંથી આ વચનો નીકળે છે તે અજબ વાત છે. મારા ઠરાવની વિરુદ્ધ પડેલા આ સભાના સરકારી સભાસદ તરીકે નહિ પરંતુ સેન્ડર્સન કમિટીના એક સભ્ય તરીકે મિ. ક્રીમેન્ટલને હું આ કહું છું. નામદાર સભાસદે સેન્ડર્સન કમિટીના રીપોર્ટ ઉપર પોતાની સહી કરી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:

“ કમિટી સમક્ષ જુગાની આપનારા ઘણા વસાહતી માફીઓ પામેથી એમે સાંભળ્યું છે કે જેકુત વર્ગમાંથી આવનાર હિન્દી મળુરો વસાહતોમાં બહુ સારી રીતે ગુજરાત ચલાવી શકે છે. તેમનામાંથી મોટો ભાગ શેરડીનાં ખેતરોમાં તથા બીજી વાડીઓમાં કામ કરે છે અને કેટલાક પોતાની માલકીની જમીન ઉપર પણ ગુજરાત ચલાવે છે. પરંતુ હિન્દી છાડીને જનારા મળુરોમાંથી મોટો ભાગ ભવિષ્યમાં પોતાની સ્થિતિ શું થશે તે બરાબર સમજે છે કે કેમ એ શંકા ભરેલું છે. ત્યાં જનારા ઘણાખૂં

ધરના દુઃખી હોય છે એટલે કોઈ પણ નવી સ્થિતિ તેઓ ખસંદ કરે છે. તેઓ ક્યાં તો પોતાનાં માળાપ અથવા જાતિજનોથી લડેલા હોય છે અથવા ધંધાની શોધમાં ધર છોડ્યા પછી ધંધો મેળવવામાં નિષ્ફળ થયેલા હોય છે. ધણીની ભરતી તેમના પોતાના ગામમાંથી થયેલી હોતી નથી. ભરતી કરનારા દલાલો બજારોમાં અથવા ધેરી રસ્તા ઉપર ફરતા રહે છે અને આવી રીતે રંખડતા કાઢી માલુમ પડે તેમને મજુરો, ચલાવવાના મથકે લઈ જઈ, તેમની તરતની જરૂરીયાતો પૂરી પાડીને અથવા ભવિષ્યના લાભોનો તેમને અતિશયોક્તિ ભરેલો ચિતાર આપીને પરદેશ જવાને માટે લલચાવે છે. મરદ મજુરની સાથે તો ઘણે ભાગે તેના કુટુંબનો કોઈ માણસ હોતો નથી, અને ઘણી વાર એવું બને છે કે, એના પરદેશ ગયા પછી કેટલેક વર્ષે તે પોતાના કુટુંબને કામળ લખે તે પહેલાં, તેના પરદેશ ગયાની ખબર તેમને લાગ્યેજ પડે છે. દુકાળ સિવાયના વર્ષોમાં કોઈ પણ એક સ્થળેથી આવ્યાં અનાયાસે મળી આવતા મજુરોની સંખ્યા બહુ મોટી હોતી નથી એટલે ભરતી કરનારા દલાલોને તેમની જાળ વધારે વિસ્તારવી પડે છે. દીલ્હી, રંખડતાના, છુદ્દખંડ વગેરે સ્થળોએ તેઓ પોતાનું કામ ચલાવતા માલુમ પડ્યા છે. એ ભાગે ઘણી ગીચ વસતિવાળા નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાં ખેતી અને બીજા ઉદ્યોગો માટે મજુરોની તાણ હોવાની ચાલુ ફરિયાદ છે. કલકત્તામાંથી જઈ વર્ષે એક હજાર મજુરોનાં નામ નોંધાવવામાં આવે છે. ત્યાં પણ આજ સ્થિતિ છે. કાનપુરમાં તો એથી પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિ છે. ત્યાંની વેપારી મંડળીએ* મજુરોની હાલતની તાણ તરફ ઘણે પ્રસંગે ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને વસાહતોમાં મજુરો મોકલવાની પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવાની રીતને વખોડી કાઢી છે. ”

આ ઉપરથી આપ નામદારને જણાશે કે મજુરો, ત્યાં તેમની ભવિષ્યમાં કેવી સ્થિતિ થશે તે વિશે, કેટલું જાણે છે ! અને આવા કરારને કેટલે દરજ્જે રાજીખુશીથી કરેલો કરાર કહી શકાય ?

નામદાર સાહેબ, વળી નામદાર સલાસદ જણાવે છે કે પહેલાં આ પદ્ધતિમાં ઘણાં દુઃખો હતાં, પરંતુ હવે કાંઈ પણ દુઃખ રહ્યું નથી. આના જવાબમાં એક મિ. ફિટ્ઝ પેટ્રિક નામના સાક્ષીએ કમિટીને જે હકીકત જણાવી હતી તે તરફ હું આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. મિ. ફ્રીમેન્ટલે પણ તે સાક્ષીની જુબાનીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મિ. ફિટ્ઝ પેટ્રિક અતિશય હાડમારીના બે દાખલા આપે છે. ગીરમીટીઆ મજુરોના યોગ્ય વર્તાવ માટેના હક સંબંધે વસાહતોમાં અત્યારે કેવી લાગણી ફેલાઈ રહી છે તે પણ આ બે દાખલા ઉપરથી ખરાબર જણાય તેમ છે. બન્ને મુકદ્દમા અદાલતમાં ચાલ્યા હતા અને બન્નેમાં તહોમતદારોને સજા થઈ હતી. મિ. ફિટ્ઝ પેટ્રિક નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ટુંકાણમાં હકીકત આ છે: ત્રિનિદાદમાં હરમીટજની વાડીમાં ચાર મુકાદ્દમોએ કેટલાક ગીરમીટીઆ મજુરોને માર માર્યો. મજુરોમાં એક સ્ત્રી પણ હતી. આમાંના એક ગીરમીટીઆએ પોતાના ઉપર હુમલો કરવા માટે તથા પોતાને માર મારવા માટે ફરિયાદ કરી અને પેલા મુકાદ્દમોનો દરેકનો દશ દશ શિલિંગ દંડ કરવામાં આવ્યો. સ્ત્રીને એક ફટકો પેદા ઉપર લાગ્યો હતો. તે ગર્ભવતી હતી. તેને ગર્ભપાત થયો અને તેની છંદગી ઘણી જોખમમાં આવી પડી. ગુન્હો આવો ગંબીર હોવા છતાં દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના અમલદારે મુકાદ્દમો ઉપર, હુમલો કરવાનો અને માર મારવાનો સાદો આરોપ મૂકી તેમને જતા કર્યાં. મેંજસ્ટ્રેટ આરોપીનો બે પાઉન્ડ દંડ કર્યો અને પેલી સ્ત્રીને ત્રણ પાઉન્ડ નુકસાનીના અપાવ્યા. બીજા બે મજુરોને મારવાનું તહોમત ઇન્સ્પેક્ટરે પાછું ખેંચી લીધું હતું. ત્યારપછી ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરે ચાર ગીરમીટીઆઓ ઉપર બે મુકાદ્દમોને માર મારવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમનો દંડ ન કરતાં તેમને ત્રણ ત્રણ માસની સખ્ત મજુરીની કેદની સજા કરવામાં આવી હતી.

નામદાર સાહેબ, આ પદ્ધતિમાં હવે કાંઈ દુઃખો રહ્યાં છે કે નહિ તેનો ન્યાય કરવાનું હવે હું સલાને સોંપું છું.

વળી નામદાર સલાસદ જણાવે છે કે ગુલામગીરના જેવી મજુરીની

કરાવીશું ત્યારેજ જાપીશું.* આમારા રાષ્ટ્રના સ્વમાનનો તેમાં સત્તાવ રહેલો છે, એટલે સરકાર આ કરાવ સ્વીકારવાની જરૂર નહેલી મમજો તેમાંજ જાનને પક્ષને લાભ છે.

* નામદાર ગોખલેના ધારવા પ્રમાણે આ કરાવ તો રદજ થયો હતો, પરંતુ તેમની બાંધવ્યવાણી ખરી પડી. સને ૧૯૧૬-૧૭ માં થયેલી લારે ચળવળને પરિણામે નામદાર માલવીયાજીનો આ પદ્ધતિ બંધ કરવાનો કરાવ વડી ધારાસભામાં પસાર થઈ ગયો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત.

આ પુસ્તકમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત સંબંધીનાં નામદાર ગોખલેનાં સને ૧૯૦૯ પછીનાં લાપણા છે. પરંતુ તે ઉપરથી વાચકે એમ નથી ધારવાનું કે, તેઓએ દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન ઉપર ત્યારથી જ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. સને ૧૮૯૬ માં મહાત્મા ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન સંબંધે હિંદમાં અળવળ કરવા માટે પુનાની કોંગ્રેસમાં આવ્યા હતા. તે વખતની તેમની સ્થિતિનું તેઓએ એક વખત વર્ણન આપ્યું હતું કે: “હું તો કેવળ ખીન અનુભવી જવાન હતો. હિંદના આગેવાનોને માત્ર નામથીજ જાણતો. મને તો કોઈ જાણખતું નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાની બધી વાત મેં ગોખલેજીને કહેલી અને તેમણે મને તે સંબંધી ઠરાવ ઘડીને તૈયાર રાખવા કહેલું. સબ-જેક્ટસ કમિટીમાં છેક કામ પૂરું થવા આવ્યું પણ મારા ઠરાવની વાત કરવાની મહારી હિંમત આલે નહિ. હું બહુ ગભરાવા લાગ્યો. હું ઠરાવની વાત કરે નહિ તો તો મારે કાંઈજ કામ ન ચાલે. તે પ્રસંગે મને પ્રોત્સાહન મળે તેવાં વચને ગોખલેજી બોલ્યા: ‘તમારો ઠરાવ લાવો.’ પછી કમિટીને તેમણે કહ્યું: ‘દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના પ્રશ્ન સંબંધે મિ. ગાંધીનો ઠરાવ છે તે આપણે મૂકવોજ પડશે.’ આ ઉપરથી દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્નની અગત્ય પહેલેથી જ નામદાર ગોખલે કેટલી ગણુતા તે સહજ સમજાશે.

જાણાટ થયેલો તેના મૂખ્ય નાયક નામદાર ગોખલે હતા એ વાત મશહૂર છે. તે વખતે તેમની તખીયત બહુ ચિંતાજનક સ્થિતિમાં હતી; અને જ્યારે જીંદગીની ખાતર સંપૂર્ણ આરામ અને શાંતિ જાળવવાનો તેમને આમ્રહ કરવામાં આવતો હતો ત્યારે આ સવાલ સારૂ ભારે ઠામનો અને ચિંતાનો બોળો ઉઠાવવામાં તેમણે ઉજળા રાખી નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાના કામ માટે તેમણે જે પરિશ્રમ વેઠ્યો તેથી તેમની જીંદગીનાં દશેક વર્ષ તો ઝોર્જા થયાં હોવાં નોંધએ, એવું તેમના દાક્તરોનું માનવું છે.

નામદાર ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રવાસ કરતાં આપેલાં બાપ્તિસ્માથી કેટલાંક મૂખ્યનો તરજુમો અહીં આપ્યો છે અને તે ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે સમયે જુદે જુદે રચે આપેલાં બાપ્તિસ્માથી પણ કેટલાંક જાણવા જેવાં અહીં લીધેલાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને શાં શાં દુઃખ હતાં અને તે દૂર કરવા તેમણે કેવી બહાદૂરી-ભરી લડત ચલાવી તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આ બાપ્તિસ્મા ઉપરથી મળી શકશે.

ઉપર કહી ગયા કે, ટાંસવાલના હિંદીઓની લડત જાગી તે પહેલાં વર્ષો થયાં નામદાર ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના સવાલ તરફ ધ્યાન આપતા હતા; અને જેમ જેમ તે સવાલ વધારે તીવ્ર થતો ગયો તેમ તેમ તેમની કાળજી વધતી ગઈ. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ વર્ષો થયાં જેને માટે મથી રહ્યા હતા તે, ગીરમીટીયા મોકલવાનું બંધ કરવાનો ઠરાવ હિંદુસ્તાનની વડી ધારાસભામાં પસાર કરાવી તેજ વરસે એટલે ૧૯૧૧ માં કલકત્તાની કેંગ્રેસમાં તેમણે જાહેર કર્યું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની મુશીબતોનો જાતે અનુભવ લેવા પોતે આફ્રિકા જનાર છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સર્વે હિંદીઓએ એ વાતને વધાવી લીધી અને તેનાં શુભ પરિણામોની આશા સહુ રાખી રહ્યા. ખીજી તરફથી રહેનશાહી સરકાર ચિંતામાં પડી કે હિંદુસ્તાનના આ માનવંતા પ્રતિનિધિ તરફ દક્ષિણ આફ્રિકાની ગોરી પ્રજા તેમજ સરકાર રખેને ઉન્નમ્બલ પર્તાવ ચલાવે અને તેથી આખા

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યની આખર રખેને હલકી પડે. રાહેનશાહી સરકારની આ બીતિની અસર દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયન સરકાર પર પણ થઈ અને તેથી નામદાર ગોખલેનો પ્રવાસ સુખરૂપ નિવડે તેની તગ્નીજમાં તે ખરાબર રહી. પ્રવાસ દરમ્યાન ગોરી પ્રજાના શંકાશીલ હૃદયનું દર્શન કોઇક કોઇક વર્તમાનપત્રના ઉદ્ગારોમાંથી થઈ આવતું હતું, છતાં તેઓ આ માનવંતા હિન્દી પરાણુને બાદશાહી માન આપવામાં હિન્દીઓની સાથે મળી ગયા હતા, અને નામદાર ગોખલેને માન આપવામાં પોતાનેજ માન ખાટવાનું છે એવી તેઓની લાગણી દેખાઈ આવતી હતી. ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાને કિનારે પગ દીધો ત્યારથી તે કિનારો છોડ્યો ત્યાં સુધીમાં જે કાર્ય કરી ખતાવ્યું (તેમના આફ્રિકાના ૨૭ દિવસના પ્રવાસની રાજનિશી પુસ્તકને અન્તે આપી છે) તેથી યુનિયનનાં બધાં વસાહતોની ગોરી પ્રજા તેમજ રાજ્યાધિકારીઓ છક થઈ ગયા; એટલુંજ નહિ પરંતુ યુનિયન કરતાં પણ વધુ વિશાળ રાજ્યની ધુરા ધારણ કરવાની શક્તિ હિંદીઓમાં છે એમ તેઓને ખાતરી થઈ, એ ત્યાંના મૂખ્ય પત્રકારો તેમજ રાજ્યાધિકારીઓએ તે વખતે ઉચ્ચારેલા વચનોથી સાબીત થાય છે. હિંદી પ્રજા તો માત્ર કુલી-મજૂર વર્ગની બનેલી છે એવી તેઓની માન્યતા ઉપર આ પ્રસંગની ખારે અસર થઈ. જે જ વસાહતમાંથી ગોખલેજી પસાર થયા ત્યાંના સ્થાનિક સવાલોનો પોતે ખારીક અભ્યાસ કર્યો, જુદા જુદા પક્ષના ગોરા આગેવાનોને મળ્યા, તેઓની સાથે ચર્ચા કરી અને તેમના ઉપર પોતાના મિત્રભાવની તથા ન્યાયવૃત્તિ અને ઉદારતાની ઉંડી છાપ પાડી. ત્યાંથી જે અનુભવ લઈને તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તેનેજ પરિણામે સને ૧૯૧૩ ની છેલ્લી પણ સમ્પત લડત સમયે માજી વાઇસરૉય નામદાર હાર્ડિંગ સાહેબને મુખે દિલાસાબર્યો મંદેશે. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પર મોકલાયો. તે પ્રસંગ બહુ કટાકટીનો હતો, દક્ષિણ આફ્રિકામાં મરણીઆ થયેલા હિંદીઓ તરફથી ગોખલેને દરરોજ લાંબા લાંબા તારો મળતા અને એક તરફથી તેઓ તેવાજ લાંબા તારોથી તેમને આપના અને બીજી તરફથી પોતાને મળેલી હકીકત

દેશ સમક્ષ મૂકતા અને લડત નોસથી ચલાવવા માટે રાષ્ટ્ર પાસે પૈમાની માંગણી કરતા. તે વખતે તેઓ જાણે સ્વરાજ્ય ભોગવતા હિંદી રાષ્ટ્રના પ્રમુખ હોય નહિ તેવા લાગતા અને ગુલામગીરિ રદ કરાવવા માટે લડત ચલાવવા સારું રાષ્ટ્ર પાસે મદદ માંગનાર પ્રેસિડેન્ટ અબ્રાહમ લિંકનનું સ્મરણ કરાવતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની બધી તક્લીફોનો અંત હજી આવ્યો નથી એ વાત ખરી છે છતાં તેનો નિવેડો લાવવામાં હિંદી અને ગોરી પ્રજા કેટલે સુધી એકમત થઈ શકે એમ છે એ સ્પષ્ટ કરવામાં નામદાર ગોખલે પોતાનું હૃદય રેડી માર્ગ મોકળો કરી ગયા છે. ભા. ૬.

દ્રુ-સવાલમાં હિન્દીઓની સ્થિતિ. .

[જસને ૧૯૦૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૯ મી તારીખે મુંબાઈના ટાઉન હોલમાં જાહેર સભા સમક્ષ નામદાર ગોખલેએ કરેલું ભાષણ:]

પ્રમુખ સાહેબ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,—

ગયા વર્ષના આરંભમાં આજ હોલમાં નામદાર આગાખાનના પ્રમુખપણા નીચે એક જાહેર સભા મળી હતી તેમાં જે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે આ ઠરાવનો પહેલો ભાગ માત્ર તાત્પર્યમાંજ મળતો છે એમ નથી પણ તેના શબ્દો પણ એના એજ છે. તે વાતને આજે ૧૮ માસ વીતી ગયા અને આજે આપણે ફરી તેનો તેજ ઠરાવ લાવવો પડે છે. તેજ ખતાવી આપે છે કે હજી કંઈ દાદ મળી નથી અને દરમ્યાન સમય, દ્રુ-સવાલમાં આપણા ભાષણોને, દુઃખ અને કલેશની એક લાંબી રાત્રી જેવો ગયો છે. ગૃહસ્થો, ગઈ સભા મળી હતી તે સમયના કરતાં તો આજે સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ છે. તે વખતે તો ખરાબર લડત શરૂ થયે એક માસજ થયો હતો અને એવું બન્યું કે મુંબાઈની સભા મળી તેને બીજેજ દિવસે શ્રીયુત્ત ગાંધી અને જનરલ રૂમટસ વચ્ચે સમાધાન થયું. તે દેખીતી રીતે તો બન્ને પક્ષનાં માન જળવાવાની અને શાન્તિ સચવાવાની આશા આપનારું હતું. દ્રુ-સવાલમાં હિન્દીઓની કુલ ૮,૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી ૭,૫૦૦ માણસો પહેલી લડતમાં જોડાયા હતા. આજે તે વસાહતમાં હિન્દીઓની કુલ વસ્તી ધડીને ૬,૦૦૦ થઈ ગઈ છે. અને જો કે તેમાંના ઘણાખરાની આ ફરી ઉપડેલી લડત પ્રત્યે અત્યંત સહાનુભૂતિ છે અને તેઓ નાણાંની મદદ કરે છે, પરંતુ સીતમનો ખરો સપાટો તો, લડવીર ગાંધીજીની સરદારી નીચે એક ૫૦૦ માણસોની બહાદુર ટુકડીએજ ઝીંધ્યા છે. ગાંધીજીમાં અક્ષય આત્મતેજ છે. ઘડ પરથી શિશ વેગળું મૂકીને જીજનારા વીરાઓની જાનના તે છે. ગૃહસ્થો, આપણે સઘળા આ લડત બહુ ધન્ટેજારીથી અને અત્યંત ઘૃણા તથા દુઃખ સાથે નિરખી રહ્યા છીએ. તેમાં માત્ર આપણા દેશીભાષીઓનો બહાદુર ટકાવ જોઈનેજ કંઈક સંતવન મળે છે.

દું ધારું છું કે આ પ્રમંત્રે દૂકમાં તેની મુખ્ય મુખ્ય હકીકત કહી જવી જરૂરની છે. ટ્રાન્સવાલમાં જુની બોર સરકારના અમલમાં, ૧૮૮૫ ની સાલ પછી વેપાર માટે જનારા હિંદીઓને સાર એવો કાયદો નહતો કે તેમણે દાખલ થતી વખતે તેમનાં નામ સરકારી દફતરમાં નોંધાવવાં. નામ નોંધાવવાની ત્રણ પાઉન્ડ (૩. ૪૫) શી રાખી હતી. દાખલ થનાર માણસોની સંખ્યા સંખ્યા કાંઈ પ્રતિબંધ નહતો રાખ્યો અને બોર વિગ્રહ શરૂ થયો તે સમયે ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓની વસતિ ૧૫,૦૦૦ મરદોની હતી. સ્ત્રીઓ તથા બાળકો ગણતરીમાં લીધાં નથી. આ આંકડા સરકારે પણ કબ્જા રાખ્યા છે.

આ કાયદાની બીજી એક કલમ એવી હતી કે હિંદી વેપારીઓ અમુક નક્કી કરેલા સ્થળમાંજ વેપાર કરી શકે. પરંતુ તેનો કદી સખ્તાઈથી અમલ કરવામાં આવ્યો ન હતો. તેનો બરાબર અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો એ તો મિ. એમ્બરલેને તથા લૅડ લેન્ડાઉને બોર વિગ્રહના એક કારણ તરીકે જાહેર કર્યું હતું. તે વખતે ટ્રાન્સવાલમાં વસતા હિંદીઓનો, શહેનશાહી સરકાર પાસે આશ્રય માંગવાનો માત્ર હક ગણાતો એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાનું તેમને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું. વિગ્રહ શરૂ થતા પહેલાં ધણા ખરા હિંદીઓએ બોર સરકાર પાસેથી, વિગ્રહ પૂરો થાય ત્યારે ફરી દાખલ થવાના પરવાના લઈને ટ્રાન્સવાલ છોડ્યું. વિગ્રહ ૧૯૦૨ માં પૂરો થયો અને તેને પરિણામે ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ તરતજ એમ માલમ પડ્યું કે બોર સરકારને બદલે બ્રિટિશ સરકાર આવવાથી હિંદીઓને કાંઈક વિશેષ લાભ મળવાને બદલે તેમની સ્થિતિ વધારે ખરાબી. બોર લોકો હિંદીઓને અમુક સ્થળમાંજ રહેવા દેવાનો કાયદો અમલમાં લાવવા માંગતા હતા તેથી બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓ લડવા ગયા હતા. તેજ પ્રતિનિધિઓ સને ૧૯૦૩ માં બોર લોકોની કલ્પનામાં પણ નહિ હોય તેવી સખ્તાઈથી તે કાયદો અમલમાં મુકવાને તૈયાર થયા. પરંતુ તેની સાથે સદર અદાલતને અપીલ કરવાથી, તે લોકોનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. છતાં તેમની સત્તા તો હિંદીઓની

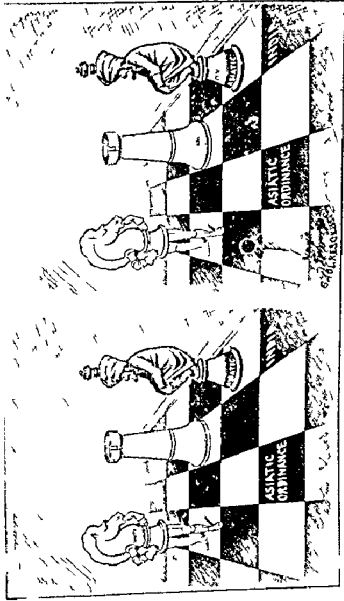
લવિધ્યમાં કેવી દશા થશે તેનો સ્વાદ તો તેમણે ચાખ્યો અને સઘળા વિચારવંત માણસોને તિરસ્કાર તથા કંટાળો ઉપજ્યો. પછી એવી ખૂબ ચલાવવામાં આવી કે હિંદીઓની સંખ્યા દેશમાં વધી જાય છે અને તેમની ભરતી થતી અટકાવવાની જરૂર છે. આ ખૂબ કેટલી ભુટ્ટી હતી તે માત્ર એટલીજ હપ્તીકત ઉપરથી જણાશે કે વિગ્રહ પહેલાં હિંદીઓની જે સંખ્યા હતી તેટલી વિગ્રહ પછી કદી થઈ જ નથી. હું કંઈ ગયો કે વિગ્રહ પહેલાં માત્ર મરદાની વસતિ ૧૫,૦૦૦ની હતી. ૧૯૦૪ માં ખરાબર વસતિપત્રક કરવામાં આવ્યું હતું અને હિંદીઓની વસતિ, પુરુષ, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો સાથે ૧૦,૦૦૦ ની થઈ હતી. સને ૧૯૦૬ માં એશિયા પાસીઓની નોંધ રાખનાર અમલદાર* તરફથી એક યાદી બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં જણાવેલું હતું કે બધા મળીને (એશિયા ખંડના બીજા લોકો ગણતાં) ૧૨,૦૦૦ પરવાના આપવામાં આવ્યા છે, અને વસાહતમાં હિંદીઓની ખરી સંખ્યા પુરુષો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો બધાંને ગણતાં, ૧૦,૦૦૦ કરતાં વધુ નથી. ૧૯૦૭ ના બુલાઈમાં જ્યારે સત્યાગ્રહની લડતનું મંડાણ થયું ત્યારે હિંદી આગેવાનોએ અડસટો કાઢ્યો હતો, તેમાં હિંદી વસતિની ગણતરી લગભગ ૯,૦૦૦ થઈ હતી.

તેજ વર્ષના ડીસેમ્બરમાં જ્યારે લડત જરા વધી હતી ત્યારે અડસટો કાઢતાં સંખ્યા ૮,૦૦૦ ની થઈ હતી. અને આજે ૬,૦૦૦ કરતાં પણ ઓછી છે. છતાં ધોર અને ટ્રિટન બંનેએ મળીને, કાંઈ પ્રતિબંધ વિના ભરતી થયેજ જાય છે એવી છુમ જેસથી ચાલુજ રાખી. હિંદીઓને તરત લાગ્યું કે ગોરા વસાહતીઓનો ખરો હેતુ ગમે તેમ કરીને તેમને ત્યાંથી કાઢવાનો છે. હિંદીઓ તરફ કેવી ખરાબ વર્તણૂક ચલાવવામાં આવતી હતી તે લોર્ડ મિલ્નરને જણાયા વિના રહ્યું નહિ અને તેમણે સને ૧૯૦૩ માં હિંદીઓને સલાહ આપી કે, તમે જે કે ધોર સરકારના વખતમાં નામ નોંધાવ્યાં છે અને તેના પરવાના તમારી ખાસે છે છતાં ફરી મરજિયાત નામો નોંધાવો અને નવા પરવાના લ્યો. હિંદીઓએ તે

પ્રમાણે કર્યું અને લૉડ મિન્નરે પોતાનું કહ્યું માનવા માટે તેમને ઉપકાર માન્યો. લૉડ મિન્નર પછી લૉડ સેલ્મોર્ન દાર્ઝ કમિશનર તરિકે આવ્યા. તેમણે પ્રતિબંધહીન અને છળકપટથી ભરતી થવાના આરોપ સંબંધે તપાસ ચલાવી અને તેમને માલુમ પડ્યું કે આ આરોપ પાયા વિનાનો છે. છતાં વસાહત હિંદીઓથી ભરાઈ જાય છે એ જૂમં ચાલુજ રહી અને સને ૧૯૦૬ માં એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો+ એ નામનો કાયદો ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવ્યો. તે કાયદાની રૂઝએ જે એશિયાવાસીઓ વસાહતમાં રહેવાને હકદાર હતા તેમને પણ તેમનાં નામ ફરીથી, ફરજિયાત અને ઘણી નામોશી ભરેલી રીતે નોંધાવવાનાં હતાં. એશિયાવાસીઓએ આ કાયદાની સામે ઘણી દંડતાથી અને જુરસાથી વાંધો લીધો. પણ કોઈ વળ્યું નહિ અને કાયદો કેટલાક ન્હાના ફેરફારો સાથે ધારાસભામાં પસાર થયો. અહિંથી સત્યાગ્રહની કડતલી ખરી શરૂઆત થઈ.

ત્યાર પછી રૂન્સવાલ સરકાર અને સત્યાગ્રહીઓ વચ્ચે એક તીવ્ર પણ દૂંડો ઝપાઝપી થઈ. ગાંધીજી સાથે ઘણા સત્યાગ્રહીઓને પકડવામાં આવ્યા અને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યા. ૧૯૦૮ ના જાન્યુઆરીની આખરે મેં તેમને કહ્યું તેમ ગાંધીજી અને જનરલ સ્મટસ વચ્ચે સમાધાન થયું. શ્રીયુત્ ગાંધીના કહેવા પ્રમાણે—અને જેઓ શ્રીયુત્ ગાંધીને ઓળખે છે તેઓ તે વિષે એક પળ પણ શંકા નહિ ઉઠાવે—આ સમાધાનની શરતો એવી હતી કે: બધા હિંદીઓએ ત્રણ માસની અંદર મરજિયાત નામ નોંધાવવાં, નામ નોંધાવવામાં હીજુપત લગાડનારી બાબતો હતી તે સરકારે કાઢી નાંખવી, એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો રદ કરવો, અને એશિયાવાસીઓને દાખલ કરવાનું નિયમન આગલે વર્ષે પસાર કરવામાં આવેલા ‘ઈમિગ્રેશન રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ’ નામના કાયદાની રૂઝએ કરવું. આ કાયદો ખાસ દોષ પ્રજાને માટે નથી પણ સૌને લાગુ પડે છે. આ સમાધાનને અનુસરી ૧૯૦૮ ના મે

માસ પહેલાં ટ્રાન્સવાલમાં વસતા સઘળા હિંદીઓએ પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં; પરંતુ ટ્રાન્સવાલ સરકારે એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો પેલો ખુનીઝ કાયદો રદ કરવાને બદલે માત્ર બીજો એક કાયદો પસાર કરીને મરજિયાત નોંધાવવામાં આવેલાં નામો કાયદેસર ગણ્યાં. ટ્રાન્સવાલ સરકારના આ કૃત્યને પરિણામે, જે બહુજ અગત્યના બે મુદ્દાને લીધે હિંદીઓએ આ સમાધાન કબુલ કર્યું હતું તે બન્ને છડી ગયા. તે બે મુદ્દા એ હતા કે: વસાહતના સરકારી દફતરમાં એવો કાયદો ન હોવો જોઈએ જેની રૂઠઝે હિંદીઓ તરફ તેઓ હિંદી હોવાને લીધેજ બહુ હીણપત લગાડનારી વર્તણૂંક ચલાવવામાં આવે, અને બીજું, આ દેશના લોકોને માટે વસાહતમાં દાખલ થવાની કાયદાની શરતો યુરોપીય દેશના લોકોના જેવીજ હોવી જોઈએ; એટલે કે યુરોપીય લાપાઓમાંથી મુકરર કરેલી

Dr. P. P. P. P. P.

કાળા રાત્રને ધોળા ઘોડાની શોધ

ધોળો યોગે અડી ધર ચાલીને ગેલિયાના કાચલાવાળા ખાનામાં
તેને ઝોગે તેને પાંગરવાની કિન્નો (અંગ્રેજી ચેસની રમતમાં હાથોને
ફેમલ યોગે કિન્નો કહે છે) જાયે અને માળાનબને શોહ આવવાથી
કિન્નોનાનવાળા માનમાં જવુ પડે

ગેલિયાવાનીઓને પાંગરવામાં પેસના અંગકારવાને કમરો રસાર
થવાને યમને ઝેડાનીરખાના ધીરગર'વાસના પડે અંતિમ મારકુ કડ

જવાબ શેહ રસ્તામાં નથી પડી

ધોળા યોગને સત્યાશ્રીઓના રેલમાં
જવાબ હતાવ પથી પચાદાની કામ નથી તેની
શેહથી ગેલિયાના કાચલાવાળા પાનામાં ધોળો
ધોળો આવે શેકેલે નથી અને કાંસસાકતો
કિન્નો પડે છે

માસ પહેલાં ટ્રાન્સવાલમાં વસતા સઘળા હિંદીઓએ પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં; પરંતુ ટ્રાન્સવાલ સરકારે એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો પેલો ખુની કાયદો રદ કરવાને બદલે માત્ર બીજા એક કાયદો પસાર કરીને મરજિયાત નોંધાવવામાં આવેલાં નામો કાયદેસર ગણ્યાં. ટ્રાન્સવાલ સરકારના આ કૃત્યને પરિણામે, જે બહુજ અગત્યના એ મુદ્દાને લીધે હિંદીઓએ આ સમાધાન કબુલ કર્યું હતું તે બન્ને હટી ગયા. તે એ મુદ્દા એ હતા કે: વસાહતના સરકારી દફતરમાં એવો કાયદો ન હોવો જોઈએ જેની રૂઢીએ હિંદીઓ તરફ તેઓ હિંદી હોવાને લીધેજ બહુ હીણપત લગાડનારી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે; અને બીજું, આ દેશના લોકોને માટે વસાહતમાં દાખલ થવાની કાયદાની શરતો યુરોપીય દેશના લોકોના જેવીજ હોવી જોઈએ: એટલે કે યુરોપીય ભાષાઓમાંથી સુકરર કરેલી કોઈ એકની પરીક્ષા આપ્યાથી દાખલ થઈ શકાય. આથી કરીને દર વર્ષે થોડા કેળવણી હિંદીઓજ દાખલ થઈ શકે. પરંતુ એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો અગલમાં રાખવાથી જનરલ સ્મટસે એ બન્ને મુદ્દા હટાવી દીધા. કારણુ તે કાયદાની રૂઢીએ હિંદીઓ તરફ હીણપત લગાડનારી વર્તણૂક ચાલુ રહી અને વસાહતમાં દાખલ થવાની છુટ માત્ર જે એશિયાવાસીઓ વિગ્રહ પહેલાં ત્યાં વસતા હોય તેમને માટેજ રાખવામાં આવી, જેથી કરીને નવા હિંદીઓને ત્યાં દાખલ થવાનું બંધ થયું. તેથી ટ્રાન્સવાલની હિંદી કોમે, સ્વાભાવિક રીતે, જનરલ સ્મટસના એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો રદ કરવાની ના પાડવાના આ કૃત્યને ઘેર વિશ્વાસઘાતનું કૃત્ય માન્યું. તેમણે મરજિયાત નામ નોંધાવી દીધાં હતાં, એટલે હવે પોતે સપડાઈ ગયા છે એમ માનીને તેઓએ એકદમ બહોર સલા બોલાવી અને સત્યાગ્રહ ચલાવવાની તથા લડત ફરી શરૂ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. લગભગ ૨૫૦૦ હિંદીઓએ તેમનાં નામ નોંધ્યાનાં પ્રમાણપત્રો તેજ રથજે સળગાવી દીધાં. આ ગયા વર્ષના એટલે સને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બન્યું.

* Obnoxious. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત દરમિયાન આ કાયદાને હિંદીઓ તરફથી ખુની કાયદો નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

અને ત્યારથી લડત પૂર નોંસથી ચાલી રહી છે. સત્યાગ્રહીઓ કેવા કેવાં દુઃખ વેઠે છે અને કેવી લય કર હાડમારી ભોગવી રહ્યા છે તેનું નર્ણન આ કરાવને અનુમોદન આપનાર ગૃહસ્થ ધરશે દેવગણુમા, મધી મગીને ૨૫૦૦ કેદની સજાઓ, ઘણી ખરી સખત મજુરી સાથેની, યદ્ય છે લગભગ ૧,૦૦૦ ગૃહસ્થો તદ્દન ખુનાર યદ્ય ગયા છે અને ૨,૦૦૦ વસાહત છોડીને જતા રહ્યા છે. પરંતુ લડત આજ સુધી નરમ પડ્યા વિના ચાલીજ રહી છે.

ગૃહસ્થો, અં મે તમને લડતની મુખ્ય મુખ્ય હકીકતો દેકમા કહી આપણે આમા પહેલી વાત એ ખ્યાનમા રાખવાની છે કે શ્રીયુત્ ગાંધી અને આપણા બીજા દેશી ભાઈઓ ટ્રાન્સનાનમા લડી રહ્યા છે તે તેમને પોતાને માટે નથી પણ આપણી માતૃભૂમિની પ્રતિષ્ઠા અને ભવિષ્યના હિતને માટે છે તે લોકોએ તો મરજિયાત નામ મોઢાવી દઈને તેમને પોતાને માટે કાયદાની જરૂરીયાતો પૂરી પાડી હતી પરંતુ આ લડત એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો રદ કરાવના માટે ચાલી રહી છે અને બ્રિટિશ વસાહતના કાયદામાંથી આ દેશના લોકને અપમાન પહોંચાડનારો એક દ્વેષજનક કાયદો રદ કરાવનાને તેમનો આમદ છે એક વ્યાવહારિક માણસ તરિકે શ્રીયુત્ ગાંધી કમૂન કરવાને તૈયાર છે કે વસાહતમાં હિંદીઓને કામપણુ જાતના પ્રતિમદ વિના દાખવ ન થના દેના નોંધએ, અને વ્યાવહારિક રીતે સરકારને તેમની ભરતી થતી અટકાવવાને મુનસરી વાપરવા દેવી નોંધએ પરંતુ તેમનું કહેવું એમ છે કે, આ કામ ' ધાંમગ્રેશન રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ 'ની રૂઝએજ યવુ નોંધએ. તે કાયદો સામાન્ય રીતે બધી પ્રજાઓને લાગુ પડે છે અને એના કાયદાની માફક શહેનશાહતની કાઈ અમુક પ્રજા, જેવી કે હિંદુસ્તાનની, તેને હલકી ગણતો નથી.

બીજું, શ્રીયુત્ ગાંધીની લડત આપણા રાષ્ટ્રનું ભવિષ્યનું હિત સાચવવાને માટે છે સારા માટે કે નરસા માટે આપણે હવે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે નેડાયા છીએ એટલે હવે અંગ્રેજ પ્રજા તથા સામ્રાજ્યની બીજી પ્રજાઓની સંપૂર્ણ સમાન ગુણવા સાર આપણે પ્રયાસ હોવો નોંધએ.

આમાં પણ વ્યાવહારિક માણસો તરીકે આપણે એટલું કળ્પ કરવાને તૈયાર છીએ કે આ સમાનતાની પ્રાપ્તિ અને જનિભેદનું નિર્મૂળ ફક્ત ધીમે ધીમેજ થઈ શકશે. પરંતુ આપણને એમ આશ્રય કરવાનો હક્ક છે કે જે સંખ્યાબંધ ભેદ છે તેમાં એકેનો વધારો કર્યા વિના, જે છે તે એક પછી એક કાઢી નાંખવાની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. બ્રિટિશ વસાહતના કાયદામાં, હિંદીઓ ઉપર તેઓ હિંદી હોવાના કારણને લીધે, તેમને હિણુપત લગાડે એવી કલમો નાંખી શકાય નહિ એ સિદ્ધાન્ત માટે લડીને શ્રીયુત્ ગાંધી, જે સમાનતા ઉપર આપણી ભવિષ્યની આશાઓ બંધાયેલી છે તેને માટે આપણો હક્ક પ્રતિપાદિત કરે છે. ગૃહસ્થો, કેટલાક મિત્રો તરફથી અને મુખ્યત્વે અંગ્રેજ મિત્રો તરફથી એમ કહેવાતું મેં સાંભળ્યું છે કે, જો કે શરૂઆતમાં આ લડત માટે હિંદીઓ તરફ તેમની સહાનુભૂતિ હતી, પરંતુ શ્રીયુત્ ગાંધીએ સલા-અહનો આશ્રય લીધો અને તેમાં વસાહતોના કાયદાનો અનાદર કરવામાં આવ્યો એટલે તે પ્રત્યે તેમની સહાનુભૂતિ રહી નથી. પ્રથમ તો આ વાત ખરી છે એમજ હું માનતો નથી. કારણ લૉર્ડ આર્મ્સ્ટ્રીલના પ્રમુખપણા નીચે ઇંગ્લંડમાં એક કમિટી છે તે સત્યાગ્રહીઓને અંતઃ-કરણપૂર્વક અને સખળ ટેકા આપે છે તે આપણે જોઈએ છીએ બીજું કદાચ થોડા અંગ્રેજો તેમની સહાનુભૂતિમાં મોળા પડી ગયા હોય તો તેથી મારી ખાતરી છે કે, અહિં આપણામાંથી કાઢને, આપણે માટે લડત ચલાવી રહેલા આપણા ભાઈઓ માટે જે માન છે તે જરા પણ ઓછું થશે નહિ. હું ધારું છું અને આ હું બરાબર સમજીને કહું છું કે, દાન-સલાહમાં જે સ્થિતિ છે, તેની સામે શ્રીયુત્ ગાંધીએ સત્યાગ્રહનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો છે તે માત્ર વાળખી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કાંઈ પણ સ્વમાનવાળો માણસ તેમજ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે. આ સત્યાગ્રહ શું છે? અન્યાયી કાયદો અથવા ભુલ્લી કૃત્ય હોય તેની સામે થવું. તે કાયદો અથવા તે કૃત્ય કળ્પ રાખવા ના પાડવી અને તેના બદલામાં તે તોડવાની જે સમ્મત હોય તે ભોગવી લેવી. જે કાંઈ કાયદો અત્યંત અન્યાયી છે એવું આપણને દૈ, સ્પષ્ટ અને

અંતરૂપી પ્રતીત થાય અને તેનાથી છુટવાને બીજો કોઈ ઉપાય ન હોય તો હું ધારું છું કે, જે માણસ પોતાના આત્માને અને સ્વમાનને, પોતાના ભૌતિક તથા તાત્કાલિક લાલથી ઉંચાં ગણતો હોય, તેને માટે, આવો કમલો નહિ માનવાનો. અને તે નહિ માનવાનાં જે પરિણામ હોય તે વેડી લેવાનોજ માર્ગ ખુલ્લો છે.

આખી ચળવળ કેવી સરસ રીતે ઉપાડવામાં આવી છે તે જુઓ. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા એક વ્યક્તિની માફક એકત્રિત થયા છે, તેમના સામાન્ય ભેદ જૂની ગયા છે અને અદ્ભુત આત્મસંઘર્ષથી દુઃખો વેડી રહ્યા છે. અવશ્ય જે પુરુષ આટલું સાધી શકે તેનામાં ઘણુંજ આધ્યાત્મિક બળ હોવું જોઈએ અને તેને માટે ઉતાવળે મન ન બાંધી નાંખવો જોઈએ. બીજી એક બાબત જોવા જેવી એ છે કે, જો કે લડત કેટલાક મહીના થયાં ચાલી રહી છે પરંતુ શ્રીયુત્ ગાંધીના કટ્ટામાં કટ્ટો દુશ્મન પણ તેમની વફાદારી અથવા બ્રિટિશ રાજ્ય તરફના તેમના નેક વચ્ચળ માટે એક ઉની વરાળ પણ કાઢી શકે તેમ નથી. ગૃહસ્થો, આપણે સૌ માનીએ છીએ કે, જ્યારે ન્યાય મેળવવાના બધા ઉપાય નિષ્ફળ ગયા ત્યારે શ્રીયુત્ ગાંધીએ સત્યાગ્રહનો જે આશ્રય લીધો છે તે સંપૂર્ણ રીતે વાજબી છે. અને મારી ખાતરી છે કે આ સમયે આપણામાંનો કોઈ પણ જણ ટ્રાન્સવાલમાં હોત તો તે શ્રીયુત્ ગાંધીના વાવટા નીચે ખડો થવામાં, તેમની સાથે કામ કરવામાં અને તેમની સાથે દુઃખ સહેવામાં અભિમાન માનત.

સનારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ ઠરાવમાં એમ છે કે, અમે રાહેનશાહી સરકારને તથા પાર્લિમેન્ટને, દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં આવા બારીક સમયે, અમારે માટે પોતાની લાગવળનો ઉપયોગ કરવાની તથા આ કડવા સવાલનું સંતોષકારક રીતે નિરાકરણ લાવવાની, ફરી વિનંતી કરીએ છીએ. આ પ્રમંથ ધણો અગત્યનો છે. કારણ હમણું દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ચાર વસાહતોનું એક સયુક્ત રાજ્ય બનાવવામાં આવ્યું છે. ખરેખર આવે સમયે વસાહતી સત્તાધિશારીઓ પણ આવો વિખવાદ બંધ પાડવાને, અને, બહે, તો, ખૂંડેખૂંડે, ખાટી, હાથથી, જૂંડે, નાંખવાને.

ઉત્તુક હશે એમ આપણે માનીએ છીએ. એમ તો ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે અને તે મોટે ભાગે ખરું હોવાનો સંદેહ નથી કે શહેનશાહી સરકારની સહાનુભૂતિ ગમે તેટલી હોય પરંતુ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં વસાહતોને અત્યુક કામ અત્યુક રીતે કરવાને તે ફરજ પાડી શકતી નથી. પરંતુ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં વસાહતોની ગોરી પ્રજા ઉપરાંત બીજી પ્રજાઓ તરફ પણ શહેનશાહી સરકારની કાંઈ ફરજ છે અને તે માટે 'જરૂર પાડ્યા' સિવાય બીજા ખાનગી રીતે કહ્યા કહેવરાવવા વગેરેના ઘણા રસ્તા છે. દાખલા તરિક્કે, દક્ષિણ આફ્રિકાને બ્લેક્કાં મોડાં શહેનશાહી સરકારની કાંઈ જરૂર તો પડશેજ. તે વખતે આપણને ન્યાય આપવાનું દબાણ કરવાને શહેનશાહી સરકારને તક મળે. મને એમ શક રહે છે કે, દ્રાન્સવાલમાં આપણા દેશી બંધુઓ તરફ જે વર્તણૂંક ચલાવવામાં આવે છે, તેથી હિંદુસ્તાનના લોકોમાં કેવી કકવાશ અને ગુસ્સાની લાગણી ઉદ્ભવી છે, તેનો શહેનશાહી સરકારને પૂરો ખ્યાલ નથી. જે તે બળુતી હોય તો મારી ખાતરી છે કે વર્તમાન મુશ્કેલીમાંથી બન્ને પક્ષને સંતોષ થાય તેવો કાંઈ રસ્તો કાઢ્યા સિવાય તે રહે નહિ. હિંદીઓની માગણી અણી ઘોડી છે-અને શહેનશાહી સરકાર આ બાબતમાં કાંઈ કરી શકે તેમ નથી એ ઘુંટડો ગળે ઉતરતો નથી.

પરંતુ આ ઠરાવમાં માત્ર શહેનશાહી સરકારનેજ વિનંતિ કરેલી નથી. તેમાં હિંદની સરકારને પણ વિનંતિ કરી છે અને તેની સહાનુભૂતિ વિગે તો આપણ સર્વેને ખબર છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ચાર વસાહતો દરે એકત્રિત થયાં છે અને હિંદીઓના સંબંધે કાંઈ પણ કાયદો પસાર કરવા માટે તે ચારે જવાબદાર છે. હિંદીઓના દરિયોન્દુથી આ સંયુક્ત રાજ્યોમાંથી નાતાલ હુમલો કરવા યોગ્ય સ્થાન છે અને હિંદની સરકારને ત્યાં ધા કરવાની આપણે વિનંતિ કરીએ છીએ કારણ આવી બાબતોમાં પ્રતિકાર સંપૂર્ણ રીતે ન્યાય છે. નાતાલને હિંદમાંથી મજુરો નાંદાએ છે. ૧૯૦૫ માં લગભગ ૮,૦૦૦ હિંદી ગીરમીટીઆ મજુરો ત્યાં ગયા હતા; ૧૯૦૬ માં ૧૧,૬૦૦; ૧૯૦૭ માં ૬,૦૦૦, અને ગયે વર્ષે લગભગ ૩,૦૦૦ ગયા હતા. આ મજુરોને અર્થથી હિંદની સરકારની

પરવાનગીથી લઇ જવામાં આવે છે. આ પરવાનગી માત્ર પાછી ખેંચી લેવાથી હિંદની સરકાર નાતાળમાં લઇ જવામાં આવતા મજુરો અટકાવી શકે છે. લૉર્ડ કર્ઝને પાંચ વર્ષ ઉપર દાન-સલાહને કહ્યું હતું તેમ, દક્ષિણ આફ્રિકાને આપણી સરકાર કહી શકે છે કે, આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્વતંત્ર હિંદીઓ તરફ તમે વાજબી અને સંતોષકારક વર્તન રાખશો નહિ તો અમે તમને હિંદમાંથી મજુરો લઇ જવા દઇશું નહિ. અમે હિંદની સરકારને આવો ઉપાય લેવાને માનપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. માત્ર દાન-સલાહમાં વસતા હિંદીઓ માટેજ નહિ પણ નાતાળમાં વસના હિંદીઓ માટે પણ આ છે. કારણ નાતાળ પોતાની વસાહતમાં હિંદીઓ તરફ અપમાનકારક રીતે વર્તે છે એ વાત ખુલ્લી છે. ત્યાં આપણા ગીરમીટીઆ મજુરોની સ્થિતિ ગુલામો કરતાં સારી નથી. હિંદી વેપારીઓને અનેક રીતે હેરાન કરવામાં આવે છે. સ્વતંત્ર હિંદીઓનાં બાળકો માટે પ્રાથમિકથી વિશેષ કેળવણી માટે કંઇ સાધન નથી અને ગીરમીટીઆ મજુરોનાં છોકરાં માટે તો પ્રાથમિક કેળવણીનું સાધન પણ નથી. આવાં બીજાં પણ કેટલાંક દુઃખો છે. ગમે વર્ષે નાતાળે એ કાયદા પસાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક હિંદીઓને હાલ મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર છે તે લઇ લેવાનો અને બીજો દશ વર્ષમાં વસાહતમાંથી સ્વતંત્ર હિંદીઓનું નામ કાઢી નાંખવાના ઉદ્દેશનો. સદ્ભાગ્યે આ બન્ને કાયદા શહેનશાહી સરકારે નામંજુર કર્યા. ખરેખર નાતાળની આપણે કંઇ પણ શરમ રાખવા જેવું નથી અને હું આશા રાખું છું હિંદની સરકાર તેમ કરશે નહિ.

હવે મારે થોડુંજ કહેવાનું છે. વસાહતોમાં આપણી મુશ્કેલીઓનું મૂળ એ છે કે આપણા પોતાનાજ દેશમાં આપણી સ્થિતિ હોવી જોઇએ તેવી નથી. જે માણસોની સ્થિતિ તેમની માતૃભૂમિમાંજ સંતોષકારક ન હોય તેઓ બીજો તેવી હોવાની આશા રાખી શકે નહિ. સામાન્યમાં અંગ્રેજોની સાથે સમાન વર્તનની લડત આપણે આપણા દેશમાંજ અજાવવી જોઇએ. આપણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ લડત લાંબી અને યક્ષ્મે તેવી થશે. દાન-સલાહમાં આપણા ભાઇઓ કરે છે તેમ વારંવાર

સર ગુતન ટાટા.

જેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની વડત વખતે વધારામાં નધારે
નાણાની મદદ કરી હતી

ભોગવતાં વસાહતોએ એકલા ગોરા લોકોના વસવાટ માટે પુષ્કળ ખીન-ખેડાયેલો મૂલક ખાસ અલગ રાખવાની તરફેણમાં, પોતાનો મત બહાર ક્યો છે તેની સામે આ કૉંગ્રેસ વાંધો ઉઠાવે છે; વળા ખ્રિટિશ તાજ નીચેની એશિયાની પ્રગતિ માટે વસાહતોનાં દ્વાર બંધ કરવાની તથા ખ્રિટિશ પ્રબળ તરિક્કેના હક્ક ન આપવાની નીતિ એક તરફથી ચલાવવામાં આવે છે અને બીજી તરફથી એશિયાનાં દ્વાર સૌને માટે ખુલ્લાં રાખવાની તથા વિરુદ્ધ નીતિનો અખસાર કરવામાં આવે છે; એ સામ્રાજ્યને ભારે નુકસાનકર્તા છે અને અન્યાય તેમજ હઠાપણુ વિનાનું છે એ દર્શાવવાની કૉંગ્રેસ પોતાની ફરજ સમજે છે. ”

પ્રતિનિધિ-જાંબુઓ, આપણા કૉંગ્રેસ-અધારણની પહેલી કલમજ એવી છે કે કૉંગ્રેસનો પ્રયાસ, ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગે જે જાતની રાજ્યપદ્ધતિ ભોગવે છે તેવીજ જાતની રાજ્યપદ્ધતિ હિંદમાં લાગુ કરાવવાનો, અને દેશીજનોને સામ્રાજ્યના બોજ અને જવાબદારીઓમાંજ માત્ર નહિ, પણ સામ્રાજ્યના ખીજા હક્કોમાં, ખીજાં વસાહતોના જેટલેજ હિસ્સો આપવાનો છે. આ ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે કૉંગ્રેસના પ્રયાસના ઉદ્દેશોમાં જે મુદ્દા સમાયલા છે: એક આપણા દેશમાંજ આપણી સ્થિતિ વિષેનો એટલે આપણા રાજકીય હક્કોનો, અને ખીજો સામ્રાજ્યમાં આપણી રાજકીય સ્થિતિ વિષેનો. ગદ્ય કાલનો સુધારા બાબતનો ઠરાવ તથા આજે કેટલાક ઠરાવો રજુ કરવામાં આવશે તે આપણા દેશમાં આપણી રાજકીય સ્થિતિ સુધારવા સંબંધે છે. મેં હમણાં તમારી સમક્ષ રજુ કર્યો છે તે ઠરાવ આખા ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આપણી રાજકીય સ્થિતિ વિષેનો છે. તેથી આ સવાલ ધણો મહોટો અને ભારે તથા કાયમની અગત્યનો છે. પરંતુ, તેને તેવો ન ગણીએ તો પણ આજે આ સવાલને અંગે કેટલાક ખાસ સંજોગો ઉપસ્થિત થયા છે તેથી તે ખામ અગત્યનો બન્યો છે. તમે જાણો છો કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ધણાં વર્ષો મુધી હિંદીઓએ દુઃખ વેઠ્યું છે અને છેલ્લાં બે વર્ષથી ગ્રાન્સવાલમાં વસતા આપણા જાંબુઓ અને વસાહતની સરકાર વચ્ચે ધણીજ તીવ્ર લડત ચાલી રહી છે. તમારામાંથી ધણા

આ લડતની મુખ્ય મુખ્ય ખીનાઓથી વાકેફ હશે એમ હું માની લઉં છું છતાં આ ઠરાવ તમારા સ્વીકાર માટે રજુ કરતા પહેલાં, દૂકમા તેનું દિગ્દર્શન કરી જવાની હું જરૂર ધારું છું.

આ સમાલોચના માટે આખી લડતના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે. ધોર સરકારનો સમય, ઇંગ્લેન્ડની સરકારનો સમય અને ટ્રાન્ઝવાનાના સ્વરાજ્યનો વર્તમાન સમય. ધોર સરકારના સમયમાં આપણી સ્થિતિ ધણી સંતોષકારક ન હતી, છતાં વસાહતમાં જઈને વસવામાં કાંઈ જતનો પ્રતિબંધ ન હતો. જે હિંદીને ત્યાં જવાની ઇચ્છા થાય તે જઈ શકતો. તેને માત્ર નામ નોંધાવવાની ત્રણ પાઉન્ડ શી આપવી પડતી જ્યારે ધોર વિગ્રહ થયો ત્યારે વસાહતમાં પદર દળર હિંદીઓ હતા એટલી તો મરદની વ્યવસ્થિત હતી એવા તથા હોકરા ગણ્યા નથી તે વખતે આપણા લાભમાં બીજી એક વાત હતી તે સમયે ધોર સરકાર સાથે લડનારા આપણા દેશી જનોને બ્રિટિશ સરકારનું બળવાન રક્ષણ હતું. તમને ધણીને યાદ હશે કે લૉર્ડ લેન્સડોન તથા મિ. જોસેફ એન્ગરલેને જણાવેલું કે ધોર વિગ્રહ કરવાનું મુખ્ય કારણ નિવાસસ્થળ માટે કાયદા કરીને હિંદીઓ તરફ જે ગેરનર્તીલુંક ચલાવવામાં આવી હતી, તે હતું ધોર રાજ્યના સમયમાં તેવી સ્થિતિ હતી નિવાસસ્થળ સળધી કાણુ અને હીજુપન લગાડનારો કાયદો હતો, પરંતુ તેનો અમલ સખ્તાઈથી કદી કરવામાં આવ્યો ન હતો. પત્રી વિગ્રહ થયો ત્યાર પત્રી પાય છ વર્ષ તાજના રાજ્યના આવ્યા. તાજના અગત દરમિયાન, જ્યારે કોઈપણ માણસ એમ ધારે કે હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં ઇંગ્લેન્ડની આનરનો સલાહ રહેતો છે, જે યોગ્ય આગળ પાતા રાજદ્વારી પુરોના હાથમાં દેશની આનર રહેતી હોય તો ત્યારે ઉનડ આપણા દેશીઓને ચોખ્ખું જણાયું કે તેમની સ્થિતિ હતી તેના કરતા બગાડાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. તાજના અમલમાં પહેલું કાગ એ થયું કે ધોર મરકાર ના કરતાં વધારે સખ્તાઈથી નિવાસસ્થળનો કાયદો અમલમાં મૂક્યો.

* Location Indus હિંદીઓ અમુક નદી કહેલા સ્થળમાં વગી શકે

એવો કાયદો.

પરંતુ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. તેનાં કારણોમાં અહિં મારે ઉતરવાની જરૂર નથી, પણ આપણા દેશખંડુઓને લાગ્યું કે વિગ્રેહથી તેમની સ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર થયો નહિ પણ ખરી રીતે તો ઉચ્ચી તેમની સ્થિતિ બગડી. ત્યાર પછી ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી ઓસ્ટ્રેલ તથા બોરના પોતાના અન્દરઅન્દરના ભેદભાવ બાબતે મૂકી, હિંદીઓ તરફના વર્તનમાં એક થયા. બોર તથા ઓસ્ટ્રેલોએ ભેગા મળીને, વસાહતમાં હિંદીઓ ખોટી રીતે પેસી બંધ છે એવી ખુબ ઉઠાવી. આ આરોપ તદ્દન જુઠો હતો એવું સરકારે બહાર પાડેલા કેટલાક આંકડાઓ ઉપરથી સાબીત થયું. છતાં ચાર પાંચ વર્ષ સુધી આ ખુબ ચાલુ રહી. ૧૯૦૪ માં વસતિપત્રક થયું ત્યારે માલમ પડ્યું કે વસાહતમાં હિંદીઓની વસતિ દશ હજારની હતી; જ્યારે બોર સરકારના વખતમાં તેમની વસતિ પંદર હજારની હતી. આ દશ હજારમાં સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં પણ આવી બંધ છે. *એશિયાટીક ઇમીગ્રેશનના રજીસ્ટ્રાર તરફથી ૧૯૦૬ માં બીજી ગણતરી બહાર પાડવામાં આવી તેમાં પણ વસાહતમાં હિંદીઓની વસતિ દશ હજારની માલમ પડી. ત્યાર પછી બે બીજી ગણતરીઓ કરવામાં આવી. તેમાં એકમાં સંખ્યા ૯,૦૦૦ની થઈ અને બીજીમાં ૮,૦૦૦ ની થઈ. આ ઉપરથી જણાશે કે વસાહતમાં હિંદીઓ ખોટી રીતે પેસી બંધ છે તે ખુબ તો તદ્દન ખોટી હતી. હવે નવી લડતની શરૂઆત થઈ. ગોરા વસાહતીઓ આપણા લોકોને દાખલ થતા અટકાવવાને અને બને તેટલાને બહાર કહાડવાને મક્કમ થયા હતા. વાત છેવટે વધી પડી અને આ બાબતમાં કંઈ કાયદો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. કાયદો કરવાનું કામ વસાહતની જુની ધારાસભાએ માથે લીધું. ૧૯૦૬ માં એશિયાને લગતા કાયદામાં સુધારો કરનાર કાયદો, એ નામનો કાયદો ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવ્યો. વિગ્રહ પહેલાં ત્યાં વસનારા હતા તેજ દાન્સવાલમાં દાખલ થઈ શકે અને દાન્સવાલમાં જેટલા હિંદીઓ હોય તે પોતાનાં નામ સરકારમાં નોંધાવી દે-નોંધતી વખતે તેમનું બધું અપમાન થાય તેવી પદ્ધતિ રાખવામાં આવી હતી-તેવો તે કાયદોનો હેતુ હતો. સ્વાભાવિક

* એશિયામાંથી ત્યાં રહેવા જતા માણસોની ગોંઠ રાખનાર અમલદાર.

રીતેજ સઘળા હિંદીઓએ આની માએ વધી લીધી. પણ તેમનો વાધો હોવા છતા કાયદો પસાર કરવામા આવ્યો. પછી હિંદીઓએ જે પગલા લીધાં ત્યારથી હાથ જે લડત ચાલે છે તેની શરૂઆત થઈ. ૧૯૦૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં, ન્યારે તેમને એમ લાગ્યું કે તેમના બધા અવતનો નિષ્ફળ ગયા અને ધારાસભાએ તો કાયદો પસાર કર્યોજ, ત્યારે તેની સામે વાધો ઉઠાવના તેમણે એક સભા કરી અને તેમા તેમણે તેમનો પ્રખ્યાત ઠરાવ પસાર કર્યો—હવે તો તેને તેમણે કાલ કર્યો એમ તેઓ કહે છે—કે, શહેનશાહી સરકાર આ કાયદાને બહાલી આપશે, તો પણ અમે તે માનીશું નહિ. તે સભામા ઇંગ્લંડ મોકલવાનું તેમણે એક પ્રતિનિધિ—મંડળ નીમ્યું. તે પ્રતિનિધિ—મંડળના અગ્રણી આપણા મહાન અને પ્રસિદ્ધ દેશભક્ત શ્રીયુત્ ગાંધી હતા પ્રતિનિધિ અધુઓ, આ લડતમાં શ્રીયુત્ ગાંધીએ અમર લાગ લાગ્યો છે અને મારે કહેવું જોઈએ કે કાર્ષ પણ હિંદી, આ સભામાં અથવા હિંદીઓની બીજી કાર્ષ સભામાં, એવો નહિ હોય, જે સદા તેમનું નામ ઉઠી લાગણી અને અભિમાન સાથે ન ઉચ્ચારે. (આ વખતે આખી સભા ઉભી થઈ અને શ્રીયુત્ ગાંધીનાં નામનો ત્રણ વાર ધણેજ ઉત્સાહ-ધ્વજક જન્યોષ કર્યો.) ગૃહસ્થો, શ્રીયુત્ ગાંધીને હું બહુ સારી રીતે ઓળખું છું તે હું મારે એક જાગ્ય સમયનું છું. મારી ખાતરી છે કે તેમના કરતાં વિશેષ પવિત્ર, ઉદારચરિત, યશ, મહાનુભાવ આરંભનાં આ પૃથ્વી ઉપર અગાઉ કદી પગલા થયાં નથી. શ્રીયુત્ ગાંધી એક એવા પુરુષ છે, જે પોતે તપસ્વી જેવું સાદું જીવન ગાળી, સત્યનિષ્ઠ, ન્યાયપરાયણ અને પ્રાણીમાન તરફ પ્રેમાર્દ રહી, પોતાના નબળા બાઈઓ ઉપર જંદુઈ અસર કરે છે અને તેમને નવાં ચક્ષુ આપે છે. તેમને માટે કહી શકાય કે તે એક મર્દ, અદ્વિતીય વીર, અનન્ય દેશભક્ત છે. તેમનામાં ભારતીય આર્થજીવનનો પરમોત્કર્ષ પ્રતિફલિત થયો છે. ઇંગ્લંડ પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવામાં આવ્યું તેના શ્રીયુત્ ગાંધી નેતા હતા. તેમના પ્રયાસથી અને આપણા કામના વાજબીપણાથી જે-સ કાયદાને શહેનશાહની મંજૂરી ન મળી પરંતુ ત્યાર પછી

વસાહતોને સ્વરાજ્ય મળ્યું અને બીજા વર્ષના એટલે ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુઆરી ૬ માર્ચ માસમાં નવી વસાહતી પાર્લમેન્ટ હસ્તિમાં આવી. પાર્લમેન્ટના સભાસદોએ તેમાં જોડા પછી તરતજ સ્થિર અને બેર શ્રદ્ધાઓની એક મરજી પહેલું કામ એશિયા સંબંધીના કાયદો કાયદામાં લેવાનું કર્યું. તેમણે તેનો તેજ કાયદો નવા રૂપમાં પસાર કર્યો. અને તેને એશિયાના કાયદો સુધારનારો કાયદો એવું નામ આપ્યું પ્રથમના ઠરાવમાં જે કલમે તથા શરતો હતી તેજ તેમાં નાંખવામાં આવી. તેમાં હેતુ બે હતા: લડાઈ પહેલાં ત્યાં વસનારા સિવાયના હિંદીઓને વસાહતમાં આવતા અટકાવવા અને જે હિંદીઓ ત્યાં વસતા હોય તેમને તેમનાં નામ નોંધાવવાની ફરજ પાડવી. આને પણ શહેનશાહી મંજૂરી તો નોંધાવે. પરંતુ આ વખતે એક સ્વરાજ્ય ભોગવતા વસાહત તરફથી આ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે એ કારણ બતાવીને શહેનશાહી સરકારે ઢીલું મૂક્યું અને આ કાયદાને શહેનશાહી મંજૂરી મળી. આ કાયદો અનુસાર નામ નોંધાવવા જે ધારા ઘડવામાં આવ્યા હતા તે હિંદીઓને ઘણી હીણપ લગાડે તેવા હતા. કાર્મ પણ સ્વમાનવાળા માણસને પસંદ ન પડે તેવી ઘણી જાતની વિગતો તેમને આપવાની હતી.

૧૯૦૭ ના અક્ટોબરની આખર પહેલાં સઘળા હિંદીઓએ નામ નોંધાવી દેવાનાં હતાં. શ્રીયુત્ ગાંધીની આગેવાની નીચે હિંદીઓએ આ ધારાની સામે થવાનાં પગલાં તુરત લીધાં. ગમે તે થાય પણ નામ નહિજ નોંધાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. વસાહતમાં તે વખતે હિંદીઓની વસતિ ૮૦૦૦ ની હતી અને તે સઘળા સરકારની વિરુદ્ધ થયા. સરકારે સમજાવવા પડાવવાને સઘળી જાતની કોશીશ કરી. તથા માસની મુદત હતી તે વધારીને ૭ માસની કરી પરંતુ તે મુદતને અંતે ૮૦૦૦ માંથી માત્ર ૫૦૦ એ નામ નોંધાવ્યાં હતાં અને ૭૫૦૦ બાકી રહ્યાં. પછી ટૂંકા પણ તીવ્ર ઝૂલો થયો. આ અરસામાં એટલે બે વર્ષ ઉપર શ્રીયુત્ ગાંધી અને ત્યાંના કેટલાક આગેવાન માણસોને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને જેલમાં નાંખ્યા. પણ તે લડત વધુ સમય ચાલી નહિ, કારણ બીજા વર્ષના જાન્યુઆરી માસમાં બેર સરકાર તરફથી શ્રીયુત્ ગાંધી

સાથે મસજત શરૂ થઈ અને મમાધાન કરવામાં આવ્યું. તે સમાધાનથી સલાહ અને માનભરેલી ગોઠવણ થશે એમ લાગ્યું. સમાધાનમાં મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો હતી. પણ તે લખવામાં આવી નહતી. અયમ શરત એશિયાને લગતા કાયદાને સુધારનારો કાયદો રદ કરવાની હતી. ત્યાર પછી જે લડત ચાલી છે તે બધી આ કાયદો રદ કરાવવા માટેજ છે, એટલે પહેલી શરત એશિયાને લગતો આ કાયદો રદ કરવાની હતી, તેવી રપટ સમજાત હતી. બીજી શરત એ હતી કે, ત્યાં વસતા હિંદીઓને નામ નોંધાવવાનું મરજિયાત રાખવું અને તેના ધારામાંથી હીજુપત લગાડનારી બાબતો કાઢી નાંખવી. ત્રીજી શરત એ હતી કે સરકારને જે પ્રતિજ્ઞ મૂકવા હોય તે કામ-બીજા કાયદાથી મૂકવા. તે કાયદો સામાન્ય રીતે સૌને લાગુ પડવો જોઈએ પણ ખાસ એશિયાના લોકને ઉદ્દેશીને હોવો જોઈએ નહિ તે કાયદાનું નામ ‘ઇમિગ્રેશન રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ’ હતું અને તે સમજાને લાગુ પડતો હતો. ત્રીયુત ગાંધીએ કહ્યું કે સરકારને જે પ્રતિજ્ઞ મૂકવા હોય તે આ કાયદાને આધારે મૂકે. સરકારની નેક ઇમાની ઉપર આધાર રાખી ત્રીયુત ગાંધી વસાહતમાં બધે ફરી વળ્યા અને પોતાના દેશજંદુઓને મહામુશ્કેલીએ સમજાવ્યા. તેમના કેટલાક અનુયાયીઓ તો તેમણે આ સમાધાન કર્યું તેથી ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. અને તેમનું ખુન કરવાના ઇરાદાથી તેમના ઉપર ‘હુમલો પણ થયો હતો, તથા તેમને ઇસ્પીતાલમાં લઈ જવા પડ્યા હતા. આવા સંજોગોમાં દૃઢવચની રહી તેમણે ધણું સરસ કામ કર્યું. ત્રણ કે ચાર મામમાં એટલે કે માસ સુધીમાં તો થોડા અપવાદો સિવાય સમસ્ત હિંદી પ્રજાએ તેમનાં નામ પોતાની મરજીથી નોંધાવી દીધાં. કરારની ચોતે પાળવાની શરતો હિંદીઓએ પાળી એટલે પછી જનરલ સ્મટસ અને બોર સરકારને એશિયાને લગતો કાયદો સુધારનારો કાયદો રદ કરવાની શરત પાળવાની રહી. જનરલ સ્મટસે વિશ્વાસઘાત કર્યો અને કહ્યું કે, તેવું વચન આપવામાં આવ્યું નહતું. એટલે આપણા દેશીઓને લડત આગળ ચલાવવા અથવા આ નિષ્ઠુર વિશ્વાસઘાત સહન કરી લેવા સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નહિ. તેમણે પોતાનાં નામ નોંધાવ્યા હતાં એટલે કાયદાનો હેતુ તો પાર પડ્યો હતો.

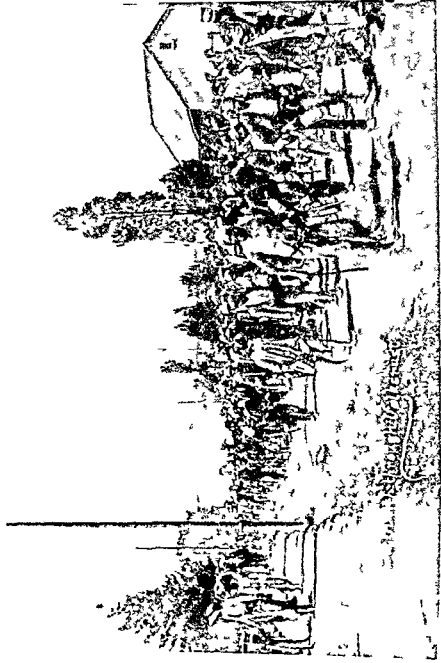
મિ એમ એમ એવ પોતડ

મહાત્મા ગાંધીજીના એલાએઆ ખુબ સને ૧૯૦૬ તથા ૧૯૧૧ માં દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રેસ સંબંધી ચળવળ કરવા ક્રિહમાં આવ્યા હતા. આ તમા સરખામી તરફ એલઆ યા હતા સને ૧૯૧૬ તથા ૧૯૩૫ ગીરમીટ નધ કરવાની બારે ચળવળમાં અમેરિકાન હાસ હન્સ માં હનિયા પવના નાખીયનિ ડે

તેથી તેમણે બીજા એક બહાદુર ઉપાય લીધો. લગભગ ૨૫૦૦ હિંદીઓની એક સભા મેળવી અને તેમાં નામ નોંધાવ્યાનાં જે પ્રમાણપત્રો મળ્યા હતાં તે બહેરમાં બાળી મૂક્યાં. પ્રમાણપત્રોની કીમત એ હતી કે કોઈપણ પોલીસનો માણસ તેમની પાસે પ્રમાણપત્ર માંગી શકે અને તે બતાવવાનું તેમને કહી શકે; પ્રમાણપત્ર બતાવે તો બીજા હરકતે તેમને જવા દે નહિ તો તેમને પકડીને મેજસ્ટ્રેટ સમક્ષ લેવા કરે. તેમણે પોતાની ખુશીથી આ પ્રમાણપત્રોનો લાભ જતો કર્યો અને બેર સરકારને લગાધનું ખુલ્લું કહેણ મોકલ્યું. બેર સરકારે તે સ્વીકાર્યું અને પ્રમાણપત્રો વિનાના માણસોને પકડવાનું અને જેલમાં મોકલવાનું કામ ચાલ્યું. મિ. પોલાક આ દેશમાં આવ્યા તથા શ્રીયુત્ ગાંધી ઈંગ્લંડ ગયા. તે દરમ્યાન બધા મળીને ૩૫૦૦ હિંદીઓએ ધણે ભાગે સખ્ત મજૂરી સાથેની જેલ ભોગવી હતી. આપણા દેશીઓએ માત્ર જેલનું જ દુઃખ વેઠ્યું છે એમ નથી. હજારો માણસો તેમની મીલકત ગુમાવી બેગ છે. શ્રીયુત્ ગાંધીએ અડસટ્ટો કાઢ્યો છે કે એટલા મુડીબર હિંદીઓએ બધા મળીને અર્ધોથી એક કરોડ રૂપિયા મુશ્કેલીની ગીલકત ગુમાવી હશે. લગભગ એક હજાર માણસો ધરખાર વિનાના થઈ ગયા છે. કુટુંબો પ્રાપ્તભાલ થઈ ગયાં છે અને ધરખાર વિના લટકતાં થઈ ગયાં છે. સ્ત્રીઓ તથા બાળકોએ પણ અત્યંત દુઃખ વેઠ્યાં છે. તેનો બરાબર ચિતાર આપવો પણ કઠણ છે. પોતાના પતિઓ, ભાઈઓ અને પુત્રો જેલમાં ગયા એટલે તેમનું તથા તેમના બાળકોનું ગમે તેમ કરી ગુજરાન ચલાવવા સ્ત્રીઓને રસ્તામાં શાકની ફેરી કરવી પડી. છતાં અત્યાર સુધી આ મુડીબર હિંદીઓએ તેમની ચળવળ ચાલુજ રાખી છે. તેમનો દાખલો આ દેશમાં વસતા લોકોને માટે ઘડો લેવા બેગ છે. ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે આ દુઃખ સહ્યું. એક તરફથી લડત ચાલુ હોય અને બીજી તરફથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં, આ દેશમાં તથા ઈંગ્લંડમાં નિરંતર ચળવળ કરી કરે. કેટલાક સમય ઉપર આપણા તે ભાઈઓને એમ લાગ્યું કે સ્થિતિ અત્યંત ગંભીર થઈ ગઈ છે અને તેમને એમ ખબર પડી કે દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ચાર વસાહતોને એકત્ર કરીને તેનું એક યુનિયન (સંયુક્ત રાજ્ય)

કરવાનું છે એટલે તેમણે શહેનશાહી મરદાર પાસે વસાવતી પ્રધાન મંડળ ઉપર દયાથી ઠરાવવા માટે ઈન્કિલબ એક બીજું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું. તેના અગ્રેસર પશુ શ્રીયુત ગાંધી હતા. શ્રીયુત ગાંધીએ કૃપા કરીને એક તરફથી તેઓ પોતે તથા લૉર્ડ એમ્પ્થીલ અને બીજા તરફ લૉર્ડ મોરલી અને લૉર્ડ ક્યુ વચ્ચે ચાલેલી મસજતને લગતા કાગળો મને વાંચવા આપ્યા છે. શાન્તિપ્રિય માણુમ નેટલું કરી શકે તેટલું શ્રીયુત ગાંધીએ આ બાબતમાં કર્યું. પરંતુ આપણા અથવા આપણા તરફના કોઈપણ માણસના દોષ વિના આ મસજત ભાંગી પડી. ટૂંકમાં, વાત આ હતી: જનરલ રમટ્સે લૉર્ડ ક્યુને જણાવ્યું કે, એશિયાના લોકો ગોરા લોકોની સમાન છે એ સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. સમાધાન ભાંગી પડ્યું એટલે શ્રીયુત ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ગયા. તમને જાણવાને અને તમારી મદદ મેળવવાને મિ. પોલાક અહિં આવ્યા છે. ગૃહસ્થો, વાત આટલે સુધી આવી છે. લડત ફરી ચલાવવાની ચર્ચ એટલે તમારી મદદ મેળવવા તેમને અહિં આવવું પડ્યું છે. ગઈ કાલેજ મિ. પોલાકને તાર મળ્યો છે કે શ્રીયુત ગાંધી, તેમના બીજા દીકરા તથા બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોએ કાયદાની સામા ચઢને પકડાઈ જવા માટે સરહદ ઓળંગી છે. શું ધરો તે આપણે જોવાનું છે. થોડા દિવસ ઉપર, મારા ઉપર પણ એક ટૂંકો તાર આવ્યો હતો. તેમાં શ્રીયુત ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે પોતે થોડા સમયમાં જોલમાં જવાની આશા રાખે છે અને ધણું કરીને એ કે ત્રણ દિવસમાં તેમને પકડવામાં આવશે. લડત આ પ્રકારની છે. અને આપણી આગળ સવાલ એ છે કે, આપણા દેશીબાઈઓને આપણે શી રીતે મદદ કરી શકીએ? મેં તમારી સમક્ષ જે ઠરાવ વાંચ્યો તેમાં ત્રણ મુદ્દા છે. હું અવળા ક્રમમાં આ ત્રણે મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરીશ.

પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં આ લડતની સમાલોચના હું ટૂંકમાં કરી જાઉં. આ લડતમાં ચાર બાબતો મુખ્ય છે. પહેલી બાબત એ છે કે બેાર સરકારના સમયથી તે અત્યાર સુધી આપણા દેશીઓની સ્થિતિ ધીમે ધીમે દિન પ્રતિદિન બગડતી ચાલી છે. બીજી બાબત એ છે કે, આપણી માગણી ન્યાયપુરસ્કર અને વાજબી છે. આપણા શહેનશાહે

દોનસવાસ તરફ સત્યાગ્રહીઓની દુગ

તથા પાર્કમેન્ટે સર્વ પ્રમતને સમાન ગણવાનું વચન આપેલું, તે સુદાને આપણા દેશીઓ વળગી રહ્યા છે. અને તેઓ આગ્રહ કરે છે કે, આ સમાનતા તે ખરી હોવી જોઈએ; માત્ર પોકળ, શબ્દોની નહિ. ત્રીજી બાબત એ છે કે, આપણા દેશી લાઠીઓએ આ લડત દરમ્યાન કાંઈપણ અધટિત કૃત્ય કર્યું નથી. ઉલટું તેમણે એવાં કૃત્ય કર્યાં છે કે, આપણાં સર્વેનાં હૃદય અભિમાનના આવેશથી અને આપણા દેશના ભવિષ્યને માટે હિંચી આશાઓથી ઉભરાઈ જવાં જોઈએ. છેલ્લી બાબત એ છે કે, આપણા લાઠીઓ, તેમને પોતાને માટે નહિ, પણ દેશની આબરૂને માટે, લડી રહ્યા છે. આ બાબત સમજવા જેવી છે. તેઓ તેમને માટે લડત ચક્ષાવી રહ્યા નથી. તેમણે તો તેમની ખુશીથી નામ મોંઢાવ્યાં હતાં. અને સરકાર કોઈ રીતે તેમને હરકત કરી શકે તેમ ન હતું. પરંતુ તેમનાં પ્રમાણુપત્રો તેમણે બાળી નાંખ્યાં. કારણ હિંદી ધોરની સમાન ગણી ન શકાય એવું તેઓ ધ્વજતા ન હતા. હિંદના નામને આ કલંક લાગે તે તેમને જોઈતું ન હતું. એટલે આ લડત હિંદની આબરૂને માટે છે, આપણામાંના જે ત્યાં જવા ઈચ્છતા હોય તેમના અને ત્યાં જઈને જે રહ્યા છે તેમના હિતને માટે છે. આ લડત એક નાના વસાહતની લડત નહિ પણ આપણી લડત છે. હવે આપણા દરાવમાં શી માંગણી કરી છે તે જોઈએ. આપણી માંગણીઓનો અવળા ક્રમમાં વિચાર કરીશું. પાર્કમેન્ટ પાસે આપણી માંગણી આટલી છે: પાર્કમેન્ટના સભાસદોને તથા રાજદ્વારી પુરુષોને આપણે માનપૂર્વક જણાવીએ છીએ કે, પોતાને સામ્રાજ્યિક રાજ્યનીતિનું પુરુષો કહેવડાવનારાઓએ, વસાહતો માત્ર ગોરા લોક માટેજ છે અને ત્યાંની ખીનખેડાયેલી જમીન ગોરા લોકનેજ માફક આવે એમ છે એવી જે નીતિ વારંવાર બહાર કરી છે તે સ્વાર્થી અને અન્યાય ભરેલી છે અને હિંદના લોકો તે કદી કશુંક શખશે નહિ. તે નીતિ અન્યાય ભરેલી એટલા માટે છે કે, કાંઈ નહિ તો કાલ્પનિક રીતે હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અંગ બન્યું છે; આપણને કહેવામાં આવે છે કે તમે બ્રિટનની પ્રજા છો અને

શહેનશાહની ગોરી પ્રજાની સમાન છે. છતાં વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે શહેનશાહની બીજી પ્રજાની સમાન નથી, પણ તેમની બીજી ગોરી પ્રજાનીએ પ્રજા છીએ આપણે કહીએ છીએ કે તમે સામાજ્યનું ખરું હિત સમજતા હો તો તમારે આ નીતિ ચાલવા દેવી જોઈએ નહિ. તમારે તે બદલી નાંખવી જોઈએ અને જેમ અને તેમ જબદી બધ કરવી જોઈએ. શહેનશાહી સરકારને આપણી વિનંતી એટલી છે હિંદની સરકારને આપણી વિનંતિ એ છે કે તમે આ દેશના રાજ્ય ખર્તાં છે. ટૂંકસવાન અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના સયુક્ત રાજ્યના આડ તીયા નથી તમારે તમારા મનમાં આ દેશના લોભનું હિત ઉપર રાખવાનું છે અને આનંદ યાય છે કે, હિંદુસ્તાનની સરકાર આ બાબતમાં આવોજ મત ધરાવે છે. આપણે તેમને કહીએ છીએ કે અરજીઓ કરાવેના સમય હવે ગયો છે. અસખ્ય અરજીઓનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નથી હવે પ્રતિકાર કરાવેના સમય આવ્યા છે. સદ્લાગ્યે, હિંદુસ્તાનની સરકાર ના હાથમાં પ્રતિકારનો ઉપાય છે. નાતાનને હિંદમાંથી મળુરો જોઈએ છે છેલ્લા ચાર વર્ષના આકાશ ઉપરથી જણાય છે કે અને ૧૮૦૫માં ૮,૦૦૦ હિંદીઓ ગીરમીનીમાં મળુરો રીફે લઈ જવામાં આવ્યા હતા. તેના બીજા વર્ષે એટલે ૧૮૦૬ માં ૭,૦૦૦, ત્રીજા વર્ષમાં ૬,૦૦૦, અને ચોથા વર્ષમાં ૩,૦૦૦ હિંદીઓને લઈ જવામાં આવ્યા હતા. તેમને ગીરમીનીમાં મળુરો જોઈએ છીએ તેમને ત્યાં સ્વતંત્ર હિંદીઓ જોઈતા નથી. હિંદની સરકારને એટલુંજ કહેવાનું છે કે, સ્વતંત્ર હિંદીઓને ચાલવા દેવા જોઈશે, નહિ તો ગીરમીનીમાં મળુરો વિના ચલાવી લેવું પડશે. આ ચોક્કસ અને ચટ વાત છે. ધારાસભાના નવા બધારણથી આપણા સભાસદોને, કાંઈ નહિ તો કરાવના રૂપમાં આ સંવાદ ધારાસભામાં લાવવાની તક મળશે. ધારા સભાના અભાસદો આ બાબતમાં તેમની દરજ્જા સમજશે અને તાકીદે કરાવ રજુ કરશે એવી મારી ઉમેદ છે. આપણે સરકારને કહેવાનું કે, ગીરમીનીમાં મળુરોને અહિંથી લઈ જતા અટકાવો. સરકારની પરવાનગીથી મળુરોને લઈ જવામાં આવે છે એટલે તે પરવાનગી માત્ર ખેતી લેવાનીજ નહિ, પણ મળુરો લઈ જતા બીનકુલ અટકાવવાની તેમને સત્તા છે. દેશાંતર

વસવાટના પ્રશ્નની તપાસ કરવા હમણાં કમિશન નીમાયું હતું. તેણે કહ્યું છે કે, હિંદના મળુરો વિના નાતાલના ધણા ઉદ્યોગો ચાલકી પડે. તેવા ઉદ્યોગોનાં નામ કમિશને ગણાવ્યાં છે. હિંદની સરકાર નાતાલની મરકારને અને દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયન સરકારને કહી શકે કે, હિંદીઓની સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી હિંદમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકા માટે ગીરમીટીયા મળુરો લઈ જવા દેવામાં આવશે નહિ. હિંદની સરકારને આપણી વિનંતિ આટલી છે. હવે આપણા દેશી ભાઈઓને એ વિનંતિ છે કે, દ્રાન્સવાલમાં વસતા થોડા માણસો તેમની ફરજ બજાવી રહ્યા છે. તેમણે કાંઈજ અધર્મ નહિ, પરંતુ બહુજ યોગ્ય કર્યું છે. તેમનો લડતને સત્યાગ્રહની લડત કહેવામાં આવે છે. સત્યાગ્રહની લડત શું છે? તે માત્ર આત્મ-સંરક્ષણાર્થે છે અને તેમાં હથિયાર નૈતિક અને આધ્યાત્મિક છે. સત્યાગ્રહી પોતે દુઃખ વેદી લલને જીવમની સામે થાય છે. તે શરીરબળ સામે આત્મબળ વાપરે છે. મનુષ્યની આસુરી શક્તિ સામે દૈવી શક્તિ ધરે છે. જીવમની સામે તે સહન કરી લેવાનો ઉપાય લે છે. શરીરની સામે તે આત્માને ગૂંકે છે. અન્યાયની સામે શ્રદ્ધાને ખડી કરે છે. અસત્યની સામે સત્ય રજુ કરે છે. અન્યાયી કાયદા અથવા હુકમની સામે સત્યાગ્રહી જીવિપૂર્વક અને ખુલ્લી રીતે થાય છે. કારણ તેવા કાયદા અથવા હુકમને તેનું અંતઃકરણ માન્ય કરી શકતું નથી. કાયદો તોડવાનાં પરિણામમાંથી સત્યાગ્રહી જીટકી જવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ તે તેનાં પરિણામો જોઈ લે છે અને તેમાં ઇજ્જત રહેલી માને છે. આ લડત ખરેખરી આધ્યાત્મિક છે અને હિંદની અધ્યાત્મ ભાવનાની ઉચ્ચ પરંપરાને તે તાત્ત્વિક રીતે અનુરૂપ છે. હુ ફરીથી કહું છું કે, આપણા દેશી ભાઈઓએ ન જાજે એવું કાંઈ કર્યું નથી. ઉલટું તેમણે જ કાંઈ કર્યું છે તે છાજતું જ કર્યું છે. હવે આપણે જોવાનું એ છે કે, તેમની મદદે જવું કે નહિ? કારણ હુ કહી ગયો તેમ, આ ન્હાની સંખ્યા ઝટ નાશ પામતી જાય છે. તેમને અર્ધા કરોડથી એક કરોડ સુધીનું તો નુકસાન અત્યાર સુધીમાં થઈ ગયું છે. તેનો અર્થ શો તે તમે કલ્પી શકશો. તેમને હવે પૈસા જોઈએ છે. જો કે તમારાં નાણાં તેમને મળે

કે નહિ, પણ તે લોકો તો તેમની લડત ચલાવવાના જ છે. તેઓ તેમનાં છોકરાં ધધરને આશરે મૂકીને વારંવાર જેલમાં જાય છે. જો મદદ નહિ મળે તો કદાચ સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં મરી જશે. જો મદદ મળશે તો હજી લડત બરાબર ચાલશે. મદદ મોકલવાની આપણી ફરજ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લમેન્ટ આવતા વ્હુલાઈ માસમાં મળનાર છે. ત્યાં સુધી તો આપણે કોઈ પણ રીતે આ લડતને ટકાવી રાખવી જ જોઈએ. નવી પાર્લમેન્ટ જ્યારે મળશે ત્યારે તેના ઉપર દબાણ ચલાવો સંભવ છે. એટલે ત્યાં સુધી તો આપણે આ લડત ચલાવવી જ જોઈએ. નવી પાર્લમેન્ટ કેવી શરતો કરે છે તેના ઉપર ધણો આધાર રહેશે. તે જો માન સચવાય તેવી હશે તો ગાંધીજી એવા માણસ નથી, જે સમાધાનની આડે આવે. જો શરતો અનુકૂળ નહિ હોય તો, લડત ગમે તેટલી સખ્ત થશે પણ ગાંધીજી તે છોડે તેવા નહીં. આપણે તો કોઈ પણ રીતે લડત માટે નાણાં ભેગાં કરવાં જ જોઈએ. આ જવાબદારી આપણે નહિ ઉઠાવીએ તો મુધરેલી દુનિયા આગળ આપણે નીચું ધાલવાનું થશે. એમીલ સુધીમાં એજામાં એજા લાખ રૂપીઆ તો થવા જ જોઈએ. આ ઠરાવમાં મિ. તાતાનું નામ જણાવ્યું છે. તેમણે તેમના મહાન્ અને તેજસ્વી નામના તેજમાં વધારો કર્યો છે. તેમણે વસાહતમાં વસનારાઓ માટે રૂ. ૨૫૦૦૦૦) તો આપ્યા છે. તે ઉપરાંત દેશમાંથી એક લાખ રૂપીઆ થવા જોઈએ. મારે મિ. પેતાક સાથે વાત થઈ હતી, અને અમે વિચાર કર્યો હતો કે, મિ. 'તાતાની રૂકમ ઉપરાંત સુંબાઈમાંથી રૂ. ૨૫૦૦૦૦' મળે, મદ્રાસ અને સંયુક્ત પ્રાન્તો રૂ. ૧૫૦૦૦ આપે, અને તેના કરતાં બંગાલની ચારગણી વસતિમાંથી બીજા રૂ. ૨૫૦૦૦ મળી શકે, પછી થંનબ અને વરાહ રૂ. ૧૦૦૦૦ આપે તો લાખ રૂપીઆ થઈ જાય. દેશને ખાતર અને આપણી આબરૂને માટે, તે લોકોએ જે દુઃખો સહન કર્યાં છે તેના આગળ એક લાખ રૂપીઆ શી વિસાતમાં છે? भारी विनंती मात्र आटलीज છે. આ લોકોની મદદે આવવાની તમારી ફરજ છે. તમે આ કસોટીમાંથી પાર ઉતરો. અત્યારે આપણી એટલે આપણા

આખા રાષ્ટ્રની કસોટી છે. આપણી દેશભક્તિ, જાહેર જુસ્સો અને આપણી ખરી લાગણીનો ઈશ્વર અને મનુષ્ય સમક્ષ કમોટી થવાનો આ પ્રસંગ છે. તેમાંથી આપણે જે રીતે પાર ઉતરીએ તેના ઉપર આપણા દેશનો આધાર છે. જે આપણે કસુર કરશું તો પછી બીજો જમાનો પેદા થઈ, આપણું સ્થાન લેશે અને માતૃભૂમિની વધારે સારી સેવા બજાવશે, ત્યાં સુધી આપણે જાનામાના શરમથી નીચું માથું ધાલી બેસી રહેવું પડશે. જે તમે જરાબર પાર ઉતરો, તમારું કર્તવ્ય અને જવાબદારી જરાબર ઉઠાવો તો લડત આગળ ચાલશે અને સૌ રૂઝ વાનાં થશે. આપણે નિષ્ફળતા, દુઃખ અને મુશ્કેલીમાંથી પસાર થવું પડે, ઘણું કામ નવેસરથી કરવું પડે, છતાં અન્તે, તેમાં આપણા દેશી ભાઈઓનું અને દેશનું ભલું છે.

જોહાનીસ્વર્ગની મિજલસમાં આપેલું સાપણ.

[દક્ષિણ આફ્રિકાના સંવાદ સંબંધે જાતે તપાસ કરવા તથા ત્યાંના હિંદીઓને મદદ કરવા નામદાર ગોખલે સને ૧૯૧૨ માં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા. ત્યાં જોહાનીસ્વર્ગ શહેરમાં મેસૉનિક હોશમાં તેમના માનમાં તા. ૩૧-૧૦-૧૯૧૨ ના રોજ એક મિજલસ ભરવામાં આવી હતી. તેમાં ત્યાંના મેયર મિ. એલીસ પ્રમુખ હતા. તે સમયે નામદાર ગોખલેએ આપેલા સાપણનો સાર:]

આજની આ મહાન અને પ્રસિદ્ધ મિજલસ તરફથી મને જે ખાસ માન મળ્યું છે તે માટે આ મિજલસમાં એકત્રિત થયેલા ગૃહસ્થોનો યોગ્ય રીતે ઉપકાર માનવાનું કામ ઘણું કઠણ છે, એમ કહેવામાં હું માત્ર શિષ્ટાચાર કરતો નથી. આ મિજલસમાં જોહાનીસ્વર્ગમાં વસતા મારા દેશી ભાઈઓજ માત્ર હાજર છે તેમ નથી, પરંતુ જાહેર કાર્યોમાં, વેપારવંધામાં તથા જનદયાને માટે પ્રયાસ કરવાના ક્ષેત્રોમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતા ધણાં યુરોપીય સન્નારીઓ તથા સદ્ગૃહસ્થો પણ પધાર્યા છે. એટલે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યો ત્યારથી મને જે આવકાર આપવામાં આવ્યો છે અને મારી જે મહેમાનગીરી કરવામાં આવી છે તેની અહિં પરાક્રાશ થઈ ગઈ છે. હું વિના સંકોચે સ્વીકારું છું કે, જ્યારે થોડા માસ ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ કામ માટે મેં આવવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે મને એવી આશા ન હતી કે, અહિં મારે સમય આટલો આનંદમાં જશે. તેમ મારી આ મુસાફરીનાં જે સુખદાયક સંભારણાં મને સદા રહેશે, તેની અણુ પ્રથમ મને આશા ન હતી. હું એટલું પણ કહી દઉં છું કે આ દેશમાં મારા દેશખંડુઓને જે દુઃખ વેઠવા પડે છે તે મારે લાગ પણ આવશે એવો મને મનમાં દગદગો હતો. અને હું તો કેપ ટાઉનમાં દેશાન્તર વંસવાટ ખાતાનો અમલદાર જે લખાવે તે શકે એવું જોઈતાં શુદ્ધ રીતે લખીને, તેને સંતુષ્ટ કરવાને અથવા રક્ષતી મુસાફરીમાં ખાસ અગવડો વેઠવાને અથવા દાનસવાલમાં દાખલ થતાં પહેલાં ખાસ પરવાનગી મેળવવાનું મને કહેવામાં આવે તે

માટે, પહેલેથી તૈયારજ હતો. પરંતુ આમાંનું કાંઈ પણ બનવાને બદલે હું તો અહિં પૂરેપૂરી સગવડતાથી, યુનિયન સરકાર તરફથી કૃપા કરીને મારે માટે ખાસ રાખવામાં આવેલી ગાડીમાં, મુસાફરી કરે છું અને જ્યાં જાઉં છું ત્યાં મને ખૂબ સ્નેહભર્યો સત્કાર મળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની યુરોપીય કામે પણ, મારી અવગણના કરવાને બદલે મને સારો આવકાર આપ્યો છે. તે માત્ર વિવેકને ખાતરનો નથી; પરંતુ તેમાં કાંઈ એવો અવર્ણનીય ભાવ છે, જેથી તે માત્ર શિષ્ટાચાર નથી લાગતો પણ તેમાં અંતરનો ખરો ઉમળકા દેખાઈ આવે છે. આ બધાનો સ્વીકાર થોડા રીતે કેમ કરવો તે મને સૂઝતું નથી, પણ હું એટલું તો કહું છું કે મારું કાર્ય સફળ થાય કે નિષ્ફળ થાય, પરંતુ મારા તરફ જે સ્નેહભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેથી મારા હૃદયમાં જે આનન્દ, સંતોષ અને આભારની લાગણી પ્રકટ થઈ છે તે કદી ભૂંસાશે નહિ.

અહિં હું આવ્યો ત્યાર પછી અનેક વખત મેં જણાવ્યું છે કે, મારા અહિં આવવાનું પ્રયોજન આ દેશમાં હિંદીઓનો જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તે બાબતની જાતમાહિતી મેળવવાનું અને બની શકે તો આ ગંભીર અને ગુંચવણ ભરેલી મુશ્કેલીનો નિવેડો લાવવામાં કાંઈ મદદરૂપ થવાનું છે. મને અહિં આવ્યો દશ દિવસ થયા, પરંતુ તેટલા દૈનિક સમયમાં જુદા જુદા મત ધરાવનારા આગેવાન માણસોને મળવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું. તેમની સાથે થયેલી વાતચીતો ઉપરથી તથા અહિં આવ્યા પહેલાં આ સવાલનો જે કાંઈ અભ્યાસ મારાથી બની શક્યો તે ઉપરથી, અહિંની સ્થિતિનો સાધારણ રીતે ખરો ખ્યાલ મને આવી શક્યો છે. અને જો કે મારી મુસાફરી પૂરી કર્યા પહેલાં અહિંની સ્થિતિ ઉપર મારા હેવટના વિચારો હું આપતો નથી, —કારણ ન્યાયની ખાતર મુસાફરી પૂરી કર્યા પહેલાં મારે કાંઈ વિચાર ખાંધી દેવા લેઈએ નહિ. —પરંતુ આવા અગત્યના મેળાવડા વખતે હું ધારું છું કે હવે રસ્તે પ્રશ્નો નિર્ણય લાવી શકાય તેમ છે, અને શી રીતે સમાધાન માટે પ્રયાસ થઈ શકે, તે બાબત હું સામાન્ય વિવેચન કરી શકું. હું ધારું છું કે, આ પ્રશ્નની મુખ્ય મુખ્ય મુશ્કેલીઓ શી રીતે ઉકેલી શકાય તેમ છે.

તે બરાબર સમજતા પહેલાં વસ્તુસ્થિતિ ઉપર ઉપરથી પણ સમજ રીતે જોઈ જવી ઠીક છે; કારણ એવું બનવાનો સંભવ છે કે આપણે આપણું પોતાનું જેમાં હિત હોય તેની અમુકજ બાજત હમેશાં તોયાં કરીએ અને તેના ઉપરજ તરંગ દોઝાવ્યાં કરીએ. તેથીજ કદાચ પણ વિવાદ શરૂ કરતાં પહેલાં તે વિષયનું દિગ્દર્શન કરી જવું યોગ્ય ગણાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિતિ કેવી છે ? હું મારાથી બને તેટલો દરેક પક્ષના દૃષ્ટિબિન્દુથી, અને 'વળી વિશેષ કહું તો, દરેક પક્ષ તરફ સમભાવથી, તેનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પ્રથમ યુરોપીય કામ લઈએ. તેમની સંખ્યા ન્હાની છે અને તેઓ એક મોટા દેશમાં, તદ્દન જુદીજ જાતના અને સંસ્કૃતિમાં તદ્દન જુદીજ કક્ષા ઉપરના, અસલ વનનીઓની મોટાટી વસતિની વચ્ચે આવીને વસ્યા છે. તેને અંગે કેટલાક સામાજિક રાજકીય, આર્થિક અને નૈતિક પ્રશ્નો ક્યારનાય ઉપસ્થિત થયા છે, અને કામના ઝાઝા માણસો તેના ભવિષ્યની ચિંતામાં પડ્યા છે. આ સવાલ ધણે મુશ્કેલ હતો; તેટલામાં એક ત્રીજીજ જાતના માણસો, પેવા બન્નેથી ભિન્ન પ્રકારના, ત્યાં આવી પડ્યા. તેમણે ધરતાર કરવા માંડ્યા અને વસવાટ કર્યો. આ લોકોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી ન્હાની છે. પરંતુ યુરોપીય કામને લાગ્યું છે કે ધીમે ધીમે તે સંખ્યામાં વધારોજ થતો જાય છે અને કાળક્રમે તેઓ તેમનાથી હડી જશે. વળી તેમની સંસ્કૃતિને, તેમના પરંપરાગત રીતરિવાજોને તથા તેમની સંસ્થાઓના સ્વરૂપને, દેશની મોટી અસલ વસતિથી જે અસર થવાની તેમાં આ લોકોના આવવાથી વધારો થશે, એમ પણ તેમને ભય લાગ્યો. આ ઉપરાંત રંગદેષ નો સવાલ ધણે તીવ્ર ચર્ચ પડ્યો. આ સવાલની તીવ્રતા જોઈ મને નવાઈ લાગે છે. વળી તેમની કામના અમુક માણસોના આર્થિક હિતનો સવાલ પણ તેમાં રહેલો છે. તે પણ એક કારણ છે. આ ત્રીજી આવેલી જાતના લોકની સાથે યુરોપીયોને સખ્ત હરિદાસમાં ઉતરવું પડે છે. આટલી યુરોપીય લોકની તકરાર છે અને હું ધારું છું કે તેમની હારીકન મેં મારાથી બની શકે તેટલી વાજગી રીતે રજુ કરી છે.

હવે હું હિંદી પક્ષની તકરાર તરફ નજર ફેરવ્યા તમને વિનંતું

હું. જેવી રીતે યુરોપીય લોકોની લાગણીઓ સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા તેવી રીતે હિંદીઓની લાગણીઓ સાથે પણ થઈ જશે. દેશની હિંદી વસતિ સંખ્યામાં ઘણી ન્હાની છે. યુરોપીય વસતિના ૬ થી પણ યોડી. મારા જણવા પ્રમાણે હિંદીઓની કુલ વસતિ દોઢ લાખની છે તેમાંથી ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા તેમના વંશજો તથા હાલ નાતાળમાં ગીરમીટ પદ્ધતિથી કામ કરનારા મજૂરો એટલા મળીને એક લાખ વીશ હજાર છે. એટલે પહેલો તો તમને હું એ વિચાર કરવાનો કહું છું કે, હિંદી વસતિનો મ્હોટો ભાગ, તો આ દેશના અમુક ગોરાઓના હિતને સારૂ બ્રિટિશ સરકાર નરફથી લાવવામાં આવેલા માણસોનો છે. અને બાકીના ત્રીસ હજાર આ ગીરમીટીઆઓની પાછળ આવેલા છે.

આ વર્ષના માર્ચ માસમાં, અમારી ધારાસભાના એક વિવાદમાં સને ૧૮૬૦માં નાતાલમાં ગીરમીટીઆ મજૂરી દાખલ કરવામાં આવી તે વખતે, હિંદુસ્તાનની સરકાર તથા ઇંગ્લંડની સરકાર વચ્ચે ચાલેલો પત્ર વ્યવહાર મારે વાંચી બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો! તે પત્રોમાં શહેનશાહી સરકાર તરફથી હિંદુસ્તાનની સરકારને અતિ પવિત્ર વચનો અપાયેલાં છે કે, નાતાળમાં જે લોકોને લઈ જવામાં આવશે તેમના તરફ ગીરમીટની મુદત દરમિયાન ધણું સારું વર્તન ચલાવવામાં આવશે, તથા તેમનો કરાર પુરો થયા પછી તેમને દેશમાં વસવાટ કરવા દેવામાં આવશે. હિંદુસ્તાનની સરકાર ગીરમીટ પદ્ધતિ કશુંક રાખે તેટલા માટે શહેનશાહી સરકારે તેને આ લાલચો બતાવી હતી. અને પહેલાં થોડાં વર્ષ તો ગીરમીટીઆ મજૂરો તરફ નાતાલની યુરોપીય પ્રજાનું વલણ હાલ છે તેના કરતાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારનું હતું. કોઈ હિંદી છુટો થયા પછી આ દેશમાં રહેશે તેની તે સમયે ધાસ્તી ન હતી. તે વખત તો ગીરમીટની મુદત પૂરી કર્યા પછી તે જતો રહેશે એવો ભય હતો. માટે તે હિંદ પાછો ન જાય અને વસાહતમાંજ રહે તેટલા સારૂ તેની આગળ જેટલી બની શકે તેટલી લાલચો ધરવામાં આવતી. તે જોઈએ તેટલું સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થઈ શકે તેમ છે.

પરંતુ એંસીના દાયકામાં યુરોપીય લોકોનું વલણ ધીમે ધીમે બદલાવા

માંડ્યું. અને અત્યારે તો ગીરમીટની મુદત પુરી કર્યા પછી વસાહતમાં રહેના દરેક પુરુષ તથા સ્ત્રી અને છોકરાં-૧૩ વર્ષની ઉપરની છોકરીઓ તથા ૧૬ વર્ષ ઉપરના છોકરાઓ-ઉપર માયાદીક ત્રણ પાઉન્ડ (૩. ૪પ) નો તદ્દન અન્યાયી, બેકુદો વેરો નાંખવા સુધી તેઓ પહોંચ્યા છે. તે સવાલના ગુણ દોષમાં હું અત્યારે ઉતરતો નથી. તેમનું વલણ કેવું પુરેપૂરું બદલાય ગયું છે તે ખતાવવાનેજ આ હું કહું છું. તેમનું વલણ ગમે તેટલું બદલાય, પરંતુ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, હિંદીઓ આ દેશમાં પોતાની મેળે આવ્યા નથી. અમુક ગોરાઓના લાલ માટે તેમને આ દેશમાં લાવવામાં આવ્યા છે. સ્વતંત્ર હિંદીઓ આવ્યા છે તે ગીરમીટીઆ મજુરોની પાછળ આવ્યા છે. હિંદી વસતિનો મ્હોટો લાગ ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા મનુષ્યોનો, તેમના વંશજોનો તથા ગીરમીટમાં કામ કરતા મજુરોનો છે. આ દશિગિન્દુથી જોતાં આ સવાલ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં હિંદીઓની લાગણી કેવી છે તે વધારે સારી રીતે સમજ શકાશે. તેમના દેશબંધુઓને ગોરા લોકોના લાલ માટેજ અહિં આવવાને લલચાઈયા. હિંદની મજુરીને લીધેજ નાતાલની આખાદી છે તે સ્વીકારાયું છે, અને હવે તેમના ઉપર સખ્ત જુલમ અને અન્યાય થવાની વાતો હિંદીઓના વાંચવામાં આવે છે. કદાચ તે અતિશયોક્તિઅરેલી હશે, પરંતુ તેમને લાગે છે કે, તેમના દેશ-બંધુઓને સખ્ત કાયદા નીચે રહેવું પડે છે અને તે કાયદાનો અમલ વળી વિશેષ સખ્તપાડ્યો. કરવામાં આવે છે. તેમની સાથે શા માટે આવી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે છે, તે તેઓ સમજ શક્તા નથી. હિંદુસ્તાનના લોકો અહિંના સવાલની બધી ગુંચો જાણતા નથી અને તેથી તેમના વાંચવામાં જે આવે છે તે ઉપરથી તેમનામાં અતિશય ક્રોધની લાગણી પેદા થઇ છે. આ પ્રશ્નની બીજી જાણ છે.

દશિજી આફ્રિકાના હિંદીઓની પાછળ આપું હિંદુસ્તાન છે. તે પ્રાચીન દેશના લોકોએ દુનિયાની સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં શરમાવું ન પડે તેવો ફાળો આપ્યો છે. તેઓને એમ લાગે છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે હવે તેઓ જોડાયા છે એટલે ઇંગ્લંડના વાવટા નીચે રિયરતાથી આગળ વધવાની તક તેમને મળશે. આ સૌની પાછળ, એટલે કે

યુરોપીય કામની તેમજ હિંદી કામની પાછળ, બ્રિટિશ વાવટો ફરકાવતું, અને તેના આશ્રય તળે વસતા સર્વે લોકને સમાનતા અને ન્યાયનું વંચન આપતું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ખડું છે. દુકાણમાં વસ્તુસ્થિતિ આ છે. હું આશા રાખું છું કે મેં કાંઈ જગ્યાએ ખોટો ભાર મૂક્યા સિવાય અને કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ વિના તે વર્ણવી છે. હવે આવી સ્થિતિને શી રીતે પહોંચી વળવું? કમનસીબે રાજ્યતંત્રીનું કાર્ય કારી પાટી ઉપર લખવા જેવું નથી. પહેલાં કાંઈ બન્યું જ નથી એમ માનીને તેનાથી કદી કાંઈ સવાલ હાથમાં લેવાય નહિ. ધણુંખંડ હમેશના વ્યવહારમાં, પહેલાંનાએ જે કંઈ હોય તે તેને જોવાનું હોય છે અને તેમાં કાંઈક સ્થળે કાંઈક કાઢી નાખીને, કાંઈક સ્થળે કાંઈક ઉમેરીને અને કાંઈક સ્થળે કાંઈક ફેરફાર કરીને વર્તમાન જરૂરીયાતને માફક આવે તેવું તેને બનાવવું પડે છે. ગમે તે દેશમાં વ્યાવહારિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય તો આવીજ રીતે લાવી શકાય. વ્યાવહારિક નીતિશાસ્ત્રનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત છે. રાજ્યતંત્રીને પોતાના કાર્યનો પાયો ન્યાય ઉપર મોકલો જોઈએ, એ નિઃસંદેહ છે; ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી તે પ્રેરાયલો હોવો જોઈએ; અને પરસ્પર વિરોધી હિત જળવવાની તેણે ચીવટ રાખવી જોઈએ; અને ત્યારપછી જે હકીકત તેના જાણવામાં આવે તે ઉપર તેને નિર્ણય ફરવાનો રહે છે. જો આ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવો હોય તો બન્ને પક્ષવાળાઓએ આવી વૃત્તિથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. હકીકત ખુલ્લી છે. એક તરફથી દોઢ લાખ હિંદીઓ ન્યાયી વર્તનની માંગણી કરી રહ્યા છે; બીજી તરફ યુરોપીય કામ છે. તેને હિંદીઓ તરફ અણગમો છે અને તેનું સર્વસ્વ જોખમમાં છે એમ તેને લાગે છે. આ વસ્તુ સ્થિતિમાં, મુશ્કેલીનો રસ્તો શોધવાનો અને સર્વે પક્ષને વાજબી રીતે સંતોષ થાય તેવી રીતે પ્રશ્નનો નિર્ણય લાવવાનો કયો માર્ગ છે? આવી રીતે સામાધાનની વૃત્તિથી પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ તો પહેલું એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, એમાંથી એક પક્ષમાં દુઃખદાયક અથવા કડવી લાગણી પેદા કરે તેવી જાનનું સમાધાન સ્વીકારવાનો સંભવ નથી, અને જોરજુલમથી તેવું કંઈ કરવામાં આવશે તો તે ટકશે નહિ. ત્યારે બન્ને પક્ષને સ્વીકાર્ય થઈ પડવાની

વાજપ્તી આશા રાખી શકાય એવા કોઈ પણ જાતના નિરાકરણની વાત લાવવામાં આવે તે પહેલાં ક્યાં દુઃખ તથા કડવાશ દૂર કરવાની જરૂર છે ? પ્રશ્નનો વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એમ કહી શકાય કે હિંદીઓ સામે યુરોપીયોના વાંધો બે પ્રકારનો છે. પહેલો વાંધો હિંદી-ઓથી હડી જવાના લયને લીધે ઉપસ્થિત થયેલો છે; બીજો વાંધો કાળક્રમે હિંદીઓની ભરતી થઈ જાય તેને લીધે તેમની રાજકીય અને બીજી સંસ્થાઓ ઉપર અસર થાય, તે છે. આ ઉપરાંત તેમની કામના અમુક માણસોના વાંધો વેપારમાં હિંદીઓની હરીશાહનો છે. પણ તે પહેલાં બે વાંધા કરતાં જુદી જાતનો છે; કારણ તેની સામે વસ્તુઓ વાપરનારા એટલે લોકો, જે હરીશાહ અટકાવવા નથી માંગતા, પણ વસ્તુ જેમ અને તેમ સસ્તી ખરીદવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે તેમના લાભનો સવાલ ઉભો થાય છે. પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિનો કોઈ પણ રીતે વિચાર કરતાં, પહેલાં બે વાંધા ચંબીર પ્રકારના અને મૂલ્યભૂત જણાય છે. યુરોપીયોને હું આટલી ખાતરી આપવાની જરૂર જોઉં છું કે, જે વાજપ્તી નિરાકરણ થાય તો ઉપરની બન્ને હરકતો સંબંધે તેમણે કોઈ ભય રાખવો નહિ. હું એટલું સમજી શકું છું કે, જ્યાં સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા ગોરાઓને આ દેશમાં હિંદીઓની હુમ્મસા ભરતી નહિ થયે જાય તે બાબતમાં ખાતરી પડે નહિ, જ્યાં સુધી તેમને એમ નહીં ન લાગે કે, આ દેશમાં જામેલી તેમની સત્તાને કોઈ વાંધો નહિ આવે, ત્યાં સુધી પ્રશ્નનું, યુરોપીય કામને સ્વીકાર્ય થાય તેવું નિરાકરણ લાવવું શક્ય નથી. આ ખાતરી ક્યાં રૂપમાં આપી શકાશે તેની મસલત અને ગોઠવણ કરવાની છે. પરંતુ હિંદી કામનાં, ધકાવી નાંખે તેવાં દુઃખો દૂર થાય તેવું નિરાકરણ લાવવાની આશા રાખીએ તે પહેલાં આ બાબતો સંબંધે યુરોપીયોના મનને શાન્તિ વળતી જોઈએ. યુરોપીયોને આ બે બાબતો વિષેનો ભય દૂર થયેલો લાગશે એટલે હું ધારું છું કે, તેઓ સમજશે કે હિંદીઓ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રજા છે, અને આ દેશની સરકાર જેમ તેની બીજી પ્રજાઓ માટે જ તેમ હિંદીના લક્ષ્યને માટે પણ હતેજાર હોવી જોઈએ. અને યુરોપીય

કોમે એ સિદ્ધાન્ત પણ સ્વીકારવો પડશે કે મેં ઉપર જે બાબતો જણાવી તે સિવાય બધી બાબતોમાં હિંદીઓના અને તેમના કાયદા સમાન હોવા જોઈએ અને તે કાયદાઓનો અમલ ન્યાય અને સહૃદયતાથી થવો જોઈએ. જે પ્રશ્નો આ રીતે વિચાર કરવામાં આવે—એટલે યુરોપીયોનો વાજખી લય ટાળવા માટે તેમને જરૂરી ખાતરી આપવામાં આવે, અને અહીં જે હિંદીઓ છે તેમને પણ ખાતરી આપવામાં આવે કે, બીજી બધી બાબતોમાં તેમના તરફ ન્યાયી અને યોગ્ય વર્તન ચલાવવામાં આવશે—તો હું ધારું છું કે પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાવવું બહુ અઘરું નથી. અલખત આવા ધોરણ ઉપર કરેલું નિરાકરણ સર્વમાન્ય નહિ થઈ પડે, પરંતુ બંને પક્ષ તરફના વિનિત વિચારના માણસોએ હળી મળીને બેગા થઈ, બંને કોમના હિતને માટે આવું કોઈ સમાધાન સ્વીકારાવવાને આગ્રહ કરવો જોઈએ. હિંદી કોમના ઉદ્દામ માણસોનો વિચાર અત્યારે કરી શકાય નહિ, કારણ હિંદુસ્તાનમાં તેઓ કદાચ તોફાન ઉઠું કરી શકે, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેમનો કોઈ હાથ નથી. વળી યુરોપીય કોમના ઉદ્દામ માણસો આ ધોરણ મુજબ ચતા સમાધાન માટે કદાચ ન દરકાર કરે—હું માત્ર શક્યાશક્યનું સૂચન કરું છું, જે બાબત વિચાર તો મારા કરતાં તેમને વધારે કરવાનો છે;—કદાચ એમ થાય કે યુરોપીય કોમના કોઈ નહિ તો અમુક માણસો આ સમાધાન કબૂલ કરતા પહેલાં વેપારની તેમની અદેખાઈ અને આર્થિક હરિકાષ્ઠની ત્રીજી હરકતનો પણ આ જે મુદ્દાની સાથેજ તેમના લાભમાં નિર્ણય કરાવવાને માંગે; તો તેમને હું જણાવું છું કે, આ બાબતમાં હિંદી કોમ કોઈ પણ છુટછાટ મૂકી શકે તેમ નથી. આ સવાલ હિંદીઓને માત્ર શુદ્ધ અને સાદો ન્યાય આપવાનો છે અને આ ત્રીજી હરકત સાથે સધળા યુરોપીયોને કોઈ સંબંધ નથી પણ માત્ર તે કોમના અમુક માણસોને છે. પરંતુ જે ન્દાના હિંદી વેપારીઓને, અમુક સ્થળેજ વેપાર કરી શકે તેવા કાયદા કરીને, તથા બીજી અડચણો નાંખીને, છેવટે દેશમાંથી કાઢી મૂકવાના ધરિદાથી યુરોપીય વેપારીઓ સાથે વાજખી શરતે હરીફાઈ કરતા કાયમને માટે અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો હું નથી ધારતો કે સમાધાન

ચર્ચ શકે. કેટલાક એમ કહે છે તે હું જાણું છું કે, આ સામાન્યના છત્ર નીચે તો ઘણી જાતો અને લોકો રહે છે, છતાં ખરી રીતે તો આ ગોરા લોકોનુંજ સામાન્ય છે, અને મત્તા જરૂર યુરોપીય લોકોજ ભોગવે છે. પરંતુ થુ તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે હિંદીઓ અને બીજા જાતના લોકો સામાન્યમાં હમેશાં 'લાકડાં ચીરનારા અને પાણી ભરનારા' રહે? આ સત્યા ઉપર અત્યારે હું તકરાર કરવા માગતો નથી. પરંતુ જેઓ આવો વિચાર ધરાવતા હોય તેમને માત્ર હિંદુસ્તાન આવવાનું અને તે દેશ કેવો છે તે જોઈ જવાનું કહું છું. લાંથી પાછા આવ્યા પછી તેમનો મન તેમને ફરી દર્શાવવો હોય તો ભલે દર્શાવે. હું તે બાબત વિશેષ ચર્ચા નહિ કર. પણ મારે ખુદા દીલે કહેવું જોઈએ કે, આ રીતે ઇંગ્લંડને હિંદ રાખવું મુશ્કેલ પડશે. અને સામાન્યના ગૌરવ તથા અબુદુદ્દિન માટે જેમને દરકાર છે તેઓને સામાન્ય, યુરોપીય લોકોનુંજ છે એવી માન્યતાને દબાવી નાંખવાની જરૂર જણાઈએ. વળી સામાન્ય માટે માત્ર અંગ્રેજોને જ દરકાર છે એમ નથી. અમને હિંદીઓને પણ તેની દરકાર છે. કારણ અમે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય માં અમને જે આગળ વધવાની તકો મળે છે તે અમને બીજા કોઈ રીતે મળી શકે તેમ નથી. પરંતુ ને, મેં જે શરતોએ સમાધાન કરવાનું જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, યુરોપીય કામના અમુક માણસોની સખળ અને જોસદાર વિરહતાથી, કમલાએ નિરાકરણ નહિ ચર્ચ શકે, તો મને લાય રહે છે કે લડત ચલાવવીજ પડશે; લડત અવશ્ય ચાલશેજ. પરંતુ મારી ખાતરી છે કે યુરોપીય કામમાંજ એવા માણસોની સખ્યા વધતી જાય છે, જેઓ આ વસ્તુ ઈચ્છતા નથી. તેઓ વર્તમાન કાયદાનો સખ્ત અમલ કરીને અસલા ત્રાસ આપવાનો અન્યાય વધુ વખત ચાલવા દેવા ઈચ્છતા નથી. અને તેથી જો હું અંગ્રેજ લોકોનો સ્વભાવ ખરાબર સમજતો હોઉં તો, મારી ખાતરી છે કે, તે લોકોજ તેમની ન્યાય ભુદ્ધિને સંતોષે એવો કાંઈ ઉપાય ખોળી શકવાનો આશંક કરશે. હું જાણું છું કે આમ થશે જ. અંગ્રેજ લોકોના આ મુજબને લીધે જ ઇંગ્લંડ આટલા વખત સુધી હિંદને રાખી

श्री. कुलनभाज.
हिन्दीश्रोता साया मित्र

શક્યું છે, તેને લઈનેજ બે દેશનાં લવિષ્ય ભેગાં શુ'ચાઇ શક્યાં છે. અને તેથી મને લાગે છે કે ખીજી મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ આવી જાય ત્યાર પછી હિંદીઓ સામેના સખ્ત કાયદા યોગ્ય વખતમાં રદ નહિ કરવામાં આવે—હું એક દિવસમાં નથી કહેતો કારણ તે શક્ય નથી—પણ યોગ્ય વખતમાં જો તે રદ નહિ કરવામાં આવે અને તેનો અમલ વધારે સહાયતાથી નહિ થાય તો દક્ષિણ આફ્રિકામાંની યુરોપીય પ્રજામાંથી સારા માણસો તે લાગો સમય આલવા દેશે નહિ. પરંતુ જો કમલાગ્યે તેમ જન્યું—કારણ આસપાસના આવા સંજોગોમાં જાતિસ્વભાવ ધણીવાર દયાઇ જાય છે—તો હિંદુસ્તાનમાં જરૂર મુશ્કેલીઓ અને શુ'ચવણો ઉભી થશે, અને તેને લીધે જે સામાન્ય બધાને માટે આગળ વધવાનું એક સરસ સાધન છે, તેને જરૂર ગંભીર ઘેટાં પહોંચશે. આ પ્રશ્ન વિષે મારો મત આ પ્રમાણે છે અને તમારી સમક્ષ મેં તે ખુલા દિલથી મૂક્યો છે. તે સંબંધમાં, બ્યારે લડત પૂરન્નેસથી આગતી હતી ત્યારે સત્યાગ્રહીઓને મદદ કરવાને સ્થપાયલા યુરોપીય મંડળનો, હિંદના લોકો તરફથી, હું ઉપકાર માનું છું. હું ધારું છું કે આ લડતમાં સત્યાગ્રહીઓની પોતાની હિંમત તથા બહાદૂરી અને તેથી બીજે નંબરે, આ મંડળની સ્થાપના અને હિંદી પક્ષને મદદ કદવાનું તેનું નિઃસ્વાર્થ કાર્ય, એ ઉજ્જવલ પ્રસંગો છે. હિંદુસ્તાનના લોક આ મંડળના ઉપકાર નીચે છે અને તેમના તરફથી આ મંડળનો તથા તેના માનવતા અને મમર્થ અધ્યક્ષ મિ. હોસ્કેન, જેઓ તેમણે ઉપાડેલા કામ માટે આત્મભોગ આપતાં પણ પાછા પડ્યા નથી, તેમનો અત્યંત ઉપકાર માનું, છું.

જેસી જતા પહેલાં, અહિં એકલા થયેલા હિંદીઓને મારે બે બોલ કહેવાના છે. આ દેશમાં વસતા મારા હિંદી ભાઈઓ તથા બહેનોએ મારી આ મુસાફરી સફળ કરવાને અત્યંત શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને ઉઠાવે છે. મારે તેમનો ઉપકાર શી રીતે માનવો તે ખરેખર મને સમજતું નથી. આ ખાણમાં મને લાગે છે કે માત્ર મામાન્ય વ્યવસ્થાજ નહિ, પણ રસોઈ કરવાનું અને તે પીરસવાનું કાર્ય પણ સ્વયંમેવકોએજ ઉપાડી લીધું છે. આ કાર્ય તમે પ્રેમથી ઉપાડી લીધું છે. તમારા આ

થવાનો નથી. પરંતુ સવાલ મારે નાદિમત થવાનો કે નહિ થવાનો નથી. આપણા દેશજનોએ નાદિમત નહિ થવાનો છે. તેઓ યાદ રાખશે કે, આવી લડતોની નૈતિક અગત્ય તેની સિદ્ધિમાં નહિ, પણ માધનામાં છે. કારણ પુરુષાર્થ તેના તાત્કાલિક ફેલમાં સફળ થાય કે નિષ્ફળ થાય પરંતુ વ્યક્તિમાં અને સમુદાયમાં તે ચિરસ્થાયી બળ ઉમેરે છે. એક મહાન પુરુષે કહ્યું છે કે, આપણી પાસે શું છે તે વાત નહિ, પણ આપણે કેવા છીએ તે વાત આપણા જીવનમાં અગત્યની છે. આપણને જ્ય મળશે તો સારી વાત છે. પરંતુ આપણાથી થાય તેટલું ક્યાં છતાં આપણે નિષ્ફળ નીવડીશું તો તે પણ ઠીક છે. કારણ પુરુષાર્થ કરવો તેજ એક ઉત્તમ વસ્તુ છે.

અન્તમાં, તમે મને જે આવકાર આપ્યો છે તે માટે હું તમારો ફરી ઉપકાર માનું છું. મને લાગે છે કે, તમારી ધીરજને મેં થોડો લાભ લીધો અને તમે મને શાન્તિથી સાંભળવાની કૃપા કરી છે તેથી મારી આભારની લાગણી વધે છે.

૩૫૧ નાં આપેલું લેખણ.

[તા. ૮-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ ૩૫૧ નાં ટાઉન હોલમાં નામદાર ગોખલેને આવકાર આપવા એક સભા મળી હતી. તેમાં ત્યાંના મેયર પ્રમુખસ્થાને હતા. તે સમયે તેમણે આપેલા લેખણનો સાર:]

તમે મને આટલું અદ્ભુત માન આપ્યું છે તે માટે હું તમારો અત્યંત આભારી છું. ૩૫૧ ની હિંદી કામે, મને આટલો અંતઃકરણથી અને ઉત્સાહથી આવકાર આપીને તથા મને આવાં સુન્દર માનપત્રો એનાયત કરીને, તેમની સાથે, મને અને માતૃભૂમિની સેવાને જોડનારી સાંકળમાં એક આંકડો વધાર્યો છે. અત્રેના મેયર અને યુરોપીય સન્નારીઓ તથા સદ્ગૃહસ્થો, જેમણે મને રજેશન ઉપર આવીને તથા આ સ્થળે આવીને માન આપ્યું છે, તેમને માટે તો હું એટલુંજ કહી શકું છું કે. એક અભણ માણસ ઉપર આટલો ભારે સ્નેહ દર્શાવવામાં તેમણે જોઈએ તે કરતાં ઘણું વધારે કર્યું છે, અને તેને સારું સદાને માટે હું તેમનો ઋણી રહીશ. દક્ષિણ આફ્રિકાની મારી સફર પૂરી થવા આવી છે, અને ૩૫૧ ના આવીને મને એમ લાગ્યું છે કે, જાણે મેં અહિંના બ્રિટિશ હિંદીઓના પ્રશ્નના હાર્દમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૫૧ ના નાનાલનુંજ બહુ અગત્યનું શહેર છે એટલું નથી, પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તે એક બહુ અગત્યનું શહેર છે અને હિંદીઓના મનમાં-હું અહિં હિંદુસ્તાનના હિંદીઓની વાત કરું છું-તો દક્ષિણ આફ્રિકાની સાથે ૩૫૧ નું નામ પ્રથમ અને સૌથી ઉપર છે. આજે પણ આ દેશમાં વધારેમાં વધારે હિંદી વસતિ ૩૫૧ નાં છે અને યુરોપીય કામમાં પણ, ૩૫૧ ના યુરોપીય લોકો આ સવાલમાં જોડેલા રસ લે છે તેટલો બીજા કોઈ શહેરના લોક લેતા નથી. આ પ્રશ્ન ઉપર મારા પોતાના કાંઈજ વિચારો વિના હું અહિં આવ્યો છું એમ નથી. પરંતુ આ અતિ કઠિન પ્રશ્નની બંને બાજુ બંની શકે તેટલી જોવાના વિચારથી હું અહિં આવ્યો છું. એક બાજુ સુધી, હિંદુસ્તાનમાં અમે આ સવાલ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપી, શકીએ તેમ નહતું. આંતર રાજ્યવ્યવસ્થાના કેટલાક ગંભીર પ્રશ્નો અમારે વિચારવાના હતા અને અમારે તે ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું પડતું, એટલે દક્ષિણ

તેજે આ દેશમાં તેમના દેશના લોકોને આપ્યા છે. આ દેશની દોઢ લાખની
 હિંદી વસતિમાંથી એક લાખ અને વીસ હજાર તો ગીરમીટીઆ અથવા
 ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા કે તેમના વંશજો છે. આનો અર્થ એટલોજ
 છે કે, હિંદી ગુ આફ્રિકાની લગભગ અડધી હિંદી વસતિ આ દેશના લાભ-
 ને ખાતર અર્ધ લાવવામાં આવી છે. અગત્યના પ્રત્યે હિંદુસ્તાનનું
 વર્તન પરાપૂર્વથી અત્યંત મરકારયુક્ત છે એટલે નાનાસને, જે માળુમેનું
 તે ખાટલું આભારી છે, તેમનાજ તરફ આવું વર્તન અપાવતું લેઈને
 હિંદીઓને નવાઈ લાગે છે. પરદેશમાં જઈ વસવાટ કરવાની હિંદીઓ
 કદી હજાર રાખતા નથી. પરદેશમાં જઈ વસવાતો અમારા સોકતો સ્વભાવજ
 નથી અને અમારે આ દેશમાં આવવાનું બંધ થાય તો તેથી અમને
 કુશ્મ થવાનું નથી. હિંદુસ્તાનમાંજ આજે મલુમેની અછત છે અને
 વધતી પ્રગતિ માટે અમારે કંઈ નવા ખાસની જરૂર નથી. નાનાસની આજે
 જે આગાઈ છે તે સુખ્યત્વે હિંદના મનુષ્યોને લઈને છે. જ્યારે તે
 મનુષ્યોને અર્ધ લાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના તરફના વર્તન સંબંધે
 સોરોપીય મરકાર તરફથી હિંદુસ્તાનની મરકારને ખાસ વચનો આપવા-
 માં આવ્યા હતાં. સરકારે લોકોને કહ્યું કે, તેમની ગીરમીટની મુદત પૂરી
 થયા પછી તેમને અર્ધ વસવા દેશમાં આવશે, તેમને જમીન કાઢી
 આપવામાં આવશે અને તેમને સુખી થવા માટે અનુકૂળતાઓ આપવામાં
 આવશે. તેમની પ્રગતિમાં અંતરાય રૂપ થાય તેવું કંઈ કરવામાં આવશે
 નહિ. વીસ વર્ષ સુધી આવું વચલું રહ્યું પણ ખરું. પરંતુ, પછીથી
 સુરોપીય લોકોનું વચળું બદલાવા માંડ્યું અને છેલ્લે હિંદીઓ તરફ ધણેખરે
 સ્થળે દુરમતાવટની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. આ દેશમાં હિંદીઓ
 મૂળ શી રીતે આવ્યા તે જોતાં, તેમને હિંદુસ્તાન પાછા મોકલી દેવા
 અથવા તેમના ઉપર અત્યંત અન્યાય અને હીનુપન લગાડે તેના અતરાયો
 અને વિઘ્નો નાખવાં, એવી વાત કાંઈ પણ શી રીતે લાવી શકે છે તેની
 હિંદુસ્તાનને સમજ પડતી નથી. સુરોપીયોના જેવાજ અને પણ સામાન્યના
 પ્રગતિને હીએ. અમને એમ લાગ્યું કે, ઈંગ્લંડના વાવટા નીચે સુધરેલી
 પ્રગતિને જોઈને આન અમને મળશે, ત્યારે અમે બિટિશ શાસન સ્વીકાર્યું

છે સામ્રાજ્ય તરફની અમારી નફાદારીનો પાયો અમાન અને સ્વાર્થ ઉપર છે પરંતુ તેટલા કારણથી અમારી નફાદારી જરા પણ ઓછી નથી અમારો સ્થિતિ અમને સામ્રાજ્યમાં શુભામૃત જેની, 'કાળી ચીરનાગ અને પાણી ભરનારા' જેની, નાગે તેનું એક પણ કૃત્ય ન થયું જોઈએ. બ્રિટિશ વાન્ટો તેના આશ્રય નીચે ગેનારાની અત્રતા અને ન્યાયને માટે ફરખી રહ્યો છે એટલે, એ તો આવશ્યક છે કે સામ્રાજ્યના કોઈ પણ ભાગમાં હિન્દી જાય ત્યાં તેને એમ લાગવું જોઈએ કે તેની અત્રતાને વાંધો આવશે નહિ અને તેના પ્રત્યે ન્યાયી વતન ચનાવનામાં આવશે અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં જે જાતો આવે છે તે આ માન્યતાને મોળી પાડી નાખે તેની છે અને જો તેને બદલે એવી માન્યતા ફેલાશે કે વચનો આપ્યા છતાં, હિન્દીઓને અગૃહ્ય જેના ગણવામાં આવે છે, તો હું તમને ખાતરીથી કહી શકું, જો તે દહાડે, હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ગંભીર નેપથમમાં આવી પડશે હિન્દુસ્તાન હવે પચાસ વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્તાન રહ્યું નથી પૂર્વ જગત્ થના માગ્યુ છે અને હિન્દુસ્તાનમાં પણ નવી રાષ્ટ્રીય ચેતના ઝુકુરી છે. આ દશિમિન્દુથી વિચાર કરતાજ પ્રશ્નો ઉઠાવી શકે તેમ છે તેજ દશિમિન્દુથી વિચાર રચાને હું તમને વિનંતિ કરું છું અને હું ઇચ્છું છું કે આ દેશમાંથી થોડા માણસો હિન્દુસ્તાન જાય, હિન્દુસ્તાન પ્રેમ છે તે જુઓ અને સામ્રાજ્યમાં તે કેટલું ઉપયોગી છે તે તપાસે તેના જેવું સાચું બીજું કોઈ નથી પછી બન્ને પક્ષને સતોષ આપે તેવું માધ્યમ સમાધાન લાવનાની અને આ સવાલ સદાને માટે તથા બને તેટલો સત્વર, ઉચ્ચો મૂલ્યાંકનની જરૂરીયાત તેમને સ્પષ્ટ જણાશે

દક્ષિણ આફ્રિકાના પત્રકારોની ટીકાઓનો જવાબ.

[૩૨૫૧માં નામદાર ગોખલેના 'માનમાં' તા. ૧૧-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ સર કેવીડ હન્ટરના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર મિજલસ કરવામાં આવી હતી. તેમાં તેમણે આપેલા બાંધણનો સાર:]

મારી દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતમાં મને આ મિજલસનું અતિ આનંદદાયક સ્મરણ રહેશે. તેના વિચાર આવતાં ૩૨૫૧માં વસતા મારા દેશબંધુઓનો મારા પ્રત્યેનો બારે સ્નેહ માત્ર યાદ આવશે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેની સાથે આ શહેરની યુરોપીય મમતું, ભૂતકાળની તેમની નીતિ ઉપર ટીકા કરનાર અને લવિષ્યમાં તેમની સાથે એકજ દૃષ્ટિથી ન પણ જોઈ શકે તેના પ્રત્યેનું નિષ્ણાલસ અને ઉદાર વળણ પણ હમેશ યાદ આવશે. હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે, આજે અહિં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે સંભળતાં મને જોડો આનંદ થયો છે તેટલો મારા જીવનમાં મને પ્રથમ કદી થયો નહતો. ખાસ કરીને જે વક્તાઓએ એવા વિચાર પ્રકટ કર્યા કે આ દેશમાં હિંદીઓને ભૂતકાળમાં દાખલ કર્યા તે ખાજત તમે ગમે તેમ ધારો પરંતુ હાથ જોડો અહિં વસે છે તેમના તરફ તો ન્યાયી વર્તન ચલાવવુંજ જોઈએ. મારી માંગણી આટલીજ છે. હિંદુસ્તાન આથી કાંઈ વિશેષ માંગતું નથી. તે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પોતાની મેળે કરે કે હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લંડમાં અજવળ કર્યાના પરિણામે થાય, પરંતુ અમને તો ન્યાય મળે એટલે તે શાથી મળ્યો તે અગત્યનું નથી.

(ત્યાર પછી ટાઉન હોલમાં તા. ૮-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ જોબોલા હના તેમાંના ધણાખરાનું યુનિયન વર્તન કરી તેમણે બાંધણ આગળ ચલાવ્યું.)
મને આનંદ થાય છે કે ગીરમીટ પ્રદતિ નાણુદ કરવામાં આવી. તે પ્રદતિજ ઓટી હતી, મજૂર તથા શેડ બર્નેને નુકસાનકારક હતી અને હું મુશ્વરનો ઉપકાર માનું છું કે, તે બંધ થઈ. અમારાં મુખ્ય દુ:ખો ત્રણ છે. પહેલું દુ:ખ તો દેશમાં દાખલ થવાના કાયદાનો હમણાં જે રીતે અમલ થાય છે, તે છે. કાયદાને માટે કાંઈ અસતોષ નથી અને

હિંદુસ્તાનમાંથી લોકોને આવતા રોકવાને માટે હજી પણ કાયદા સખ્ત કરવામાં આવે તો હિંદુસ્તાન વધી ઉડાવશે નહિ. પરંતુ તેનો અમલ શી રીતે થાય છે તે એક જુદીજ વાત છે. તેનો અમલ કાયદેસર થાય અને જે લોકો ઉપર તેનો અમલ કરવાનો હોય તેમનું અમલદારો માન સાચવે એટલું અમે માંગીએ છીએ. ગાંધી કાલેજ મારી પાસે કેટલાક આગેવાન હિંદી વેપારીઓ એકઠા થઈને આવ્યા હતા. તેમણે બેઠકો અમલના અનેક દાખલા આપ્યા અને સત્તાધિકારીઓ સમક્ષ તે રજુ કરવા માટે તેનું એક પત્રક જનાવી લાવવા મેં તેમને કહ્યું. તેમાંના કેટલાક હું જાતે પણ જોઈ શક્યો. શું બનેલું તે કહું. એક માણસને અહિંના નિવાસ-હક્કનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું. તે લઈને તે હિંદુસ્તાન ગયો અને એમ ધાર્યું કે હું ગમે ત્યારે પાછો આવી શકીશ. પરંતુ હમણાંજ તેના પ્રમાણપત્ર બાબત તેની જુબાની લેવામાં આવી અને તેને તરફ તરફના સવાલો પૂછવામાં આવ્યા. જ્યારે વસાહતમાં બાર કે પંદર વર્ષ ઉપર પ્રથમ આવેલો, ત્યારે શું કરતો હતો તે વારંવાર ઉલટાવીને તેને પૂછવામાં આવ્યું. હુંજ તમને પૂછું કે તમે પંદર વર્ષ ઉપર શું કરતા હતા અથવા ગયે વર્ષે આજ દિવસે શું કરતા હતા તો તમારામાંથી કેટલા કહી શકશે ? તેની વિગતમાં કેટલોક નજીવો તકાવત પડ્યો. તે ઉપરથી પેલા અગ્રણ્ય માણસને કહેવામાં આવ્યું કે તારું પ્રમાણપત્ર તકડી છે. આમ તેના તરફ બારે અન્યાય કરવામાં આવ્યો. આમ ગરીબ લોકોને હેરાન કરવામાં કાઈનું હિત નથી. આ ચોખ્ખો જીલ્લમજ છે અને અમે માંગણી કરીએ છીએ કે, તે દૂર થવો જોઈએ અને અમારા તરફ માનભર્યું વર્તન ચલાવવું જોઈએ.

અમારું બીજું દુઃખ વેપાર કરવાના પરવાના સંબંધી છે. ત્રણ દુઃખોમાંથી આનો ઉપાય કરવો ધણો મુશ્કેલ પડશે, કારણ યુરોપીય કોમમાં આ બાબત લાગણી ધણી છે અને તેમાં તેમના ગંભીર આર્થિક હિતનો સવાલ રહેલો છે. હું તો માનું છું કે હિંદીઓ ન્હાના પાયા ઉપર વેપાર કરનારા હોય છે. એટલે તુકસાન પહોંચવું હોય તો તે ન્હાના મગાપીય વેપારીને પહોંચે. જો કે ધણા યુરોપીય

નુકસાન વેડવું પડે છે તે વાત માનતા નથી અને કહે છે કે ન્યાય સુરોપીય વેપારીઓ પશુ તેમના ધંધા ઉપર બરાબર ધ્યાન આપે તો કાંઈ મુશ્કેલી ઉભી થાય નહિ. વળી લોકોને તે માત્ર બને તેટલો સન્ને મળે તેમાં લાલ છે. અને હિંદી વેપારી, માત્ર સરતો વેચી શકતો હોય તો, તે લોકોને નુકસાન કરનારો ન કહેવાય. છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી વસાહતની રાજ્યનીતિ, આ પરવાના જેમ બને તેમ કાઢી નાંખવા તરફ છે. તે માટે બીજકુલ નવા પરવાના નહિ આપવાનો અને આપેલા હોય તે દશ વર્ષમાં બંધ કરવાનો કાયદો પસાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયો. જો કે તેઓ કાયદો પસાર કરાવી શક્યા નથી પરંતુ તેમનો હેતુ બરાબર લાવી શક્યા છે, અને પરવાના બદલી આપવામાં હિંદી વેપારીઓ ઉપર પુષ્કળ મુશ્કેલીઓ નાંખવામાં આવે છે. નવી દુકાનો ઉઘાડવાને વધી લેવામાં આવે તે સમગ્ર શક્ય તેવી બાબત છે. પરંતુ જે દુકાન ચાલતી હોય તે એક માણસના નામ ઉપરથી તેના જવાબ બીજા આગરદાર માણસના નામ ઉપર ચલાવવામાં શામાટે વધી લેવાનો જોઈએ ? જે માણસને દુકાન કાઢી નાંખવી હોય તેની મુશ્કેલીતનો આવો ગેરલાભ લેવામાં આવે તો હું કહું છું કે તે નીતિ ન્યાયી પણ નથી અને વાળખી પણ નથી. વેપારીઓને આવી રીતે હેરાન કરવાનો અને બીજે વર્ષે શું બનશે તેના ભયમાં ને ભયમાં રાખવાનો તમારો ખુલાસો શો છે ? વર્તમાન રાજ્યનીતિથી સડોળ પેદા થાય અને તે આ લોકોની તથા બીજા લોકોની પણ અવનતિજ કરે.

ત્રીજું દુઃખ ત્રણ પાઉન્ડના વેરાનું છે. તે વેરાને સૌએ ચિકારી કાઢ્યો છે તે બાબતે મને આનંદ થાય છે. આવા વેરાના સંબંધમાં મિત ભાષામાં બોલવું અશક્ય છે. તે એકલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઉપરજ નથી, પરંતુ ૧૬ વર્ષની ઉપરના છોકરા તથા ૧૩ વર્ષની ઉપરની છોકરીઓ ઉપર પણ છે. વસાહતમાં ૨૦,૦૦૦ માણસો આ વેરાના બોળ નીચે છે. તેમાંના ત્રીજા ભાગના માણસો આપી શકે તેવી સ્થિતિના છે, અને બીજા આપવા અશક્ત છે. ગઈ કાલેજ મેં સાંભળ્યું હતું કે એક બાઇને આ વેરા નહિ ભરવા માટે ચાર, પાંચ અને ૭ વખત કેદ

માં નાંખવામાં આવી હતી. હવે ગીરમીટ પદ્ધતિ બંધ થઇ છે, તે જોતાં આ વેરાની કાંઈ જરૂર રહી નથી. આ ત્રણ દુઃખો દૂર કરવામાં આવે તો હું ધાઈ છું કે, ડરબનમાં અથવા નાતાલમાં હિંદીઓની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં તો, તેમને ખીળાં કાંઈ દુઃખ રહેશે નહિ.

(ત્યાર પછી નામદાર ગોખલે તેમના ભાષણો ઉપર કરવામાં આવેલી ટીકાઓ સંબંધે તથા તેમને આપવામાં આવેલી ચેતવણી સંબંધે બોલ્યા.)

માણસમાત્ર જૂલને પાત્ર છે. મારી સ્થિતિ મને ધણીજ કંદોડી લાગે છે. મારી વિરુદ્ધ જે બાબતો કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, હું થોડી વધારે પણ આડકતરી રીતે ધમકી આપું છું, અને એવું સૂચન કરું છું કે, વસ્તુસ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં નહિ આવે તો, શહેનશાહી સરકાર વચ્ચે પડશે. આડકતરી કે સીધી પણ ધમકી આપવાનો તો મારા મનમાં ખ્યાલજ નથી. અંગ્રેજ લોક ઉપર આ રીતે અસર કરી શકાશે એમ ધાઈ એવો હું મૂર્ખ, બોળો કે ખિન-અનુભવી નથી. અંગ્રેજોની પાસેથી કાંઈ મેળવવું હોય તો તે આ રસ્તે નહિ, પરંતુ તેમની ન્યાય બુદ્ધિને સંબોધન કરવાથી મળી શકે, એટલું સમજવા જેટલો ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ અને અંગ્રેજ લોકની પરંપરા હું જાણું છું. મેં જે કહ્યું છે તે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ સંબંધે છે. અને જો તે તમને ધમકી લાગતી હોય તો મારું કમનસીબ. પરંતુ તેમાં મારો દોષ નથી. હું કહી ગયો છું કે, દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના દુઃખના સવાલ ઉપર હિંદમાં ધણી કડવી લાગણી પેદા થઈ છે અને શિક્ષિત હિંદીઓના મનમાં તે લાગણીએ લાય ઉત્પન્ન કર્યો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ કાંઈ વાતો આવે છે—તે અતિશયોકિત ભરેલી હશે. પરંતુ તેમાં કાંઈક સત્ય હોવું જોઈએ. ઈંગ્લંડની ન્યાય બુદ્ધિ ઉપરની હિંદુસ્તાનની શ્રદ્ધા હિંદુસ્તાનમાં અથવા ઈંગ્લંડમાં અંગ્રેજોએ ઘટાડી છે એમ નથી, પરંતુ આ દેશમાં હિંદીઓ તરફ જે વર્તન અણવવામાં આવે છે તેથી તે ઘટી છે. આ કારણને લીધેજ હિંદુસ્તાનની સરકારના મનમાં ધાસ્તી પેદા થઈ છે. હિંદુસ્તાનના લોક સમજે છે કે, ઈંગ્લંડના વાવટા સાથે તેમનું હિત

લેખ્યું છે અને તેઓ ખરેખર માને છે કે, રાજ્યસત્તાધિકારીઓ તરફ લોકની સહાનુભૂતિ નહિ રહેવામાં લેખ્ય છે. આ કડવાશની લાગણીથી આ સહાનુભૂતિ નષ્ટ થવાનો સંભવ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના કામમાં શહેનશાહી સરકાર આ બાબત વચમાં પડે તે હું આટલા માટે જ ઇચ્છું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાને જવાબદાર રાજ્યસત્તા મળી છે અને હિંદુસ્તાનમાં અમે પણ તેને માટે જ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. એટલે સ્વરાજ્ય ભોગવતાં વસાહતોનો કાંઈ પણ હક્ક ઓછો થાય તેવું હું તો કહી કઈ જ નહિ. પરંતુ આ બાબતમાં સ્થિતિ કઠંગી છે. હિંદુસ્તાનની સરકાર દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને સીધી રીતે કાંઈ કહી શકે નહિ. તે શહેન શાહી સરકાર મારફત જ કહેવડાવી શકે. એટલે આવી બાબતમાં શહેન શાહી સરકાર જ અમારું આશ્રયસ્થાન છે. શહેનશાહી સરકાર દક્ષિણ આફ્રિકાને સ્વરાજ્ય આપ્યું છે. એટલે આ બાબતમાં વચ્ચે પડતાં પહેલાં તે એકવાર, બેવાર, ત્રણ, દશવાર વિચાર કરશે. આ સલાહમાં ખરી કંઈ બાબત જ આ છે. હું મારા શ્રોતાજનોને એટલું કહી દેવાને વિનંતિ કરું છું અને મેં જ રીલેવન્ટને પૂછું છું કે, તેઓ હિંદુસ્તાનમાં મારી જગ્યાએ હોય તો શું કરે ? હું માંડું છું કે કાંઈ પણ બ્રિટિશ પ્રબળ જ કરે તે જ એ કરે, અને શહેનશાહી સરકારને તેમ જ અહિંની સરકારને હું જેમ અત્યારે જણાવું છું તેમ પોતાની વાત જણાવે હું આશા રાખું છું કે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો જ લાવશે. તેમણે જ તે લાવવું જોઈએ, કારણ શહેનશાહી સરકાર વચ્ચે પડશે એટલે તેઓ છાંય જશે અને તેમાં નિરાકરણ લાવવામાં અત્યંત વિલંબ થશે. મારી છેલ્લી ચરજ અથવા મારી પહેલી ચરજ, તમારી ન્યાયશુદ્ધિ છે અને બ્રિટિશ ન્યાય શુદ્ધિને કંઈલી ચરજ, મારી ખાતરી છે કે, બર્થ નહિ જાય.

પ્રીટારિયામાં વદાય સમયે આપેલું ભાષણ.

[નીચેનું ભાષણ નામદાર ગોખલેએ તેમની વદાય સમયે પ્રીટારિયા ટાઉન હોલમાં તા. ૧૪-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ આપ્યું હતું:-]

પ્રમુખ સાહેબ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

આજે આપ સર્વે અત્રે પધાર્યા છો તેથી હું મને ધણું મોટું માન મળ્યું સમજું છું, તેની મારે આપને ખાતરી આપવાની જરૂર નથી. આપની કૃપા માટે હું આપનો ઊંડા અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવાની પ્રથમ રજા લઉં છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ મારું છેલ્લું જાહેર ભાષણ છે. અહિં મને પ્રેમથી એવો નહવરાવી નાંખવામાં આવ્યો છે અને મને અહિં એટલો આનંદ થયો છે કે આ દેશને આટલો જલદીથી છોડી જવો પડે છે તેથી મને દિલ્લીરી થાય છે. છતાં હું તમારાથી એ વાત પણ છુપાવા માંગતો નથી કે મારી સફરના પાસે આવતા અંતનો વિચાર કરતાં મારા મન ઉપરથી ઘણો ભાર ઓછો થાય છે. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, ગયા માસમાં હું કેપ ટાઉન ઉતર્યો ત્યારે હું કેવી વિષમ સ્થિતિમાં હતો તે ઘણા નહિ સમજી શક્યા હોય એમ મને લાય છે. હું આ અધરા અને બારીક સવાલનો મારી જાતે જોઈને અભ્યાસ કરવાના હેતુથી અહિં આવ્યો હતો. આ સવાલની જે બાજુ છે અને બન્ને તરફ લાગણી ઓછી ઉશ્કેરાવણી નથી. આમ છતાં આ સવાલની સાથે ઓછો કે વધતો સંબંધ ધરાવતી બાબતો ઉપર હું અહિં આવ્યો ત્યારથીજ જાહેરમાં બોલવાની મને જરૂર પડી. પણ મારા મનમાંથી એ ભય કદી ખસતો નહતો કે, જે નસીમયોગે, મને હેતુથી આવકાર આપનારા મારા દેશીબાઈઓના અતિ હિંસાહથી, અથવા મારા કોઈ અવિચારી સખ્દથી કે કૃત્યથી, મારા બોલવાની કાંઈ ખોટી જાપ પડી જશે અથવા લાગણીઓને ઉશ્કેરવાની નહિ પણ શાન્ત પાડવાની મારી અન્તરની ધમ્મજા હોવા છતાં, કાંઈ ઉશ્કેરણી થઈ જશે તો જે કાર્ય સુધારવાને હું આવ્યો હતો તે હું ઉશ્કેરું બગાડીશ. મારી

મુસાફરી દરમ્યાન આ ચિંતાનો ભાર મારા મન ઉપર રહેલોજ હતો. અને હવે મારી મુસાફરી પૂરી થાય છે એટલે મને જાણે છુટકો હોઈ એમ લાગે છે. કામ સરજતાથી પાર ઉતરવામાં વિમરૂપ થાય તેવો કાંઈ બનાવ બન્યો નથી તે માટે હું ઇશ્વરનો આભાર માનું છું. વર્તમાનપત્રોની ટીકાઓ ઉપરથી તથા ખાનગી વાતચીતો ઉપરથી મને આશા પડી છે કે મારા અહિં આવવાથી, કદાચ કાંઈ સાફ પરિણામ નહિ આવ્યું હોય તોપણ, કાંઈ તુકશાન તો નથીજ થયું.

સનારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ દેશના વતનીઓ આગળ બોલવાનો આ મારો છેલ્લો પ્રસંગ છે એટલે મારા તરફ જેમણે ધણી માયા બતાવી છે તેમનો હું ફરીથી ઉપકાર માની લઉં છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા મારા દેશી ભાઈઓએ તો હું ન્યાં ગયો ત્યાં મારા ઉપર સ્નેહનો વર્ષાદ વર્ષાવવામાં બાકી રાખી નથી. તેમના પ્રત્યેની મારી ઉપકારવૃત્તિ દર્શાવવા મને શબ્દો મળતા નથી. હું માત્ર એટલું જ કહું છું કે, ભવિષ્યમાં તેમના ઉપર જે મુશ્કેલીઓ આવી પડે તેમાં મને પણ થોડી મદદ કરવાનો લાભ મળે, એવી મારી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. કેટલાક યુરોપીય ગૃહસ્થોએ, તેમના તરફથી ધારવામાં આવે તેથી ઉલટું, મારા તરફ આટલો બધો પ્રેમ દર્શાવ્યો છે; તે માટે તેમનો હું ખરા અંતરથી ઉપકાર માનું છું. તેઓએ મારા તરફ ઉદારતા બતાવી છે તેથી, અવશ્ય તેઓ મારા ઉદ્દેશોને પમદ કરનારા છે અથવા તે પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે એવો અર્થ કરીને, તેમની ઉદારતાનો દુરુપયોગ હું કરવાનો નથી. તેથી તો તેમના પ્રત્યેની મારી ઉપકારવૃત્તિમાં વધારો થાય છે.

અન્તે, યુનિયન સરકાર મારી સાથે અનુગ્રહપૂર્વક અને મામલરી રીતે વર્તી છે તથા તેણે મારું જે ઉદાર આતિથ્ય કર્યું છે તે માટે હું તેનો ઉપકાર માનું છું. તેના મારા તરફના સારા વલણથી મારું કામ થઈ સહેલું થઈ ગયું છે. તેને લીધેજ આ દેશના ઘણા નામાંકિત ગૃહસ્થો, જેમને ખીછી રીતે મળવું મુશ્કેલ થઈ પડત, તેમને હું મળી શક્યો છું.

આજે સવારે જનરલ ખોદ્યા, જનરલ રમટસ અને મિ. ફીશર, એ ત્રણ મંત્રિઓએ મને મુલાકાતનો લાભ આપ્યો. તે દરમિયાન આ દેશમાં વસતા હિંદીઓના આખા સવાલ ઉપર તેમની સાથે ચર્ચા કરવાની મને તક મળી. અમારે વિચારની આપણે પુષ્કળ અને ખુલ્લા દિલથી તથા સ્વતંત્ર રીતે થઈ. મને આશા છે કે તે મંત્રિઓને ખાતરી પડશે કે હિંદીઓની વૃત્તિ તેમની મુશ્કેલીઓની અવગણના કરવાની નથી. તેમણે આ સવાલ જે રીતે હાથ ધર્યો છે તથા તેનો ન્યાયી અને વાજબી તોડ કાઢવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે તેની બરાબર કદર બહારમાં દર્શાવવાની આ તક હું લઉં છું. હવે આ સવાલ ઉપર એક બે બોલ કહીને હું માફ ભાષણ પૂરું કરીશ.

બન્ને પક્ષ ઉચ્ચેરાયલા છે તેમાં શક નથી અને તેથી પ્રશ્નની શાન્તિયિતે પરીક્ષા કરવી ધણી દુષ્કર છે. મેં કહ્યું છે અને હું ફરી કહું છું કે, હું જે નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું તેમાં બન્ને પક્ષનું હિત કોઈને કોઈ રીતે સચવાય તે ધ્યાનમાં રાખવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે, અહિં જે ૧૫૦,૦૦૦ હિંદીઓ છે, તેમના તરફ યોગ્ય અને ન્યાયી વર્તન ચાલશે એમ શી રીતે મોકલવાય. અહિં મેં એવી દલીલ પણ સાંભળી છે કે આ લોકોને હિંદમાં પાછા મોકલવાથી સવાલનો તોડ આવી જાય. તેમાં પ્રશ્નની એક બાજુનો નિર્ણય થઈ જાય છે. અને એમ માની લઈએ કે આવો તોડ કાઢવો ઇચ્છવા નોગ છે તો પણ પૈસાના તથા ખીન્નાં કારણોને લીધે તે તદ્દન અશક્ય છે. અહિં ૧૫૦,૦૦૦ માણસો છે. એટલા બધાને સ્વદેશ પાછા મોકલી શકાય નહિ, એટલે તેમણે અહિં રહેવું જ નોંધવું અને અહિંની સામાન્ય વસતિમાં ધીમે ધીમે ભળી જઈને તેના એક કાયમના ભાગ બની જવું નોંધવું.

ત્યારે અગત્યનો સવાલ એ રહે છે કે, આ લોકો કેવા ન્યાયી અને વાજબી વર્તનને માટે હકદાર છે તથા તેવું વર્તન તેમના તરફ રાખવામાં આવે તે શી રીતે નક્કી થઈ શકે. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અંતિમ અને કાયમનું લાવવું હોય તો તે, યુરોપીય લોકો જે

છે. આ યુરોપીય લોકોનું દર્શિબિન્દુ છે. બીજી તરફથી, હિંદીઓને એમ લાગે છે કે, તેમની સ્વાધીનતામાં અન્યાયપૂર્વક વિશેષ નાંખવામાં આવે છે, તેમને માટે જ્યાં બારાં ધીમે ધીમે બંધ કરવામાં આવે છે, અને તેમના તરફ ધોર અન્યાય કરવામાં આવે છે. હું યુરોપીય પક્ષની દલીલ બીલકુલ ઉતારી પાડવા માંગતો નથી. પરંતુ મારે ખુલ્લા દીલથી કહેવું જોઈએ કે, હિંદીઓ સાથેની હરિદ્વારથી એ કામના ધણી ઓછા વેપારીઓને નુકસાન ખમવું પડ્યું છે. હિંદીઓ કિશ્કાયત લાવે વેચે છે તે તકરારનો ઉત્તર તો એટલોજ છે કે, વસ્તુઓ સસ્તી મળે તે તો સમાજના લાભની વાત છે. પરંતુ તે ન ગણીએ તોપણ એકનો પરવાનો બીજાને ન બદલી આપવામાં અથવા પોતાનાજ છોકરાને, હમણાં લેડીસ્મિથમાં એક બે દિવસ ઉપર બન્યું હતું તેમ, બાગીદારીમાં લેતો અટકાવવામાં ન્યાય ક્યાં છે? ખરેખર, આ વર્તન શુદ્ધ કે ન્યાયી ગણાય નહિ. કાર્ષ પણ માણસ જોઈ શકશે કે જેમ લાગ મળે તેમ હિંદીઓનો વેપાર લાંબી પાડવાનીજ આ યુક્તિ છે. વળી, આવી નીતિ અસાધ્યતામાં આવે તો અહિં જન્મેલાઓની શી દશા થાય? યુનિયનના ઓછામાં ઓછા બે પ્રાન્તમાં તો પરવાના આપવાની સત્તા સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓના હાથમાં છે. તેના ઉપર, નાનાણમાં પરવાના ફરી લેવાના સંબંધમાં અને બીજાં સ્થળોએ વહીવટ સિવાયનાં બીજાં કારણો માટે, અદાલતમાં અપીલ કરવાનો હક્ક નથી. તેથી વારંવાર હડહડતો અન્યાય થાય છે અને તે નબ્બે જાય છે. જો કાંઈ ન્યાય કરવા ઇચ્છતા હો તો તેમના વેપારી હરીફોના સ્વાર્થી યુકાદા ઉપર અપીલ કરવાનો હક્ક હિંદીઓને આપવોજ જોઈએ. હું કતૂલ કરું છું કે હાલના કાયદા પ્રમાણે સરકાર વચ્ચે પડી શકે તેમ નથી. પરંતુ સરકાર બીજી રીતે પોતાનો અંકુશ વાપરી શકે તેમ છે, અને મને વિશ્વાસ છે કે હિંદી વેપારીઓના મનમાં નિર્ભયપણાની લાગણી પેદા કરવાને તથા અન્યાય અને પક્ષપાતનો દુઃખદ લાવ કાઢી નાંખવાને સરકાર તેમ કરશે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલાં હિંદી બાળકોની કેળવણીના સંબંધમાં પણ અત્યારે અમારા લોકોને બારે દુઃખ છે. કેળવણીને માટે બહુ

થોડી સગવડ છે. આ બાળકો મ્હોટાં થયે, સમાજના અંગ બનવાનાં છે અને તેના ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક ઐય માટે તેઓની પાસેથી કાંઈ કામની આશા રાખવામાં આવે છે. તેથી માત્ર પ્રાથમિક નહિ પણ બાળકોની ઉચ્ચ કેળવણીને માટે તથા હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણીને માટે પણ કાંઈ બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. વળી નિશાળોમાં હિંદની ભાષાઓ પણ શીખવાડવી જોઈએ. આ જરૂરીઆત ઉપર યુરોપીય કામ ભાર મૂકે એમ હું ઇચ્છું છું. કારણ જ્યાં સુધી કેળવણી આપવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી હિંદીઓને તેમના ચોપડા વગેરે, જે દેશી ભાષામાં લખવામાં આવે છે, તે લખવા માટે શુભાસ્તા તથા બીજા ભણેલા માણસોને દાખલ કરવાની માંગણી કરવાને વાજબી કારણ મળશે, કારણ તેમનાં પોતાનાં છોકરાને તો આ દેશમાં હિંદની ભાષાઓ ભણવાનું અત્યારે સાધન નથી.

હિંદી પ્રજાનાં સામાન્ય દુઃખોમાં આટલાં મુખ્ય છે. અને તે માટેની ફરિયાદ તેમની વાજબી છે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હિંદી વતનીઓને કેટલીક ખાસ અધિકારહીનતાઓ છે. દાખલા તરિકે ટૂં-સવાલનો સને ૧૮૮૫ નો કાયદો ૩ ને અથવા 'ધી ગોલ્ડ લેડ' અને સને ૧૯૦૮ નો 'ટાઉન્શીપ્સ એક્ટ,' આ કાયદાઓથી હિંદીઓ, અમુક નફી કરવામાં આવેલા સ્થળ સિવાય બીજા સ્થળે, એટલે જોને સુવર્ણ ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે ત્યાં રહી કે વેપાર કરી શકતા નથી. પરંતુ આજે હું તે સંબંધે બોલવા માંગતો નથી. માત્ર એક બાબતનો જ હું ખાસ ઉલ્લેખ કરીશ. ગીરમીટમાં આવેલા માણસો ગીરમીટની મુદત પૂરી થયા પછી ફરી ગીરમીટમાં દાખલ ન થાય અને પાછા હિંદુસ્તાન પણ ન જાય તો, દરેક સ્ત્રી, પુરુષ તથા ૧૩ વર્ષની ઉપરની છોકરીઓ તથા સોળ વર્ષની ઉપરના છોકરાઓ ઉપર માથા દીક, નાતાલમાં ત્રણ પાઉન્ડનો વેરા લેવામાં આવે છે. આ વેરા જોમને ભરવો પડે છે તેમના ઉપર અકચ દુઃખ પડે છે. ખરેખર, આના કરતાં વધારે સખ્ત અને અન્યાયી વેરા હું બીજા કલ્પી શકતો નથી. ગીરમીટીઆ હિંદીઓ અમુક

ગોરાઓના લાલને માટે દેશમાં લાવવામાં આવ્યા હતા. તેમની વસતિ દેશમાં વધી જાય તે ધીકથી આ વેરો નાંખવામાં આવ્યો છે. નાંખતી વખતે તેને માટે કદાચ વાજબી કારણ હશે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાંથી ગીરમીટીઆ મળુરો લાવવાનું બંધ થયા પછી હવે તે વેરો ચાલુ રાખવામાં ન્યાયની છાંટ પશુ રહી નથી. નાતાલમાં મેં ઘણા ગૃહસ્થો સાથે આ બાબત ઉપર ચર્ચા કરી છે અને તે વેરો ન્યાયપુરઃસર છે એવું કહેનાર અથવા તેને ટેકા આપનાર એક પણ ગૃહસ્થ મને મળ્યો નથી. મને જાણીને આનંદ થાય છે કે, બે વર્ષ ઉપર, જોઓ આ વેરાની બહુ ચુસ્ત હિમાયત કરનારા હતા, તેઓ પણ હવે તે રદ થવો જોઈ તેવા મતના છે. આ બાબતમાં મેં આજે મંત્રીઓને ધણું કહ્યું હતું અને મને છે કે, આ બાબત ઉપર પ્રધાનમંડળ સત્વર અને સમલાવધૂરંક ધ્યાન આપશે.

સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આવા પ્રસંગે, આ દેશમાં હિંદીઓનાં વધારે ગંભીર અને ઝટ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય દુઃખોની માત્ર સામાન્ય રૂપરેખા આપવા ઉપરાંત વિશેષ કંઈ કહેવું અશક્ય છે. મેં જે કહ્યું છે તે ઉપરથી મેં બધાંજ દુઃખ ગણાવી દીધાં છે એવું આપે સમજવાનું નથી. તેમ જે હરકતો અમારી કામને તેમના રાજના જીવનમાં ખૂંચ્યાં કરે છે, અને જે સરકારના કાંઈ એક કૃત્યથી દૂર થાય તેવી નથી, એટલે કે જે સામાજિક હરકતો છે તે વિષે પણ હું બોલ્યો નથી. મારે કહેવું જોઈએ કે, આ દેશમાં અત્યંત અને ઉંડા રંગદેષ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે. મારા અહિં આવ્યા પહેલાં તે વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું અને કેટલેક અંશે તો તેને માટે હું પ્રથમથી તૈયાર હતો. પણ આ દેશમાં પગ મૂક્યાં પહેલાં આ દેવની વૃત્તિ અહિં કેટલા જોસથી પ્રવર્તે છે અને તે કેટલી ફેલાયલી છે, તેનો મને પૂરો ખ્યાલ ન હતો. પરંતુ આવી બાબતમાં માત્ર એકજ ઉપાય છે. તે એ કે સામાન્ય સ્થિતિમાં ધીમે ધીમે સુધારો કરવો અને હૃદયને ધીમે ધીમે ફળવવું. તે દરમ્યાન, વર્તમાન મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ લાવવાનો કંઈ પણ વિચાર કરીએ અથવા પ્રયત્ન કરીએ તેમાં આ દેવનું અસ્તિત્વ ધ્યાનમાં લેવું, એ

ઠહાપણુ ભરેલું છે. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે આ દેશની મરકારને એક બે શબ્દ ખુલ્લી રીતે હું કહીશ. તેમની સ્થિતિ મુશ્કેલી ભરેલી છે એમાં સંદેહ નથી. બે યુરોપીય જાતો વચ્ચેનો નાણુક સંબંધ, દેશની મોટી અસલ વસતિના ભવિષ્યના ખાસ અશો, સખત રંગદેપતું અસ્તિત્વ અને ગોરી પ્રજાની મોટી સંખ્યાના હિતને હિંદીઓની હરીકાષ્ઠી નુકસાન થવાનો બચ-આ બધાથી સરકારની સ્થિતિ ખાસ મુશ્કેલી ભરી યાય છે સ્વતંત્ર હિંદી પ્રજાને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવાની તેની ફરજ ચોખ્ખીજ છે. છતાં હું ખુલ્લી રીતે કબૂલ કરું છું કે, ગમે તેવી સમર્થમાં સમર્થ સરકાર પણ હિંદીઓનાં બધાં દુઃખો એકદમ ટાળી નાંખવાને શક્તિમાન થઈ શકે નહિ, અને જો તેમ કરવાનો એકદમ પ્રયત્ન કરે તો સત્તા ગુમાવી બેસે. મને એમ લાગે છે કે, અહિંની હિંદી કોમે આ પૂરેપૂરું સમજવું જોઈએ અને તેમણે એકદમ મોટી આશાઓ ન બાંધવી જોઈએ. સરકારનું કાર્ય સરજ કરી આપવા માટે તેમણે બને તેટલી ધીરજ અને સંયમ રાખવો એ ખાસ જરૂરનું છે. કારણુ લોકમતમાં મોટો ફેરફાર ક્યાં સિવાય જે હકો સરકાર તમને આપી શકવાની સ્થિતિમાં ન હોય તે તુરત મેળવવા માટે, અધીરાકાષ્ઠી અને બુરસાઈ માંગણી કરવામાં કામ વહેલું નહિ ચાય પણ મોઢું થશે. આ સમજી સ્વીકારતાં છતાં, મને એમ તો લાગે છે કે સરકાર ખરી દિશામાં વળેલી હોવી જોઈએ; અને હિંદી પ્રજાને પૂર્ણ ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ ગમે તો ધીમે ચાય, પરંતુ તે દઢતાથી અને સતત થવો જોઈએ. પોતાના રક્ષણ નીષે જે લોકો રહેતા હોય તેમને પૂર્ણ ન્યાય મળે છે કે નહિ તે જોવાની દરેક રાજ્યની ફરજ છે. અને દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજ્યની આ ફરજ, જેટલી બીજી કોઈ પણ કોમ કે તેના વિભાગ તરફ હોય, તેટલીજ હિંદી કોમ પ્રત્યે પણ છે. હિંદીઓને મત આપવાનો અધિકાર નથી તેથી આ ફરજ વધે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ સામાન્ય પ્રજાનાજ ભાગ અને અંગ છે અને જો તેમને કાયમને માટે હલકી પ્રજા ગણીને નીચા ન રાખવા હોય, તો તેમના એયની ચિંતા સરકારને ધણીજ હોવી જોઈએ. રાજ્ય-

તંત્રીઓને, તેમની જગાઓ માટે, યુરોપીય કામના મત ઉપર આધાર રાખવો પડતો હશે, પરંતુ એકવાર રાજ્યકારભારની ફરજે સ્વીકાર્યો પત્રી સર્વેને મમાન દૃષ્ટિએ જોવાને અને ન્યાય આપવાને માટે તેઓ જવાબદાર થાય છે; અને તેમાંએ અન્યાય અને જીલ્લમની સામે રક્ષણ કરવાને જેઓ ઓછા શક્તિમાન હોય તેમને તો વધુ રક્ષણ આપવાને તેઓ બંધાયેલા છે.

આજે માટે છેલ્લું કામ, યુરોપીય તથા હિંદી કામની ન્યાયવૃત્તિને સંબોધન કરવાનું છે યુરોપીય કામને હું માનપૂર્વક કહું છું:—તમારા હાથમાં બધી સત્તા છે અને તેથી આ દેશનો કારભાર કેવો ચાલે છે તે જોવાની જવાબદારી તમારી છે. તમારા અંતરના અંતરમાં તમે એમ નહિજ માની શકો કે, ઉઘાડા અન્યાયની, સ્વાર્થીપણાની અને ગેરવાજની દ્રોષીપણાની નીતિથી થોડા સમયને માટે ગમે તેટલો લાભ મળે પણ તે લાંબો સમય ટકી શકે. તમારા સારા નામને ખાતર, તમારી સંસ્કૃતિને ખાતર, અને જે સામ્રાજ્યનો વાવટો ન્યાય અને સ્વતંત્રતા માટે ફરકી રહ્યો છે અને જેના તમે એક અંગ છો તેની ખાતર, તમારો રાજ્યકારભાર સુધરેલો દુનિયા આગળ ન્યાયી ગણાય, તે બતાવવાની તમારી ફરજ છે. તમને મત આપવાનો અધિકાર છે અને હિંદીઓને નથી; તેથી તો, તમારા જેટલોજ તેમનો અજીવન કરવાની અને તેમનું બનું કરવાની તમારી જવાબદારી બમણી વધે છે. આ દેશનો રાજ્યકારભાર બંને યુરોપીય ધોરણ પ્રમાણે ચાલે અને યુરોપીય સંસ્થાઓનું તત્ત્વ તથા કાર્યપદ્ધતિ જેઓ સમજતા હોય તેમના હાથમાં બંને તે રહે, પરંતુ વસાહતનું રાજ્ય માત્ર યુરોપીય કામના કલ્યાણ માટે નહિ, પણ તેમાં વ્યવસ્થિત સમસ્ત પ્રગ્નના કલ્યાણ માટે છે. તેમ ન હોય તો તે રાજ્ય નથી, પણ રાજ્યનું એક હાસ્યજનક રૂપાંતર છે. મારા આ દેશમાં વસનારા દેશી લોકોને મારા વડાય સમયના શબ્દો એ છે કે:—સદા સ્મરણમાં રાખવું કે તમારું લાભિય તમારા પોતાના હાથમાં છે. તમારી અહિંની સ્થિતિ ખરાબ છે અને હજી પણ વધારે ખરાબ થાય એ કાંઈ

અસંભવિત નથી. પરંતુ ગમે તે થાય, છતાં શ્રદ્ધા રાખજો. કદિ નિરાશ ન થતા. મારી ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે કે, તમારે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં જેની લડત લડવી પડી છે તેવી ફરી લડવી ન પડે. પરંતુ જો લડત લડવાની આવે, ન્યાય મેળવવા અથવા અન્યાયની સામા થવા આવા પ્રકારની લડતમાં તમારે ઉતરવું પડે તો યાદ રાખજો કે, તમે જેટલું ચારિત્રબળ, એકઠા મળીને કામ કરવાની શક્તિ અને વાગ્બળી કારણ માટે દુઃખ ભોગવવાની તથા આત્મભોગ આપવાની તત્પરતા બતાવશો તે ઉપર પરિણામનો મોટો આધાર રહેશે. હિંદુસ્તાન જરૂર તમારી પીઠ ઠોકશે. તે જેટલી મદદ આપી શકે તેટલી મોઝો હાથે તમને આપશે. તેની ઉંડી સહાનુભૂતિ, તેની શુભેચ્છાઓ તમારા પ્રત્યે રહેશે. એટલુંજ નહિં પણ આ માત્રાજયમાં, આ સુધરેલી દુનિયામાં જે કાંઈ ઉત્તમ તરવો હશે તે તમને વિજય હાથેશે. પરંતુ તમારાં દુઃખ ટાળવાનો ખરો પુરુષાર્થ તો તમારેજ કરવો પડશે. યાદ હકક છે. અને તેના સાચા નિર્ણયમાં તમારું તર્તમાન દુન્યવી હિતજ સમાયલું નથી, પરંતુ તેમાં તમારું ગૌરવ અને તમારું સ્વમાન, તમારી આબરૂ અને તમારી માતૃભૂમિનું પુણ્ય નામ તથા તમારા પુત્રપૌત્રાદિકનું આધ્યાત્મિક તેમજ ભૌતિક કલ્યાણ રહેતું છે. મનનારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે હું મારું ભાષણ પૂરું કરીશ. તમે મને ધ્યાનપૂર્વક અને સ્નેહથી સાંભળ્યો છે તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું. તમને સંવેદન છેલ્લા નમસ્કાર કરું છું અને તમારી વદાય હઉં છું.

વસાહતોમાં હિંદિઓની સ્થિતિ.

[બાંકીપુરમાં સને ૧૯૧૨ માં મળેલી ૨૭ મી કૉંગ્રેસમાં નામદાર ગોખલે ઉપરના વિષય ઉપર ઠરાવ રજુ કરતાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા.]

પ્રમુખ મહાશય, સન્નારીઓ અને સદસ્યો,

હું આપના સ્વીકાર માટે નીચેના ઠરાવ રજુ કરું છું :

(અ) દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતના હમણાં કરવામાં આવેલા કામચલાઉ સમાધાન ઉપરથી જે કાયદો ઘડવામાં આવશે અને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવા તથા નામ નોંધાવવા સંબંધીને એશિયાવાસીઓ વિરુદ્ધનો કાયદો રદ કરવામાં આવશે તે માટે શ્રીયુક્ત ગાંધીને અને ટ્રાન્સવાલની હિંદી કામને આ કૉંગ્રેસ અભિનંદન આપે છે; અને કોઇને પણ હંફાવે એવી જખરદસ્ત મુશ્કેલીઓ ની વચ્ચે પ્રજાજનના પ્રાથમિક હક્કો મેળવવાની શાન્ત, નિઃસ્વાય લડત દરમ્યાન મુસલમાન, હિન્દુ, જરથોસ્તી અને ખ્રીસ્તી-સર્વેએ જે ભારે દેશાભિમાન જતાવ્યું છે તથા ધૈર્ય રાખીને અને આત્મભોગ આપીને પોતાના દેશખંડુઓ માટે જે દુઃખ સહ્યાં છે તેની આ કૉંગ્રેસ અત્યંત પ્રશંસા કરે છે.

(આ) દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને બીજાં બ્રિટિશ વસાહતોમાં હિંદીઓનાં દુઃખ ટાળવાને માટે વખતોવખત જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા છે તેની આ કૉંગ્રેસ કદર પિંજાને છે. પરંતુ મલેક મુઅઝમ શહેનશાહની સરકાર આ બાબત કાંઈ દંઢ અને નિઃશયાત્મક પગલાં લઈ શકે તેમ નથી એ સ્પષ્ટ હોવાથી, આ કૉંગ્રેસ હિન્દી સરકારને આગ્રહ કરે છે કે, તેમણે સામાન્યના તે ભાગોમાં વસતા હિંદીઓનું હિત અને સ્વમાન જાળવવા માટે પ્રતિકારક ઉપાયો લેવા અને આ દેશના લોકોમાં વ્યાપેલા અસંતોષનું મ્હોટું ધારણું દૂર કરવું.

(ઈ) જવાબદાર રાજદારી પુરોગ્રે, બ્રિટિશ સામાન્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં વસાહતોમાં એકલા ગોરા લોકોના વસવાટ માટે પુષ્કળ બીન એશયસો મુલક ખાસ અલગ રાખવાની તરફેણમાં, પોતાનો મત જાહેર કર્યો છે તેની સામે આ કૉંગ્રેસ વાંધો ઉઠાવે છે; વળી એક તરફથી,

F 285 ૩૫૬.

મહાત્મા ગાંધીજી

દક્ષિણ આફ્રિકાની વડતને અન્તે સને ૧૯૧૪ મા

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એશિયાવાસી પ્રજા માટે વસાહતોનાં દ્વાર બંધ કરવાની તથા તેમનાં બ્રિટિશ પ્રજાજન તારિકેના હક્કનો નિષેધ કરવાની નીતિ ચલાવવામાં આવે છે, અને બીજી તરફથી એશિયાનાં દ્વાર સૌને માટે ખુલ્લાં રાખવાની, તેથી વિરુદ્ધ નીતિ અપ્ત્યાર કરવામાં આવે છે; એ સામ્રાજ્યને ઘણું તુકસાન કર્તા છે, અને અન્યાય છે તેમ ડહાપણુ વિનાતું છે, એ દર્શાવવાની કૉન્ગ્રેસ પોતાની ફરજ સમજે છે.

(ઈ) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગીરમીટ પદ્ધતિ અનુસાર હિંદમાંથી મજૂરો લઈ જતા બંધ કરવા માટે આ કૉન્ગ્રેસ હિન્દની સરકારનો ઉપકાર માને છે. આ કૉન્ગ્રેસનો એવો દંઢ અભિપ્રાય છે કે પ્રજાનું વિશેષ હિત જોતાં ગીરમીટ પદ્ધતિ ધ્વંષવા જોગ નથી અને તે નાશુદ્ધ થવી જોઈએ. તેથી તે સરકારને આગ્રહ કરે છે કે, દેશની અંદર કે બહાર ગીરમીટથી મજૂરોને લઈ જવાનો પ્રતિબંધ કરવો.

સન્નારીઓ અને સદગૃહસ્થો, આજ ઠરાવ, ગયે વર્ષે પણ કૉન્ગ્રેસે પસાર કર્યો હતો, અને જો કે આમાં બધાં વસાહતો માટે કહેવામાં આવ્યું છે અને વધારામાં ગીરમીટ પદ્ધતિ બીલકુલ બંધ કરવાની ભલામણ પણ કરવામાં આવી છે, છતાં હું દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલ ઉપર જ બોલવા માંગું છું અને હું આશા રાખું છું કે મારા પછીના વક્તાઓ આ ઠરાવના બીજા વિષયો ઉપર બોલશે. ગયે વર્ષે પસાર કરેલો ઠરાવ આ વર્ષે પણ પસાર કરવાનું કારણ એ જ છે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિતિ ગયે વર્ષે હેતી તેવી જ આજે પણ છે. હું કહી દઉં કે આ ઠરાવ મેં તથા મિ. પોલાકે મળીને ધડેલો છે. મિ. પોલાકે દક્ષિણ આફ્રિકાની હિન્દી કામના દરિયિન્દુ સંબંધે વિગતો પૂરી પાડી હતી. તમે જાણો છો કે હું હમણાંજ દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ આવ્યો છું અને ત્યાં મેં આ ઠરાવને અનુસરીને જ કાર્ય કરેલું છે. તેથી આ ઠરાવ આપના સ્વીકાર માટે હું પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા સાથે રજુ કરું છું. સન્નારીઓ અને સદગૃહસ્થો, આજે દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિતિ કેવી છે તે વિષે હું તમારી સમક્ષ બોલું તે પહેલાં, મારા કેટલાક મિત્રો અને સહકારીઓના મનમાં, મારા દક્ષિણ આફ્રિકાના કામ સંબંધે કેટલીક

ગેરસમજ થયેલી છે તે દૂર કરવાની હું મારી દરજ્જા સમજું છું. એમ કહેવામાં આવે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સંયુક્ત સરકારને અને યુરોપીય કામને હિંદુસ્તાન તરફથી મેં કેટલાંક વચનો આપ્યાં છે, અને તેમ કરવાનો મને ખીલકુલ અધિકાર ન હતો. પણ એમ કહેવામાં આવે છે કે, ખરું જોતાં મેં તથા શ્રીયુત્ ગાંધીએ દેશાન્તર વસવાટની ખાખતમાં હિંદુસ્તાનના કેટલાંક હકો જતા કર્યાં છે. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ આલેખમાં લવલેશ પણ સત્ય હોત તો તો મારા મરણ પર્વત મારી દક્ષિણ આફ્રિકાની યાત્રા મને સાલ્વાં કરત. પરંતુ, હું એકદમ સ્પષ્ટ રીતે અને મારામાં છે તેટલા જોસથી કહું છું કે આ બે આલેખોમાં સત્યનો છોટો પણ નથી. વચન આપવાના સંબંધમાં કહું છું કે, મેં અથવા શ્રીયુત્ ગાંધીએ અથવા ખીજા કોઈએ પણ, દક્ષિણ આફ્રિકાની યુરોપીય કામને, દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોઈને પણ, કંઈ વચન આપ્યું નથી. તો પછી હિંદુસ્તાન તરફથી વચન આપવાની તો વાતજ ક્યાં રહી ? હું ત્યાં ક્યાં અધિકારની રૂઝમે ગયો હતો તે હમેશાં ખરાબર કહેવાની હું કાળજી રાખતો. જનરલ બોથા તથા ખીજા મંત્રીઓ સાથેની મારી યુવાકાતમાં મેં તેમને પહેલીજ વાત એ જણાવી હતી કે, હું અહિં હિંદુસ્તાન તરફથી કંઈ અધિકાર લઈને આવ્યો નથી, તેમ હિંદુસ્તાનના લોકોએ મને મારા દેશી બાઈઓને મદદ કરવાને માટે પણ મોકલ્યો નથી. પરંતુ હું માત્ર એક ખાનગી વ્યક્તિ તરિકે દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કામનો બોલાવેલો આવ્યો છું. હું તેમને મદદ કરવા આવ્યો છું અને મારું મુખ્ય કાર્ય દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર સમક્ષ અહિં વસતા હિંદીઓની શરિયાદો અને વિચારો રજૂ કરવાનું છે. ખેડ સરકાર અને મારી વચ્ચે કંઈ મસલત થઈ શકે નહિ અને થઈ પણ નથી. એક મોટા દેશની સરકાર અને મારા જેવા ખાનગી માણસ વચ્ચે મસલત હોઈ પણ ન શકે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર સાથે મસલત ચલાવવાની મને સત્તા નહતી, તેમ મારી તેવી પદવી પણ નથી. વચનોના સંબંધમાં મારે આટલું કહેવાનું છે.

હવે શ્રીયુત્ ગાંધી અને મારે વિષે એમ કહેવાય છે કે, દેશાન્તર

વસવાટની બાબતમાં હિંદના કેટલાક હક્કો અમે જતા કર્યાં. પ્રતિનિધિ
અધુઓ, હું તમને ફરીને ખાતરી આપું છું કે, હિંદીઓ જે કાંઈ હક્ક
બોગવે છે તેમાંથી, મારા કે શ્રીયુત્ ગાંધીના કોઈ પણ કૃત્યથી, કાલ્પનિક
રીતે કે વ્યાવહારિક રીતે, કિંમિત્ માત્ર, તલભાર પણ, અરે, એક
અથવા પણ હક્કને આંચ આવી નથી. શ્રીયુત્ ગાંધીએ ચલાવેલી સત્યા-
ગ્રહની 'હડતનું' હું વર્ણન કરીશ અને તે શા હેતુથી ચલાવવામાં આવી
હતી તે હું તમને કહીશ ત્યારે આ તમને વિશેષ સ્પષ્ટ સમજાશે.
દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓના
નહિ, પણ ભારતવર્ષમાં વસતા હિંદીઓના, અત્યાર સુધી માત્ર કાલ્પનિક
રીતે બોગવાતા હક્કો ઉપર તરાપ મારી, તેટલા માટે શ્રીયુત્ ગાંધી
અને તેમની આગેવાની નીચે કામ કરતી સત્યાગ્રહીઓની બહાદુર
દુકડીએ અનેક જાતનાં દુઃખ વેઠ્યાં, અનેક જાતના આત્મબોગ આપ્યા.
તે માત્ર એટલાજ માટે કે ભારતવાસીઓના હક્ક છીનવી લેવામાં ન
આવે. અન્ટે, હિંદી લોકોના હક્ક છીનવી લેવાતા અટકાવવામાં, તેમને
વિજય મળ્યો. પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે, શ્રીયુત્ ગાંધીએ જનરલ
સ્મેટસ સાથે જે કામ ચલાવે સમાધાન કર્યું છે તેમાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં
હિંદીઓના અબાધિત વસવાટનો હક્ક છોડી દેવામાં આવ્યો છે. હું તે
સવાલ ઉપર પણ આપું છું અને મારી હકીકત તમે સાંભળશો ત્યારે તમને
જણાશે કે, શ્રીયુત્ ગાંધીએ એવું કાંઈ કર્યું નથી. મારી હકીકત માંભળ્યા
પછી, તમારે શ્રીયુત્ ગાંધી, અને જેઓ એમ કહે છે કે તેમણે આ બાબતમાં
આપણો સિદ્ધાન્ત છોડી દીધો, તેમની વચ્ચે ન્યાય કરવાનો છે. મન્નારીઓ
અને સદ્ગૃહસ્થો, સત્યાગ્રહની હડતનો આરંભ થયો તે સમયે વસ્તુ
સ્થિતિ કેવી હતી? બેાર વિગ્રહ પૂરા થયો ત્યારે,—આપણે અત્યારે
દેશાન્તર વસવાટનો પ્રશ્ન માત્ર લઈએ છીએ—દેશાન્તર વસવાટનો
કાયદો કેપ કોલોની અને નાતાળમાં યુરોપીયો તેમજ હિંદીઓને માટે
એકજ હતો. એટલે પોતાની કેળવણી સંબંધે અમુક પરીક્ષા આપીને
દરેક જણને ત્યાં દાખલ થવાનો હક્ક હતો. પરંતુ આ માત્ર કાગળ
ઉપર હતું. વ્યવહારમાં આ કાયદોનો અમલ યુરોપીય લોકો અને હિંદીઓને

માટે જુદી જુદી રીતે થતો હતો. તે ગમે તેમ દોષ 'જનાં કાયદેસર રીતે, મિદાન્તમાં, યુરોપીય અને હિંદી વચ્ચે ભેદ ન હતો. દ્વાન્સવાલમાં હિંદીઓને તેમનાં નામ નોંધાવવાં પડતાં અને નામ નોંધામણની ફી તથા પાઉન્ડ આપવી પડતી. યુરોપીય લેણાને નામ નોંધાવવાનાં ન હતાં. ઓરિજન ફ્રી સ્ટેટસમાં કાયદો કરીને હિંદીઓને તે વસાહતમાં દાખલ થવાનો પ્રતિબંધ કરેલો હતો. જ્યારે સરકારના સમયમાં આ 'પ્રમાણે ગાલણું હતું' અને જ્યારે વિમુક્તિને અન્તે પણ આ સ્થિતિ હતી. એટલે વ્યાવહારિક રીતની વાત છોડી દઈએ અને કાલ્પનિક સ્થિતિ વિચારીએ તોપણ જ્યારે વસાહતોમાંથી જેમાં હિંદીઓને સમાન હક ન હતા. કેપ કોલોની અને નાતાલમાં કાલ્પનિક સમાનતા હતી, પણ વ્યાવહારિક સમાનતા ન હતી. આ ખરાબ તો હતુંજ. પરંતુ આશરે પાંચ વર્ષ ઉપર તો દ્વાન્સવાલ સરકારે જે કાલ્પનિક સમાનતા આપણે ભોગવતા હતા તે પણ છીનવી લેવાનો અને જુદી તથા હીજુપદ લગાડે તેવા કાયદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક સને ૧૯૦૭ માં અને બીજો સને ૧૯૦૮માં એમ જે કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા, એમાં 'ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રાહેનશાહી સરકારની સંમતિ અને મંજૂરીથી આ કાયદા પસાર થયા. આ કાયદાથી બ્રિટિશ હિંદીઓને દ્વાન્સવાલમાં દાખલ થવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો, અને ત્યાં પહેલાંના વસેલા હિંદીઓને પોતાનાં નામ નોંધાવી દેવાની ફરજ પડી. નામ નોંધાવવામાં ઘણી અપમાનકારક શરતો નાંખેલી હતી. પ્રથમ આ જે કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા અને ત્યારપછી દક્ષિણ આફ્રિકાના બીજા ભાગોમાં તેવાજ બીજા કાયદાઓ થયા હાયા. સૌ એમ જાણુતા હતા કે, જે હિંદીઓ આ કાયદા કબૂલ કરશે તો તે કાયદા નાતાલ અને કેપ કોલોનીની પણ લાગુ પાડવામાં આવશે. તેટલા માટે શીકુત ગાંધી અને તેમના સાથીઓએ, આ કાયદાને તાબે થવું નહિ અને જરૂર પડે તો સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એવો નિશ્ચય કર્યો અને સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડી. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કોઈ પણ લડતથી ઉતરે નહિ તેની સખ્ત અને મારે આ લડત હતી. તે લગભગ જે વર્ષ ચાલી. આ

લડતમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા દેશનું ધુઓએ બહુજ
આનન્દની સાથે અક્ય દુઃખો સહ્યાં અને મારી કે તમારી કલ્પનામાં
પણ ન આવે તેવા આત્મભોગો આપ્યા. આપણા દેશની વિરુદ્ધ
આવો નામોશી લાગે તેવો કાયદો પસાર કરવામાં ન આવે તેટલા
માટે હિંદીઓએ જોલની સમજાઓ વેડી. તેની કુલ સંખ્યા લગભગ
૨૭૦૦ થાય છે. કાયદો માત્ર નવા આવનારાઓ માટે હતો. જે હિંદીઓ
ત્યાં હતા તેમને આ કાયદો બાધ કરતો નહતો. તેઓ ત્યાં હતાજ.
કાયદો તો માત્ર અહિંથી જોમને ત્યાં જવું હોય તેમને માટે હતો. પરંતુ
સામ્રાજ્યના બીજાં અંગોની સાથે આપણી કલ્પનિક સમાનતા બળવાની
ખાતરજ, આ બહાદુર પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ, અપમાન સહી લેવા કરતાં,
આ બધું દુઃખ સહન કરવાનું પસંદ કર્યું. જોલની સમજાઓ ૨૭૦૦ થઇ. તે કોણે
વેડી ? શિક્ષિત જનોએ નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં શિક્ષિત હિંદીઓ નથી.
ત્યાં તો સાધારણ ફેરી કરનારા અને મજૂરી કરનારા માણસો છે. પરંતુ
શ્રીયુત્ત ગાંધીના આત્મબળે તેમના ઉપર અસર કરી હતી અને તેમનામાં
નવું ચેતન આપ્યું હતું. તેઓએ આનંદથી આત્મભોગ કર્યા. ત્યારે
પુરુષો કાંઈ કરી શકે તેમ ન હતું, એટલે કે તેઓ ધણા ખરા જોલમાં
ગયા હતા ત્યારે, સ્ત્રીઓ અને કુમળી વયનાં બાળકોએ લડત ઉપાડી
લીધી. આ લડતનો અહેવાલ આપણા ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવલ પ્રશ્ન
બંની રહેશે. આપણા ભાઈઓએ આ બધી લડત, હિંદીઓ જે કલ્પનિક
સમાનતા અસાર સુધી ભોગવતા હતા તે છીનવી લેવાય નહિ, તેટલા
માટે, ચલાવી હતી. એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ બધું તો ઠીક,
લડતના સંબંધમાં બધી વાત ઠીક છે, પરંતુ શ્રીયુત્ત ગાંધીએ
જનરલ સ્પેટસ સાથે સમાધાન કર્યું—જેને કામચલાઉ સમાધાન કહેવામાં
આવે છે અને ઠરાવના પહેલા ભાગમાં જોનો નિર્દેશ કરેલો છે,—તેમાં,
એટલે તે સમાધાનની રૂઝે, શ્રીયુત્ત ગાંધીએ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં
હિંદીઓના અબાધિત વસવાટના હક્કનો સિદ્ધાન્ત ઓડી દીધો. સત્તારીઓ
અને સફરદારો, તે સમાધાનમાં શું છે તે હવે જુઓ. શ્રીયુત્ત ગાંધી
બળુતા હતા, તે દેશમાં સૌ બળી તેમ હતું કે, વર્તમાન

પરિચિતિમાં તે દેશમાં આપણા લોકોનો અબાધિત વસવાટનો દક્ષ હોઈ શકે નહિ. વ્યાવહારિક રાજ્યનીતિની દૃષ્ટિએ તેમ બની શકે તેમજ નથી. જેમ હિંદી વાઈસરોય નીમાવવાનો પ્રશ્ન વ્યાવહારિક રાજ્યનીતિની મર્યાદામાં નથી, તેજ પ્રમાણે આ પ્રશ્ન પણ વ્યાવહારિક રાજ્યનીતિમાં આવી શકે તેમ નથી. તમે તમારું ફરતું ખેંચ તે રાખી શકો છો. તમે તે દિશામાં દલતાપૂર્વક આગળ વધી શકો છો. પરંતુ અત્યારે વ્યાવહારિક રાજ્યનીતિના પ્રશ્ન તરિકે તે તમે લાવી શકતા નથી. શ્રીયુત્ ગાંધીની ઇચ્છા એટલી હતી કે આજે દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાં આપણી સામે રંગભેદનો પ્રતિબંધ હોવો જોઈએ નહિ અને તે રંગભેદ શાદી નાંખવા માટે તેમણે આ સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી. તેટલાજ માટે તેમણે અને તેમના સાથીઓએ આટલા આત્મભોગ આપ્યા અને આંટલાં દુઃખ વેઠ્યાં. શરૂઆતથીજ તેમની તકરાર એ હતી કે કાયદામાં આ રંગભેદ હોવો જોઈએ નહિ. પરંતુ તે સિવાયની બધી વાત જરૂર ધર્મચક્રી મંડળની મુખત્યારી ઉપર રહે છે. અહિં વળી એક બીજી ગેરસમજ થયેલી છે. એ વાત સાચી છે કે, આ કરારની રૂઢિએ દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા અમુક હિંદીઓને તે દેશમાં દાખલ કરવાની શરતે શ્રીયુત્ ગાંધીએ સત્યાગ્રહની લડત હમણાં બંધ રાખી છે. પરંતુ તેમણે તેવું સમાધાન શા માટે કર્યું ? આવી જાતની શરત ન હોય તો શું સ્થિતિ થાય તેનો તમે જરા વિચાર કરશો, એટલે તે સમજશે. સત્યાગ્રહની લડતને લીધે યુનિયન સરકારને, યુરોપીય તેમજ હિંદીઓ માટે એકજ કાયદો કરવાની જરૂર પડી. પરંતુ આવી રીતના કોઈપણ કાયદામાં જણી મુખત્યારી કાર્યકારી મંડળના હાથમાં રહેજ. પછી આરટ્રેલિયા અને કાનડાના જેવું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ થાય. આરટ્રેલિયા માં યુરોપીય અને હિંદી માટે જો કે કાયદો એકજ છે, છતાં હકીકત એવી છે કે, એક પણ હિંદીને ત્યાં પેસવા દેવામાં આવતો નથી. કાર્યકારી મંડળ તેમની મુખત્યારી એવી રીતે વાપરે છે કે, હિંદીઓ ત્યાં દાખલ થઈ શકે નહિ. કાનડાવાળા પણ એજ નીતિ અપભ્યાર

કરવાના છે. તેઓએ હવે બીજા હિંદીઓને ત્યાં નહિ પેસવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને એક પણ હિંદી ત્યાં જઈ શકે નહિ એવી નીતે તેમની કાર્યકારી સત્તા તેઓ વાપરવાના છે. શ્રીયુત ગાંધીને એમ લાગ્યું કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં આજ પ્રમાણે થશે. યુરોપીય અને હિંદી માટે કાયદો એકજ રહે પણ તેમની કાર્યકારી સત્તાની રાહે તેઓ એમ કહે કે:—“અગે હવે બીજા હિંદીઓને પેસવા દધશું નહિ.” તેની સામે કાંઈ દાદ ફરિયાદ ન મળે. શહેનશાહી સરકાર તમારી કુમકે આવે નહિ. હિંદીની સરકાર તમને કાંઈ મદદ કરે નહિ. તો પછી શું કરવું ? છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોની સરેરાશ કાઢતાં જણાવું કે, દર વર્ષે ૪૦ સ્વતંત્ર હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાય છે. બસોથી ત્રણસો મળુરો ગીરમીટીઆ તરિકે ત્યાં જતા હતા. અલગત દક્ષિણ આફ્રિકા માટે ગીરમીટ પદ્ધતિ તો હવે બંધ થઈ છે. પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જતા સ્વતંત્ર હિંદીઓની સરેરાશ વર્ષની ૪૦ આવી. એટલે વ્યાવહારિક રીતે આપણે તેટલો હક્ક જોગવાઈ હતા. કાલ્પનિક રીતે કાંઈક સમાનતા હતી. પણ વસાહતોમાં વ્યાવહારિક રીતે દર વર્ષે ૪૦ માણસો જતાં હતાં. શ્રીયુત ગાંધીને એમ લાગ્યું કે આપણે સમાનતાનો કાલ્પનિક હક્ક લેવા જતાં, ૪૦ માણસો દાખલ થવાનો વ્યાવહારિક હક્ક પણ જોઈ બેસીશું. તેથી તેમણે એવો આગ્રહ કર્યો કે કાર્યકારી સત્તાની રાહે પણ વસાહતોમાં ઓછામાં ઓછા ૪૦ હિંદીઓ તો દાખલ થવાજ દેવા. તેઓ વધારે દાખલ થવા દે તો સારી ચાત છે, પરંતુ ૪૦ સુધી તો તેઓ ના કહી શકેજ નહિ. આ તેમનો આગ્રહ હતો. દ્રાન્સવાલમાં જને દાખલ કરવાજ નોંધએ અને બાકીનાં બીજાં વસાહતોમાં દાખલ થઈ શકે, એ પ્રમાણે તેમણે બોલી કરી હતી તેમણે એમ ધાર્યું કે, આમ કરવાથી હિંદીઓની સ્થિતિ છે તેથી તો બગડશે નહિજ. તમે જો આ દૃષ્ટિથી જુઓ તો તમને સમજાશે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં અત્યાધિત રીતે વસવાટ કરવો હિંદીઓનો હક્ક આ શરતથી મર્યાદિત થતો નથી, પરંતુ કાર્યકારી સત્તા, જેની રાહે તેઓ ધારે તો કોઈને પણ દાખલ કરે નહિ, તે મર્યાદિત થાય છે. જે આવી શરત ન કરી હોય અને આવી મર્યાદા

હોય તો દાર્પકારી સત્તાધીશો કોઇ પણ હિંદીને ન પેસવા દે અને બીજાકુલ વસવાટ ઘેર શકે નહિ. તમે શું આ સ્થિતિ પસંદ કરશો ? મારી ખાતરી છે કે, જો તમે આ રીતે પ્રશ્નને વિચારશો તો તમને જણાશે કે શ્રીયુત્ ગાંધીએ આ લઘુત્તમ સંખ્યા કમૂલ કરવામાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમનું સાચું હિત જાળવ્યું છે. વળી તમારે બીજા એક વાત યાદ રાખવાની છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, “ પરંતુ, તે પછી તેમણે સત્યાગ્રહની લડત છોડી દીધી. ” સરકાર સૌને માટે સમાન કાયદો રાખે અને ટ્રાન્સવાલમાં જ અને બાકીના બીજાં વસાહતોમાં, એમ આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોહામાં જોહા ૪૦ માણસોને દાખલ કરે એવી શરતે લડત મુલતવી રાખવામાં આવી છે. શ્રીયુત્ ગાંધીએ એટલું જ કર્યું છે કે, આ પ્રશ્ન ઉપર હમણાં લડત બંધ કરી છે. ત્યાં બીજા ઘણા પ્રશ્નો સંબંધે હિંદી કોમને દામ કરવાનું છે. તે વિષે હું તમને હમણાં જ કહીશ. પરંતુ દેશાન્તર વસવાટના આ ખાસ પ્રશ્નની બાબતમાં શ્રીયુત્ ગાંધી ધારે છે કે, પોતાના દેશના હક્ક ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનો અર્થ કરવામાં આવ્યો હતો તે દૂર કરીને, અને હાલ છે તે કરતાં હિંદીઓની સ્થિતિ વિશેષ બગડે નહિ એ પાકે પાયે નક્કી કરીને, તે પ્રશ્નને ત્યાંજ છોડી દેવો એ કહાવણ અને દૂર દેશી ભરેલું તથા નીતિ-યુક્ત છે. તેનો અર્થ એમ નથી થતો કે બીજા હિંદીઓ, જો તેમની ઇચ્છા હોય તો આ પ્રશ્ન ફરી ન ઉપાડી શકે. શ્રીયુત્ ગાંધીએ, મેં અથવા બીજા કોઈએ ત્યાં એવું કંઈ પણ કહ્યું કે કર્યું નથી, જે આ બાબતમાં અથવા બીજા કોઈ પણ બાબતમાં તમારી મરજી મુજબ વર્તવાની તમારી સુખત્યારીને બંધનરૂપ થાય. જો આ દેશના લોકોની દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસવાટ કરવાની ઇચ્છા હોય અને ૪૦ કરતાં વધારે માણસો જાય અને તેમને પાછા લાઠવામાં આવે તો તેની સામે તમે વાજબી વાંધો ઉઠાવી શકો છો અને તમે તેને માટે જરૂર ચળવળ પણ કરી શકો છો. તેમાં તમને, શ્રીયુત્ ગાંધી, બીજા કોઈ પણ માણસ કરતાં વધારે, વિજય ઇચ્છશે. તેમની ઇચ્છા એવી નથી કે તમે અદ્ય વાળીને બેસી રહો. પરંતુ તેમના પોતાના સંબંધમાં અને તેમના સાથીઓના

સંબંધમાં, તેઓ એમ માને છે કે, આ દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્નમાં અભારે તેમનાથી કંઈ વિશેષ થઈ શકે તેમ નથી. તેમનામાં જે શ્રમશીલતા છે અને તેમની પાસે જે શક્તિ તથા સાધનો છે, તેના તેઓ બીજાં કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે. દેશાન્તર વસવાટના પ્રતિબંધ કરતાં બીજાં વધારે જરૂરનાં અને વધારે દુઃસહ દુઃખો ટાળવામાં તેઓ તેનો વ્યય કરવા ધારે છે.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, કામચલાઉ સમાધાન સંબંધે વસ્તુસ્થિતિ દ્વંકમાં આ પ્રમાણે છે. હવે હમણાંજ મેં બીજાં દુઃખો વિષે કહ્યું તે ક્યાં ક્યાં છે તે તમને જણાવીશ. પરંતુ મને આશા છે કે, હવે તમને એટલું સ્પષ્ટ થયું હશે કે કોઈએ, કોઈ પણ જાતની બાંધધરી આપી નથી, કોઈના પાસેથી બાંધધરી માંગવામાં આવી નથી અને અમને તો, કોઈને કોઈ જાતની બાંધધરી આપવાનો સ્વપ્નેય ખ્યાલ નથી આવ્યો. શ્રીયુત્ ગાંધી અને મેં એકજ જાતની ભાષા વાપરી છે અને મને લાગે છે કે તેનો આ દેશમાં અનર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં જે જાણ તે જરૂર જોઈ શકે એમ છે કે, યુરોપીય લોકોના મનમાં એવો ભય પેસી ગયો છે કે, હિંદના લોકો ધીમે ધીમે તેમને હઠાવી દેશે અને તે દેશને બીજું હિંદુસ્તાન બનાવી ચૂકશે. અભારે ત્યાં યુરોપીય લોકોની સ્થિતિ અત્યંત મુશ્કેલીભરી છે. તમે સાધારણ યુરોપીય સાથે વાત કરો તો તમને તેની વાત પરથી જણાશે કે, જાણે તે મહા દાવાનળથી વીંટળાયેલો હોય. તેને દેશની મ્હોટી અસહ વસતિની વચ્ચે રહેવું પડે છે અને બન્ને પક્ષના * મનમાં કાંઈક એવું ભરાઈ ગયું છે કે, અત્યારનું 'વયણુ લડાઈ ઉભી કરે તેવું છે, જો કે પરિણામે કાંઈ લડાઈ ન પણ થાય. હિંદીઓના ત્યાં જરાથી તેમાં એક ત્રીજું તત્ત્વ દાખલ થાય છે. તે ઉમેરીને સ્વાભાવિક રીતેજ ગ્રિહિતિ વિશેષ વિષમ બનાવવા તેઓ ઇચ્છતા નથી. અભારે ત્યાં હિંદીઓની સંખ્યા દોઢ લાખની છે અને યુરોપીયોની સંખ્યા સાડાબાર લાખની છે. તે લોકોને તો હિંદીઓની આટલી સંખ્યા પણ ઘણી મ્હોટી લાગે છે, પરંતુ તેઓ તો ૩૦ કરોડ હિંદીઓનોજ વિચાર કરે છે અને એમ કલ્પના કરે છે

કે, તેમાંથી થોડા કરોડ અથવા થોડા લાખ ત્યાં જઈ પડશે, તો તેમને તે વસાહતમાં તેમનું આધિપત્ય જળવતું મુશ્કેલ થઈ પડશે. આપણે તો જાણીએ છીએ કે, આ લય નક્કમો છે, કારણ આ દેશમાંથી લોકોની ત્યાં જઈને વસવાટ કરવાની ઇચ્છાજ નથી. ત્યાં જઈને આપણે શું કરીએ ? ત્યાં શિક્ષિત જનોને માટે કાંઈ ધંધો રોજગાર નથી. લાં ન્હાના ન્હાના વેપારીઓ તેમનો રોજગાર ચલાવી શકે છે, પરંતુ તેમને અત્યંત અપમાન સહેવું પડે છે વસતિ તો, લોકોને સરકાર ગીરમીટમાં લઈ ગઈ તેથી વધતી ગયેલી. હવે ગીરમીટ પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી છે એટલે, દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી વસતિ, જે તેમના તરફ સારા વર્તાવ કરવામાં નહિ આવે તો, ધીમે ધીમે ધટતી જશે અને છેવટે સમજાગી નહ થઈ જશે. એટલે આપણે માટે તો સવાલજ નથી. આપણામાંથી કોઈની એવી ઇચ્છા નથી કે, ત્યાં જઈને તે દેશમાં ભરતી કરવી. પરંતુ યુરોપીય કોમ, ત્યાં હાલ જે હિંદી કોમ છે તેના ઉપર એવો શક લાવે છે. હિંદીઓ ઉપર એવો શક લાવવામાં પણ આવ્યો હતો કે, તેઓ હિંદમાંથી હિંદીઓને ત્યાં બોલાવીને જ્યાં જતી શકે ત્યાં તેમને ભરી દેવાના પ્રયત્નમાં છે. શ્રીયુત ગાંધી અને તેમના સાથીઓ એટલું સમજી ગયા છે કે, જ્યાં સુધી યુરોપીયોના મનમાં આ લય ભરાઈ રહ્યો છે ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર હિંદીઓનાં જીવન દુઃખો દુર થવાનો સંભવ નથી. અને તમે જોઈ શકશો કે દેશાન્તર વસવાટ કરવાના પ્રતિબંધના દુઃખ કરતાં જીવન દુઃખો ઘણાંજ વધારે દુઃસહ છે. આપણે અહિં રું કરીએ છીએ તેની સાથે તેમને (યુરોપીય લોકોને) સંબંધ નથી દક્ષિણ આફ્રિકાવાસીઓને આ દેશમાં આપણે શું કરીએ છીએ તેનું દરકાર નથી. આપણે અહિં શું કરીશું તેની તેમને બાંહેધરી જોઈતી નથી. તમે અહિં ગમે તેટલી ચળવળ કરો તેને, તેઓ ગણના નથી. તેમને તો શ્રીયુત ગાંધીએ સત્યાગ્રહની ચળવળ ઉભી કરી તેવી ત્યાં કાંઈ ચળવળ ઉભી થાય તેની ફીકર છે. દેશાન્તર વસવાટના પ્રયત્ન ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ ચળવળ ઉભી કરે તો જરૂર તેમનો લય વિશેષ યાદો થાય. જે ત્યાં હિંદી કોમ કાંઈ ચળવળ ન કરે તો તેમનો

ભય શમી નય. શ્રીયુત્ ગાંધી અને તેમના સાથીઓ સમજે છે કે, દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્ન ઉપર આટલું ક્યાં પહોં, તે પ્રશ્નને ઐટલેથી પડતો મૂકવો એજ ઠીક છે. આગળ ઉપર જ્યારે કોમ વધારે બળવાન થાય, જ્યારે તે કોમને હિંદુસ્તાન તરફથી અત્યારે મળ્યો છે તે કરતાં વધારે સારો ટેકો મળે, અને સરકારમાં પણ હિંદીઓનું વિશેષ વજન પડે ત્યારે પ્રશ્ન ફરી ઉપાડ્યો હોય તો ઠીક. અથવા ભવિષ્યની પ્રજા આ પ્રશ્ન ફરી ઉપાડી લે અને તેને વધારે આગળ ધપાવે. પરંતુ અત્યારે તો, કોઈ પણ રીતે આ સંબંધે વધુ કરવું શક્ય નથી; અને તેથી શ્રીયુત્ ગાંધી આ પ્રશ્નને આટલેથીજ રહેવા દેવામાં સંતોષ માને છે. આપણે જેમ કુલ-સમાજમાં કરીએ છીએ તેમ-એક વખત એક સુધારો લખતે, બીજા બધાને પાછળ મૂકી, તેનેજ ખાસ આગળ કરીએ છીએ; વળી બીજા વાર બીજા સુધારો લખતે, બીજા બધા પાછળ રાખીએ છીએ અને તેનેજ માટે આગ્રહ કરીએ છીએ. તેના જેવુંજ આ છે. તેઓએ પણ આ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો, અને તેને માટે લડત ચલાવી. અમુક સ્થિતિએ તેને લાવીને ત્યાં પડતો મૂક્યો. તેમ કરવામાં તેમણે કોઈના પણ, ત્યાંના કે આ દેશના કોઈ પણ હિંદીઓના-હક્કનો લેશ માત્ર પણ ભોગ આપ્યો નથી કે ત્યાગ કર્યો નથી.

હવે, તેમને બીજાં ક્યાં દુઃખો વેડવાં પડે છે તેનો વિચાર કરશો તો તમને તરત લાગશે કે આપણી હેરાન થઈ ગયેલી, બીખારી થઈ ગયેલી, યાકી ગયેલી હિંદી કોમ એવાં અસહ્ય દુઃખો વેડી રહી છે કે, દેશાન્તર વસવાટની સ્વતંત્રતા માટે લડવાનું તેનાથી બની શકે તેમ નથી. આપણે સામાજિકમાં સમાન પ્રજાધિકારની વાતો કરીએ છીએ, અને એમ કહેવાય છે કે, દેશાન્તર વસવાટની છૂટ વિના, સમાને પ્રજાધિકાર હોઈ શકે નહિ. પરંતુ મારા મિત્રો, આ દેશમાં ધણીએ બાબતોમાં આપણને સમાન પ્રજાધિકાર નથી. ઐટલે આપણી ફરિયાદ કંઈ એકલા દેશાન્તર વસવાટ બાબતની નથી, પરંતુ સમાન અથવા સ્વતંત્ર પ્રજાધિકારનો પ્રશ્ન, દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્ન સિવાય બીજા કશું

પ્રજામાં વિશેષ સમાયલો છે. સાધારણ રીતે તમે આમ કહી શકોઃ-
 ને અમને શહેનશાહતની ખીજ પ્રજાઓની તદ્દન સમાન ગણતા હો તો
 પ્રથમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે રીતે યુરોપીય લોકો જન્મ શકે છે તેજ
 રીતે જવાની અમને છુટ હોવી જોઈએ અને ખીજું ત્યાં ગયા પછી જે
 રીતે યુરોપીય લોકો ત્યાં રહે છે તેજ રીતે અમને પણ ત્યાં રહેવા દેવા
 જોઈએ. આ પ્રજા પણ સમાન અને સ્વતંત્ર પ્રજાધિકારનોજ છે. હવે
 આ ખીજ સમાનતામાં આડ કે નવખાખતનો વિચાર કરવાનો છે. ને
 આપણને શહેનશાહતની ખીજ પ્રજાની સમાન ગણવામાં આવે તો, ગમે
 ત્યારે થોડા વખતને માટે આપણી મરજી પ્રમાણે આપણે તે દેશમાંથી
 બહાર જઈ શકીએ અને ત્યારે આપણે પાછા જવું હોય ત્યારે કોઈ પણ
 જાતની અટકાયત, અડચણ કે મુશ્કેલી વિના આપણે ત્યાં જઈ શકીએ.
 એક હિંદીને, હિંદુસ્તાન જઈ આવીને ત્યાં પાછા દાખલ થવામાં, એક
 અંગ્રેજને ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવીને પાછા દાખલ થતાં જેટલી અડચણ
 પડે તે કરતાં જરા પણ વિશેષ અડચણ પડવી જોઈએ નહિ. ખીજું,
 દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોઈ પણ હિંદીને એક પ્રાંતમાંથી ખીજા પ્રાંતમાં
 જવા આવવામાં કોઈ મુશ્કેલી હોવી જોઈએ નહિ. દાખલા તરિકે કેપમાંથી
 ટ્રાન્સવાલમાં અને ટ્રાન્સવાલમાંથી ઓરેન્જિયામાં તે ખીજા અડચણ જન્મ
 શકે તેમ હોવું જોઈએ. ત્રીજું, હિંદીને શહેરના જે ભાગમાં રહેવું હોય
 ત્યાં રહેવાની છુટ હોવી જોઈએ. એટલી શરત ભલે હોય કે, તે ભાગની
 સાધારણ રહેણી હોય તે પ્રમાણે તેણે રહેવું જોઈએ. ચોથું, હિંદીને
 જમીન અને ખીજા સ્થાવર મીલકત પ્રાપ્ત કરવાનો અને ધારણ કરવાનો
 હક્ક હોવો જોઈએ. પાંચમું, યુરોપીયની માફકજ, તેના જેવીજ શરતોએ,
 હિંદીને પણ કોઈ પણ વેપાર કે ધંધોરોજગાર કરવાની છુટ હોવી
 જોઈએ. છઠું, હિંદીઓનાં છોકરાં માટે, યુરોપીય છોકરાં સારું જગવણીની
 જેમ રાજ્ય તરફથી વ્યવસ્થા થાય છે તેજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવી
 જોઈએ. સાતમું, ખીજા કોમો ઉપર ન હોય એવી ખાસ અધિકાર-
 હિનતાઓ અને બોળ હિંદીઓ ઉપર મૂકવામાં આવ્યા છે તેમાંથી
 તેમને મુક્ત કરવા જોઈએ. આઠમું, સરકારી નોકરીઓ જેમ યુરોપીય

રહ્યું હોય તે, દક્ષિણ આફ્રિકાના દ્વાર આ દેશના લોકોને અપાધિત દેશાન્તર વસવાટ માટે ખુલ્લા મુકાબનાના પ્રયાસમાં વાપરવાની તમે આશા રાખો છો ? વધારે હિંદીઓ ત્યાં જાય તેની તેમને અડચણ નથી. તેથી તો તેમને ઉલટો લાજ છે, કારણ કે લડત તેઓ ચલાવી રહ્યા છે તેમ બળનો ઉમેરો થશે. તમને ત્યાં જવા દેવામાં ન આવે તો તે અધિકાર-હીનતા તમારી છે. તમારામાં પાણી હોય તો તેને માટે ભારે અગવળ ચલાવો દેશમાં ફરી વળો અને જે જનનો આત્મભોગ શ્રીયુત્ ગાંધીએ અને બીજાઓએ આપ્યો છે તેવો તમે આપો અને પછી દક્ષિણ આફ્રિકામાં અપાધિત દેશાન્તર વસવાટના દક્ષ માટે આગ્રહ કરો. ઘેર બેઠે મેરે શ્રીયુત્ ગાંધી જેવા માણસ ઉપર ટીકા કરવી એ બહુ રહે-ની વાત છે. આપણામાં પામરતાની મજા નથી એ તો ઉઘાડી વાત છે, અને તે છતાં આપણામાંથી કાર્ધ પુરુષ આગળ નીકળી આવે છે તો આપણે ઘરને ખૂણે ભેગા ભેગા તેના ઉપર ટીકા કર્યા કરીએ છીએ અને ટેટીકાર તો તેનાં છોતરા પાડી તેના સાનપાસળા લુહા કરી નાખીએ છીએ સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, ગાટયા ઉપરથી તમે બોધ શકશો કે, શ્રીયુત્ ગાંધી અને તેમના સાથીઓએ જે માર્ગે મહણ કર્યો છે તે તદ્દન વાજબી છે અને અહિં મેંડે જેઓ ટીકા કરી રહ્યા છે તેઓ ત્યાં હોય તો બીજો માર્ગ લે નહિ એટલે હવે દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કામની પ્રવૃત્તિ આ નવ દુનિયા દૂર કરાવના તરફ વળી છે. તે દરેકના સબધે એક જ મને મોન કરીશ.

પ્રથમ દુનિયા, દેશમાંથી બહાર ગયા પછી જ્યારે ઇચ્છા હોય ત્યારે પાછા નહિ જઈ શકવાની બાબતનું છે આમાં દેશાન્તર વસવાટના કાયદાના અમલનો સમાવેશ છે. દેશાન્તર વસવાટનો કાયદો જે લોકો ત્યાં પહેલીજ વાર જાય તેમને લાગુ પડે છે જે ત્યાં ગયેલા હોય તેમને લાગુ પડતો નથી. જે દેશમાંથી બહાર ગયા પછી તેમની ત્યાં પાછા જવાની ઇચ્છા હોય તો તેઓ ત્યાંના નિવાસી દુર્વા એટલે તે બાબત તેમને માટે બની રોકે તેટલી સરજતા હોવી જોઈએ પરંતુ આજકાલ દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ વસ્તુ તો લોકોને માટે બારેમા ભારે, મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ અને બને તેટલી ત્રાસદાયક કરી મૂકાયેલી છે મુખામુદા મેં

આપણુ કંઈ તેમાં એક બે દાખલા આપ્યા હતા. હું ધારું છું કે, તે હું ફરી કહું તોપણ હરકત નથી, કારણ તે ઉપરથી આપણા દેશખંધુ-ઓને ત્યાં કેવાં દુઃખ ખમવાં પડે છે તેનો તમને ખ્યાલ આવશે. ચારે વસાહતોમાં કેપ કોલોની બહુ પ્રાગતિક* છે. છતાં ત્યાં પણ જે હિંદીને તેની હદની બહાર જવું હોય તેને એક રજમચીટ્ટી લેવી પડે છે. તેમાં તેને પાછા આવવાની મુદત પણ લખેલી હોય છે. આવી રજમચીટ્ટી લઈને તે બહાર જઈ શકે છે. તેણે રજમચીટ્ટીમાં લખેલી મુદતની અંદર પાછા દાખલ થઈજ જવું જોઈએ. પરંતુ દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના કાર્યકારી અમલદારને કાયદા મુજબ આ બાબતમાં છુટ આપવાની ઘણી મુખત્યારી આપેલી હોય છે. હું ત્યાં પહોંચ્યો તે અરસામાંજ, એક એવો બનાવ બન્યો, જેમાં આ કાયદા તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું. આવા ઘણા બનાવ બને છે, તેમાંના આ એક નમુના રૂપે છે. એક માણસ, તેના ભાઈઓ કે બેનો કાંઈ માંદાં હતાં તેથી, એક વર્ષની રજમચીટ્ટી લઈને હિન્દુસ્તાન આવ્યો. તે પોતેજ માંદો પડ્યો. તેણે તેની સ્ત્રી અને છોકરાંને પોતાના ધંધા ઉપર દેખરેખ રાખવા ત્યાં રહેવા દીધાં હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકા વખતસર પહોંચી શકે તેવી રીતે તે હિન્દુસ્તાન-માંથી નીકળ્યો અને જો જહાજ (સ્ટીમર) નિયમસર આવ્યું હોત તો તેની મુદત કરતાં ત્રણ દિવસ વહેલો તે દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તોફાનને લીધે જહાજ ચાર દિવસ રોકાઈ ગયું અને પેલો માણસ એક દિવસ મોડો પહોંચ્યો. દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના અમલદારે કાયદાનો હેતુાર્થ નહિ, પણ શબ્દાર્થ ફરિને તેને પાછો કાઢ્યો. જો કે પેલા માણસનો કાંઈજ વાંક ન હતો એ સ્પષ્ટ હતું. આતું પરિણામ શું આવ્યું ? એટલુંજ કે પેલો માણસ તદ્દન પાયમાલ* થઈ ગયો. તેને તેની સ્ત્રી તથા છોકરાંને પાછાં બોલાવી લેવા પડ્યાં અને દુકાન બંધ કરવી પડી, કારણ બીજા હિંદીઓને પરવાના આપવામાં આવતા નથી એટલેજાઈ તેની દુકાન સંસ્ત્રાજે તેમ ન હતું. બીજા માણસને સોંપી શકાય નહિ એટલે, તેને બધો માલ જુનાની કીંમતે વેચી નાંખવો પડ્યો અને

ત્યાંના કેટલાંક વર્ષો સુધીના વસવાટ પછી તેને હિંદ પાછા આવવું પડ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને અમાધિત વસવાટ કરતા અટકાવવામાં આવે છે તેના કરતાં આવા મનાવો ત્યાંના હિંદીઓને ગાંડા બનાવી મૂકે છે. જો કે આપણને આ એક હાડમારી વાગે છે પણ તેની હાડમારી તો આપણા દેશમાં આપણે ધણીએ ભોગવીએ છીએ હથીઆર નહિ રાખવાનો કાયદો, લશ્કરમાં વાહનનો પ્રતિબંધ અને બીજા એવા ધણા પ્રતિબંધ આપણા ઉપર મૂક્યા છે. તેજ પ્રમાણે દેશાન્તર વસવાટનો પ્રતિબંધ પણ અમુક હદની અંદર અનિવાર્ય છે એમ માની લઈએ. નાનાલ અને કેપ કોલોનીઆ વળી એક બીજી હકીકત બને છે તેને માટે ત્યાં કાંઈ કાયદો નથી. નાનાલ અને કેપ કોલોની આગળ વધેલા પ્રાન્તો છે. ટ્રાન્સવાલ અને ઓરેન્જિયા ચોખ્ખા એશિયા વિરુદ્ધ છે અને અત્યંત મતાંધ છે. નાનાલમાં અમુક સમય સુધી ત્યાં રહે તેઓને નિવાસહક્રતુx પ્રમાણપત્ર આપનામાં આવે છે. તેનો અર્થ એમ છે કે તે પ્રમાણપત્રથી તમે દેશમાથી બહાર જઈ શકો અને ગમે ત્યારે પાછા ફરી શકો. પરંતુ કાંઈ દગોકપટ થાય નહિ તેની અથવા જે માણસ દેશમાથી બહાર ગયો હોય તેજ માણસ દેશમાં પાછો આવે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા માટે તે પ્રમાણપત્રના ધારણ કરનારની ઉપલ તપાસ કરવાનો દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના અમનદારને અધિકાર હોય છે. લગભગ આજ સુધી આ કામ ખાસ મુશ્કેલી વિના ચાલતુ હતુ પરંતુ થોડા વખત ઉપર દેશાન્તર વસવાટખાતાના અમવદારે ખોતાની મુખત્યારી બહુ સખ્તાઈથી વાપરવાના ધરાદથી એક માણસની, તે ન્યારે વસાહતમાં દાખલ થયો હશે તે સમયની તેની જીંદગીની અત્યંત ઝીણી ઝીણી વિગતોની ઉપલ તપાસ કરી. દરેક માણસનાં નામ નોંધેલાં હોય છે, તેમના શિરનામાં નોંધેલાં હોય છે અને તે ક્યાં ક્યાં જાય છે અને શુ કરે છે તે નોંધેલું હોય છે. એક માણસ ૧૫ કે ૧૬ વર્ષ ત્યાં રહ્યો, ત્યાર પછી ખોતાને તો કાંઈ મુશ્કેલી નહિ નડે એમ ચોક્કસ ધારીને ખોતાનું પ્રમાણપત્ર લઈને તે બહાર ગયો. પરંતુ વસાહતમાં

પાછો ફર્યો ત્યારે તેને પહેલુંજ, તમે ક્યાં રહેતા હતા, ક્યો ધંધો કરતા હતા, પહેલા વર્ષમાં કેટલું કમાયા અને આવી બીજી બાબતો પૂછવામાં આવી. પ્રથમ જે લખેલું હતું તેમાં અને તેના જવાબમાં જરા ફેર પડ્યો એટલે પેલા માણસને કહેવામાં આવ્યું કે તમારું પ્રમાણપત્ર બનાવડી છે અને તમને દાખલ કરવામાં આવશે નહિ. હું એમ પૂછું છું કે તમને અત્યારે અચાનક પૂછવામાં આવે કે ગયા વર્ષમાં આજ સમયે તમે શું કરતા હતા તો તમારામાંથી કેટલા તેનો ઉત્તર આપી શકશે ? તમને એકાએક આવો સવાલ પૂછવામાં આવે તો તમે શું કરો ? આવા સવાલ ૧૫ કે ૧૬ વર્ષ પછી પૂછવામાં આવે તો આવા ગરીબ અજ્ઞાન માણસો બીચારા શું ઉત્તર આપી શકે ? આને લીધેજ નાતાલમાં, તેમજ બીજા એક એવા કાયદાના અમલને લીધે કેપ કોલોનીમાં, હિંદી કામ હતાશ થઈ ગયું છે.

આ તો પહેલા દુઃખની કથની યજ્ઞ. બીજું દુઃખ, દેશમાં ને દેશમાં એક લાગમાંથી બીજા લાગમાં જવા આવવાની પરવાનગી લેવા સંબંધીનું છે. દૂ-સવાલની હદ ઓળંગીને ઓરેન્જિયામાં અથવા કેપ કોલોનીમાંથી નાતાલમાં અમુક પરીક્ષા પસાર કર્યા સિવાય જઈ શકાતું નથી. કોઈ માણસને, પોતાના ધંધાનું મુખ્ય મથક ડરબન હોય અને જેહાનીસબર્ગમાં તેની શાખા હોય, તો રજીસ્ટ્રી લીધા સિવાય તે તેની શાખાની દુકાને જઈ શકે નહિ. આવા આવા પ્રતિબંધો બહુજ હિરાનકર્તા છે. હિંદીઓનાં જીવન તે કડવાં બનાવી દે છે.

ત્રીજું દુઃખ, જ્યાં મરજી હોય ત્યાં રહેવા સંબંધીનું છે. દૂ-સવાલમાં એવો કાયદો છે કે હિંદીઓ અમુક વિભાગમાંજ રહી શકે. પરંતુ આપણા દેશમાં આ કાયદાની અવગણના કરવામાં આવ્યા છે, કારણ અધિકારીઓના હાથમાં બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. તેને માટે કંઈ દંડ કે સજા ફરાવેલી નથી, એટલે કાયદાનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે છે. હમણાં એક બીજો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે. તેને 'સુવર્ણ કાયદો' કહે છે. કોઈ ભૂમિમાં સુવર્ણ જડી આવે તો તેને સુવર્ણ ભૂમિ કહે છે અને હિંદીઓને તેનાથી દૂર અમુક નક્કી કરેલા વિભાગમાં રહેવું પડે છે.

આપું દૂન-સવાલ સુવર્ણથી લરેલું છે અને તેથી આપું દૂન-સવાલ સુવર્ણજ્વળિ ગણાય છે. અમુક જ્વળિને સુવર્ણજ્વળિ દરાવી એટલે તમે ગમે તેના હો, તમારામાંના સારામાં સારાને પણ ધરત્યાર છોડીને ચાલ્યા જવું પડે છે અને શહેરથી ત્રણ ચાર કે પાંચ માઈલ દૂર, નક્કી કરેલા વિભાગમાં તમારે રહેવું પડે છે; તમારે ગરબ હોય તો તમે ત્યાં રલો રલો તમારો ધંધો ચલાવો, નહિ તો દેશ છોડીને ચાલ્યા જાઓ. આમ અમુક વિભાગમાંજ રહી શકાય એ પણ એક ભારે દુઃખ છે અને હવે વર્ણના માણસોને તે વિશેષ સાંભળે છે.

વળી એક પ્રશ્ન, દૂન-સવાલમાં જમીન અને ખીજી સ્થાવર મૂલકનું ખારણું કરવાનો છે. તમે જમીન લઈ શકો નહિ, તમે ઘર લઈ શકો નહિ, તમે મકાન બાંધી શકો નહિ. તમને વધારેમાં વધારે માત્ર દસ વર્ષને પટેજ જમીન મળી શકે. દશ વર્ષમાં જે જમીનનો પટો પૂરો થાય તેવી જમીન ઉપર કાંઈ મકાન બાંધી નહિ. આરેન્જમેન્ટમાં તો તમે એટલું પણ ન કરી શકો. જમીનના માલેક બનવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ ત્યાં તો તમે ભાડુત કે ખેડુત પણ થઈ શકતા નથી.

વેપાર અને ખીજા ધંધાઓના સંબંધમાં સમય એવો કટાકટીનો આવી ગયો છે કે, તે બાબત ઘણીજ સમ્પત્તિ લડત ચલાવવાની જરૂર પડશે અને અહિંથી આપણે હિંદી કામને મદદ ન કરીએ તો મને લાગે છે કે, હિંદી કામ ટકી શકશે નહિ આ પ્રશ્ન ત્યાંના ગ્રીમંત હિંદીઓને વધારે લાગુ પડે છે, અને તેમાં લાખો રૂપીયાનો સત્રાલ સમાયલો છે. કેપ કોલોની તેમજ નાતાળમાં વેપાર કરવાના પરવાના દર વર્ષે બદલાવવા પડે છે. આ પરવાના સ્થાનિક સત્તાધીશો તરફથી આપવામાં આવે છે. આ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં નહાના યુરોપીય વેપારીઓ પણ હોય છે. તેઓ વેપારની બાબતમાં હિંદીઓના હરિફ હોય છે. તેમાંના ઘણાખરા મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ હોય છે અને હિંદી વેપારીઓ સાથે તેઓ હરિફાઈમાં ઉતરી શકતા ન હોવાથી, હિંદીઓને પાપમાલ કરી નાંખવામાં તેમનું હિત સમાયલું છે. હિંદીનું ખર્ચ બોધું હોય છે, તેથી વેપારમાં તેના યુરોપીય હરિફને તે રહેઠાઈથી દરાવી શકે છે. તેથી યુરોપીય

વેપારી ગમે તેમ કરી હિંદીને કાઢવા ઇચ્છે છે. કાંઈને કાંઈ બહાનું કાઢીને આબરૂદાર વેપારીઓના પરવાના પણ રદ કરવામાં આવે છે. અત્યારની રાજ્યનીતિ નવા પરવાનો નહિ આપવાની છે. જો નવા પરવાના ન આપવામાં આવે તો તે વેપારીઓનાં સંતાનો શું કરે? પરવાના તો ધીમે ધીમે પાછા જેમ્ની લેવામાં આવે છે. દેશમાં જો તેઓ જમીન લઈ શકે નહિ અને વેપાર કે કાંઈ જીજ્ઞે ધંધો કરી શકે નહિ તો પછી તેમણે શું કરવું? વસાહતોની નીતિ હિંદીઓને એવા હેરાન કરવાની છે કે, તેઓ તેમની મેજે દેશ છોડીને ચાલ્યા જાય. આ સ્થિતિ છે.

વળી ત્યાં કયાંય પણ બાળકોની કેળવણી માટે ખીલકુલ સવડ નથી. ખ્રીસ્તી પાઠશાળા તરફથી થોડું કાંઈક કરવામાં આવે છે અને આપણા લોકોએ થોડીક પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણની વાત તો રહી, પરંતુ આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક પણ માધ્યમિક શાળા નથી કે એક પણ શિક્ષણશાળા નથી. બાળકો અજ્ઞાન અને અધિકારમાં ઉછરે છે અને તેને પરિણામે તેમની નૈતિક અવનતિ થાય છે. મરકાર, બાળકોને કેળવણી આપવા ઇચ્છતી નથી તેનું એક કારણ તો એ છે કે, જો તેઓ કેળવણી પામે તો આગળ ઉપર મતાધિકારની માંગણી કરે. હું ત્યાંના મંત્રીઓને મળ્યો ત્યારે મેં તો તેમને કહ્યું કે, હિંદીઓ અત્યારે મતાધિકારનો પ્રશ્ન નથી ઉઠાવતા તેથી તેમણે તે હક્ક છોડી દીધો છે, એમ સમજવાનું નથી. આજે તેઓ જેમ સરકારી નોકરીનો સવાલ ઉઠાવતા નથી, તેજ પ્રમાણે આ સવાલ પણ ઉઠાવતા નથી, કારણ તેમાં કાંઈ વળે તેમ નથી. તેજ પ્રમાણે તેમને દેશાન્તર વસવાટના પ્રશ્નના સંબંધમાં એમ લાગ્યું કે, આથી વધારે કાંઈ થઈ શકશે નહિ એટલે તે પ્રશ્ન પણ અસુક સ્થિતિએ લાવીને તેમણે છોડી દીધો. હિંદીઓને સરકારી નોકરી મળવાના કે મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના પ્રશ્નની સમાન કક્ષાએ લાવીને તે પ્રશ્ન તેમણે છોડી દીધો. પરંતુ સરકાર એમ માને છે કે, જો હિંદીઓનાં બાળકો કેળવણી પામશે તો તેઓ મતાધિકારની માંગણી કરશે. એટલા માટે તેમની કેળવણી સાફ તેઓ વ્યવસ્થા કરતા નથી. આ બાબતમાં સરકાર પોતાની ફરજ ન બજાવે તો આપણે કોમને મદદ કરવી જોઈએ.

તેઓ આપણા હાથોમાં છે અને તેમનાં બાળકો પ્રત્યે તેઓ નેમની દરજ્જા અદા કરી શકે તે સારૂ આપણે તેમને નાણાંની મદદ કરવી જોઈએ.

આ છઠ્ઠું દુઃખ ચંદ્ર, પછીનો પ્રશ્ન ખાસ અધિકારહીનતાઓ અને બીજા બોખાઓમાંથી મુક્ત થવાનો આવે છે. જો આપણે યુરોપીયોની સમાન હોઈએ તો તેઓ જેમ આવી જાતની ખાસ અધિકારહીનતાઓ અને બોખાઓમાંથી મુક્ત છે તેમ આપણે પણ હોવા જોઈએ. હું સામાજિક અધિકારહીનતાઓ અને બોખાઓ સંબંધે કહી ગયો છું. હવે હું એક એવા બોખા સંબંધે બોલવા માંડું છું જે, કોઈ પણ સરકાર, કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ પ્રજા ઉપર નાંખે તો, કેટલેક અંશે તે અત્યંત ત્રાસદાયક ગણાય. આ ત્રણ પાઉન્ડ (૩. ૪૫)નો વેરો અથવા કર છે. સત્તારીઓ અને સદગૃહસ્થો, ત્રણ પાઉન્ડના વેરા સંબંધી આજ મંડપમાં જે કેટલીક દીકાઓ સાંભળી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, તે દેશમાં ત્રણ પાઉન્ડના વેરાને લીધે આપણા દેશલાઈઓને કેટકેટલાં દુઃખ વેડવાં પડે છે તેનો દીકા કરનારાઓને ખ્યાલ નથી. ગીરમીટમાંથી છુટા થયેલા મજુરોને તથા તેમના વંશજોને તે દેશમાં માત્ર રહી શકવા માટે આ ત્રણ પાઉન્ડનો વેરો આપવો પડે છે. ૧૬ વર્ષની ઉપરના દરેક મરદ અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની દરેક સ્ત્રી ઉપર આ વેરો નાંખેલો છે. ૧૬ વર્ષની ઉપરનો મરદ અને ૧૩ વર્ષની ઉપરની સ્ત્રી અથવા છોકરી, સરકારને દર વર્ષે આ ત્રણ પાઉન્ડનો વેરો ન આપે તો સખ્ત મજુરી સાથેની કેદની સજાને પાત્ર થાય છે. રહેલાઈથી ત્રણ પાઉન્ડ આપી શકે એવા શ્રીમંત માણસો પાસેથી નહિ, પરંતુ ગરીબ મજુર વર્ગ પાસેથી, આ વેરો લેવામાં આવે છે. એક દાખલા તરિક્ક, તમે સાધારણ કુટુંબ એક યુરુપ, સ્ત્રી અને ૧૩ અને ૧૫ વર્ષની બે છોકરીઓનું લ્યો. આ દાખલો લેવાનું એટલા માટે કહું છું કે, જે એવાં કુટુંબો નજરે નેચાં છે, જે, એક કુટુંબ, બાપ, મા, ૧૩ અને ૧૫ વર્ષની બે છોકરીઓ અને બીજાં નહાતાં છોકરાં જેમને માટે કાંઈ વારવાનું હોતું નથી, એવું જોયતું છે. આ ચાર માણસોના, માથાદીક ત્રણ પાઉન્ડ લેજે તેમને વર્ષ દહાડે ૧૨ પાઉન્ડ ભરવા પડે છે એટલે મહિને એક પાઉન્ડ થયો. હવે

D I P A S A d

પરીઆપ્ત નામનો માણસ હડતાળમાં ગોળીબંદારનો
ભોગ ચપ પડેલો, તેની વિધવા તથા બાળક

એ દેશમાં મરદને સરેરાશ મજૂરી મહિને રૂપ શીર્ષાંગ મળે છે. સ્ત્રી અને તેની બે છોકરીઓ થઈને, ઘર કામ ઉપરાંત મજૂરી કરે તો, મહિને ૧૫ શીર્ષાંગ કમાઈ શકે. એટલે મહિને કુલ બે પાઉન્ડ થયા. મહિનાની કુલ આવકમાંથી, દર મહિને એક પાઉન્ડ તો વસાહતમાં રહેવાની પરવાનેગી માટે જ આપવો પડે, અને આ પછી તે વસાહતની આખાદી માટે જાપે અને માએ પાંચ વર્ષ સુધી ગીરમીટીઆ મજૂર તરિકે કામ કર્યા પછી ! બે પાઉન્ડ એટલે. ૩૦ રૂપીઆ. મહિને રૂ. ૩૦ મળતા હોય તેના ઉપર રૂપીએ આઠ આના આયપત વેરો ! આ સ્થિતિનો જરા ખ્યાલ કરો ! તમે આ સમજી શકો તો જ દુઃખ કેટલું સખ્ત લાગતું હશે તે તમારા મનમાં ઉતરે. શ્રીયુત ગાંધીએ ગણતરી કરી છે કે, આ ત્રણ પાઉન્ડનો વેરો જોમને આપવો પડે તેવા ૨૦,૦૦૦ હિંદીઓ હિંદિયુ આફ્રિકામાં આવે વસે છે. તેમાંથી મહા મુશ્કેલીએ પછી, આ વેરો ભરી શકે એવા પાંચ કે છ હજારથી વધારે નથી. આ વેરો ભરવો બહુ જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. નાતાલની ધારાસભાના એક આગેવાન સભાસદ, જે કેટલોક વખત મુખ્ય પ્રધાન હતા, તેમણે બે વર્ષ ઉપર નાતાલની ધારાસભામાં કેટલું હાલું કે આ વેરો ત્રાસદાયક છે. તેને લીધે ઘણાં ઘરો લાંબાં છે, પુરુષો પાપને પંથે લખ્યા છે અને સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ જીવન ગુજારતી થઈ ગઈ છે. તમારા પોતાના લાઈઓની ત્યાં આ દશા થાય છે. ૨૦,૦૦૦ માણસોને આ વેરો ભરવો પડે છે. તેમાંથી માત્ર પાંચ કે છ હજાર મહા મુશ્કેલીએ તે ભરી શકે છે. તેમની સ્થિતિ ખરાબ જ ગણાય. પરંતુ બાકીના ૧૪ કે ૧૫ હજારની સ્થિતિ તેમનાથી પછી ખરાબ થાય છે. તેઓ પોલીસના ભયમાં ને ભયમાં રહે છે, ક્યારે તેમને પકડશે અને વેરો નહિ ભરવાના અપરાધ માટે મેંજસ્ટ્રેટ સમક્ષ ખડા કરશે તે તેમને ખબર પડતી નથી. જે કાંઈ તેમને મળે તે તેઓ પોલીસને વાંચત તરિકે આપી દે છે અને છુપાતા રહે છે. આ સ્થિતિની કલ્પના કરો. ત્યાંની કુલ વસતિ ૧૫૦,૦૦૦ ની છે; તેમાંથી ૧૨૦,૦૦૦ નાતાલમાં રહે છે. તેમાંના ૨૦,૦૦૦ આ દશ ભોગવી રહ્યા છે અને હજી બીજા ૪૦,૦૦૦ ગીરમીટમાં કામ કરે છે. તેમની ગીરમીટની મુદત પૂરી

એટલે તેઓ પણ આ દશામાં આવી પડશે. આ કાંઈ ન્હાનીસુની વાત છે ? તમે આને ન્હાનીસુની ગણી શકો છો ? ત્રણ પાઉન્ડનો વેરા ભરનારાની એક સભામાં હું હાજર હતો. ત્યાં એક અત્યંત કરુણાળનક અને હૃદયભેદક ખનાવ ખન્યો, તે મને યાદ છે. તે સભામાં પાંચ હજાર માણસો હાજર હતા. સર્વેવ ગુમાવી ખેડેલા અને હૃદયભ્રમ થયેલા એક માણસને ચિત્તક્રમ થયેલો હતો. તે ત્રણ પાઉન્ડના વેરા મંજૂર થી કવિતાઓ લખ્યા કરે છે. પોલીસ પકડે ત્યારે જેલમાં જાય છે અને ત્યાંથી છુટે ત્યારે પાછો ત્રણ પાઉન્ડના વેરા મંજૂર થી કવિતાઓ લખે છે, અને દેશમાં ગાતો શરૂ છે. તે તદ્દન જમિન ચર્ધ ગયો છે. આજ પ્રાન્તમાંથી આરાહની એક ૬૫ વર્ષની ડોસી-તેનો ચિનાર મને હાલ પણ યાદ છે અને જ્યારે જ્યારે તે મારા મન આગળ ખડો થાય છે ત્યારે ત્યારે મને દુઃખ થઈ આખ્યા વિના રહેતું નથી-તે ૬૫ વર્ષની ડોસીએ આવીને મને કહ્યું કે, હું ૭ વખત જેલમાં જઈ આવી છું. ત્રણ પાઉન્ડના વેરાનું કેટલું ભારે દુઃખ આ લોકો વેડી રહ્યા છે તે હવે તમને સમજશે.

પછીનો સવાલ/સરકારી નોકરીનો છે. હિંદીઓને સરકારી નોકરી મળી શકતી નથી. કોઈ પણ વસાહતમાં હિંદી સરકારી નોકરીમાં દાખલ થઈ શકતો નથી. એક બે પારસીઓ ગમે તેમ કરીને દપાલખાતામાં દાખલ થઈ ગયા હતા, તેમને પણ કાઢી નકવામાં આવ્યા છે. હવે કોઈ હિંદી, સરકારી નોકરીમાં દાખલ થઈ શકતો નથી. આ દેશમાં તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો શું થાય તેનો વિચાર કરો. પછી તમને ખબર પડશે કે દેશાન્તર વસવાટનો પ્રશ્ન વિશેષ અગત્યનો છે કે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવાનો. પરંતુ ત્યાં લોકોને આ વિષે બહુ લાગેતું નથી, કારણ ત્યાં ભણેલા બહુજ્ઞ ઝોજા છે. લોકોને કેળવણી આપવામાં આવતી નથી અને જે થોડા ઘણા ભણેલા છે તેઓ સરકારી નોકરીની પરવા રાખત નથી. પરંતુ જે કામમાંથી દરેકને સરકારી નોકરીમાંથી ખાતલ ગણવામાં આવે, તે કામ હમેશાં પજાતજ રહે.

ઉલ્લેખ સવાલ મતાધિકારનો છે. કેપ કોલોનીમાં, આપણા લોકોને થોડો મતાધિકાર છે. તેઓ રાજકીય મતાધિકાર ભાગવે છે તેમ

મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર પણ ભોગવે છે. હું જણાવી ગયો કે ત્યાં લણેલા બહુજ ઝાઝા છે. તેઓ રાજકીય મતાધિકારની પરવા રાખતા નથી. તેઓ જઈને તેમનાં નામ નોંધાવતા નથી. નાતાલમાં તેઓ મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર ભોગવે છે. પરંતુ તેઓ રાજકીય મતાધિકાર ભોગવતા નથી. જો કે એમ જણાય છે કે, સને ૧૮૯૩ પહેલાં તેઓ તે ભોગવતા હતા. ટાન્સવાલ અને ઝંબારેન્ડામાં રાજકીય મતાધિકાર નથી. હમણાં નથી એમ નહિ, પરંતુ ત્યાં તો સત્તાધીશોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, તેમનું ચાલે ત્યાં સુધી મતાધિકાર આપવો નહિ. એટલે ત્યાં આપણે રાજકીય મતાધિકાર ભોગવતા નથી. અલગત આવી સ્થિતિમાં હિંદીઓને માટે જાહેર જીવન માટે કાંઈજ ક્ષેત્ર હોઈ શકે નહિ.

આપણા દેશીઓને એ દેશમાં આવી આવી હાડમારીઓ ભોગવવી પડે છે. તેઓ આ હાડમારીઓની સામે લડત ચલાવી રહ્યા છે. તેઓ એમ નથી ધારતા કે, આ હાડમારીઓ એકદમ દૂર થઈ જશે. ત્યાંના લોકોએ સત્યાગ્રહની લડતમાં સર્વસ્વ અર્પી દીધું છે. આપણા લાઈઓએ લગભગ ૪૦ થી ૫૦ લાખ રૂપીઆની મીલકતનો તેમાં ભોગ આપી દીધો છે. જેઓ એક સમયે શ્રીમંત હતા તે રંક થઈ ગયા છે. જેક સમય એવો પણ આવ્યો હતો કે, પોતાના ગુજરાતને માટે માથા ઉપર કાપડની ગાંમડીઓ લઈ, તે વેચતા તેમને જતું પડતું. જેમણે આવા આવા આત્મભોગો આપ્યા તેઓ કાંઈ ભ્રમમાં છે એમ નથી. શ્રીયુત્ ગાંધી બીજાકુલ ભ્રમમાં નથી તેમ બીજા પણ ભ્રમમાં નથી. તેઓ જાણે છે અને બરાબર સમજે છે કે, તેમની લડત લાંબી ચાલશે, થકવી નાંખે એવી થશે. પરંતુ તેઓ હિમત છોડે એવા નથી. તેઓ તેમની લડત ચલાવી રહ્યા છે.

આ દેશમાં એવો પ્રશ્ન પૂછાય છે કે, “ મિ. ગોખલે ત્યાં જઈને શું કરી શક્યા ? ” મારા મિત્રો, આપણે પ્રતિનિધિમંડળો ઈંગ્લંડ મોકલીએ છીએ. કાંઈ પણ એક પ્રતિનિધિમંડળ ઈંગ્લંડમાં સર્વ કાર્ય એકદમ માધી શકે એમ તમે ધારો છો ? પરંતુ આ દિલચાલનો તેવી રીતે વિચારજ થઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી દાર ઉધડે ત્યાં સુધી

દેશમાં રહેનારાઓએ, આ બાબતમાં આપણી ફરજ બજાવી નથી. મારા એક મિત્ર, જેમને માટે મને ઘણું માન છે, તેમણે કહ્યું કે હું તમે કહો છો તે સમજી શકતો નથી. તેમણે કારણ એ આપ્યું કે, “આપણે ઘણી સલાઓ ભરી છે.” આજ બતાવે છે કે ત્યાંના લોકોને શું જોઈએ છે અને તે માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તેનો આપણને ખરાખર ખ્યાલજ નથી. તમે ઘણીએ સલાઓ ભરો. તેથી તેમને કંઈ લાભ થતો નથી. અલબત્ત તમે સલા ભરીને તમારી હિસાબનુભૂતિ દર્શાવો તે કંઈક ઠીક છે. કંઈજ ન કરો તેના કરતાં એ સાફ છે. પરંતુ તેમને તો મૌથી પહેલી અને વધારે જરૂર નાણાંની મદદની છે. તમે તમારા દેશની સરકાર ઉપર આ બાબત નિરંતર દબાણ કર્યાં કરો એ તેમને જોઈએ છે. ત્યાં સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા તમારા ભાઈઓ-નાં દુઃખ ટળે નહિ ત્યાં સુધી સરકારને ઝંપીને બેસવા ન દો. વારંવાર સલાઓ ભરવાથી આપણી ફરજ પૂરી અદા થતી નથી. ત્યાં કેટલું ખર્ચ થયું છે ? હું તમને કહી ગયો કે આટલી ન્હાની સંખ્યાએ-સહતમાં ૪૦ થી ૫૦ લાખ તો ખર્ચ્યા છે. આતો હું તમને ઓછામાં ઓછા કહું છું. કેટલાક તેથી વધારે પણ ગણતરી કરે છે. પરંતુ આજ સુધીમાં આ દેશમાંથી તમે કેટલા મોકલ્યા ? છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં બધા થઈને દોઢલાખ રૂપિયા મોકલ્યા અને આ દોઢ લાખમાંથી લગભગ રૂ. ૭૫૦૦૦ તો એકજ ગૃહસ્થ મિ. રતન ટાટાએ આપ્યા છે. ત્રીસ કરોડની વસતિવાળા મ્હોટા દેરો રૂ. ૭૫૦૦૦) આપ્યા સારે, ત્યાં આટલી ભારે વિપત્તિઓની સામે ટકર ઝીલી રહેલા દુર્ભાગ્ય મનુષ્યોએ ૪૦ થી ૫૦ લાખ ગુમાવ્યા ! હવે આ લોકોને માટે વિશેષ કરવું જોઈએ કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનું હું તમનેજ સોંપું છું. હું ખૂબ આશા રાખું છું કે તમે તમારું બનતું કરશો. આપણે પહેલાં ગમે તેટલા બૂલ્યા હમથું, પરંતુ મને સંપૂર્ણ આશા છે કે, ભવિષ્યમાં આપણે આપણું કર્તવ્ય સાફ બજાવીશું. જો કે આ પ્રશ્ન આમ દક્ષિણ આફ્રિકાવાસી હિંદીઓનો લાગે છે, છતાં ખરી રીતે આ લગ્નમાં સામ્રાજ્યમાં આપણા પોતાના સ્થાનનો સવાલ સમાવલો છે. આપણને આપણી પ્રતિજ્ઞાની પરવા હોય તો દક્ષિણ

આફ્રિકાવાસી આપણા હિન્દી ભાષ્યોની આપણે બરાબર પીકટોક્તી નોંધ્યો. નદિ તો તેમના ઉપર આકૃત આવી પડી છે તે આપણા ઉપર પણ જરૂર આવશે. આટલું કહીને હું આ કરાવ આપના સ્વીકાર માટે રજા કરું છું.

(આ ભાષણ પૂરું થયા પછી નામદાર ગોખલેના નામનો જય જય નો પુકાર કરવામાં આવ્યો અને તેનો ધ્વનિ મંડપમાં ગાજી રહ્યો).

પરિશિષ્ટ.

નામદાર ગોખલેના દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસની રોજનિશી

નામદાર ગોખલેનો દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રવાસ માત્ર ૨૭ દિવસનો હતો. પરંતુ તેટલા ટૂંકા સમયમાં તે ત્યાંના લગભગ બધાજ આગેવાનોને મળ્યા હતા, લગભગ દરેક અગત્યના સ્થળની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યાંના પ્રશ્નોનો ઉડા અભ્યાસ કર્યો હતો, લોકોને પણ મળ્યા હતા, તેમનાં દુઃખો અને તેમની દુરિયાદો તેમનેજ મ્હોડે સાંભળી હતી. વળી પોતાના અભ્યાસથી અને વાળખી દલીલથી તેમણે વસાહતી મંત્રીઓને મ્હાત કર્યા હતા. તેમના પ્રવાસની રોજનિશી પરથી તેમના આ બધા કામનો કાર્ષિક વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે એમ ધારી અમે તે નીચે આપી છે.

સને ૧૯૧૨

તા. ૨૨, અક્ટોબર.—કેપ ટાઉન ઉત્તરમાં, વસાહતના મંત્રી નામદાર મિ.

ફ્રિશરનો પત્ર લખને દેશાન્તર વસવાટ ખાતાના એક અમલદાર મિ.

રન્સીમેન યુનિયન સરકાર તરફથી તેમને લેવા આવ્યા હતા, તેને

મળ્યા. બંદર ઉપરથી નૂરખાગ સુધી સરખસ.

મિ. કાર્ટરાર્થ્ટ એમ પી સી તથા ઉખુટી મેયર સર ફ્રેડરિક સ્મિથને મળ્યા.

રાત્રે આઠ વાગે સિટી હાલમાં સ્વાગત. મેયર પ્રમુખસ્થાને. કેપ ટાઉનના આગેવાન યુરોપીય સન્નારીઓ તથા સદ્ગૃહસ્થાની હાજરી. વક્તાઓમાં નામદાર ડબ્લ્યુ. પી. શ્રીનર, સર ફ્રેડરિક સ્મિથ, શ્રીયુત ગાંધી, ડૉ. અબ્દુરહેમાન તથા ડૉ. ગૂલ હતા. હિંદી કોમ, હિંદુ એસોસિયેશન, તામિલ એસોસિયેશન, અને કેપ કોંક્ણી મુસ્લીમ લીગ તરફથી માનપત્રો.

તા. ૨૩, અક્ટોબર.—જસ્ટીસ સર જેમ્સ રોઝ-ઈન્સ તથા જસ્ટીસ સોલોમન પોતાનાં કાર્ડ મૂકીને ગયા. નામદાર ડબ્લ્યુ. પી. શ્રીનર તથા સર ફ્રેડરિક સ્મિથની મુલાકાત લીધી.

રાત્રે ૮ વાગે સ્વાગત મંડળને મળ્યા. ત્યાંની હરકતો સંબંધી ચર્ચા.
તા. ૨૪, અક્ટોબર—નેક નામદાર જેન એક્સ. એરિમન સાથે સિવિલ
સર્વિસ ટ્રસ્ટમાં મુલાકાત.

સવારે ૧૧૫૫ વાગે સ્પેશિયલ સલૂનમાં બેસી કિમ્બર્લી રવાના
યા. સર ફેડરિક સ્મિથ વગેરે સ્ટેશન પર આવ્યા હતા.

*વેલિન્ગ્ટન આગળ હિંદીઓનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ મળ્યું.
તા. ૨૫, અક્ટોબર—ડી આર આગળ હિંદીઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ
મળ્યું. મિસીસ કેનરાષ્ટ્ર શ્રીનર (એલાધવ શ્રીનર) ને મળ્યા.
કિમ્બર્લીની સ્પેશિયલ ટ્રેનને માડર રિવર આગળ ૨૦૦ હિંદીઓની
એક ટ્રેન મળી.

બીકન્સ્ટ્રિટ આગળ ત્યાંના મેયર તથા અન્ય ગૃહસ્થો
મળવા આવ્યા.

સાંજે ૫૫૫ વાગે કિમ્બર્લી પહોંચ્યા. ત્યાંના મેયર, મેજર
બ્રાઉનિંગ તથા મિ. એટલસ લેવા આવ્યા હતા. મિ. વી. સામીને
થેર સરઘસમાં લઈ જવામાં આવ્યા. રાત્રે ૮૫ વાગે ટાઉન હોલમાં
માનનો મેળાવડો. મેયર મિ. ઍક્સન પ્રમુખસ્થાને. ધણા આગેવાન
યુરોપીય ગૃહસ્થોની હાજરી. મેયરે સ્વાગતનું ભાષણ કર્યું તથા
માનપત્ર એનાયત કર્યું. શ્રીયુત્ ગાંધી તથા આફ્રિકન પોલિટિકલ
ઓર્ગેનિઝેશનની સ્થાનિક શાખાના પ્રમુખ મિ. આઇઝેક બેશુઆએ
ભાષણ કર્યા.

તા. ૨૬, અક્ટોબર—ખાણોની મુલાકાત લીધી. બેલોમોન્ટેનમાં હિંદીઓ-
નાં જે ફુગ્ગ હોય તે કહેવાનું મિ. જે. એક લેરનને કહ્યું. મિ.
એલિવર એમ. એચ એ. ને મળ્યા. સિટી હોલના સપર રૂમમાં
રાત્રે ૮૫૫ વાગે ખાણ. બીકન્સ્ટ્રિટના મેયર પ્રમુખસ્થાને. લગભગ
૧૫૦ ગૃહસ્થો હાજર હતા તેમાં કિમ્બર્લીના મેયર, મિ. એલિવર
એમ. એચ. એ, મિ. એટલસ વગેરે કિમ્બર્લીના ધણા ખરા આગેવાનો
મળાને ૪૦ યુરોપીય ગૃહસ્થો હતા. કિમ્બર્લીના મેયર, શ્રીયુત્
ગાંધી તથા મિ. એટલસે ભાષણ કર્યા.

તા. ૨૭, અક્ટોબર—અપોરે બે વાગે મિ. આલિવરની મુલાકાત લીધી. કૅન્સ્ટન્ટિયા હૅલમાં એકલા હિંદીઓ તરફથી સ્વાગત કરવામાં આવ્યું.

સાંજે ૬ વાગે જોહાનીસ્બર્ગ તરફ રવાના. વિન્ડસર્ટન આગળ માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું.

ફિશિયાના તથા બ્લેમ્બોક્ક આગળ માનપત્રો. આ બધે થયેલે આગેવાન યુરોપીયો હાજર હતા.

તા. ૨૮ અક્ટોબર—ક્વાર્ટર્સડોર્પ આગળ ૨૦૦ ગૃહસ્થો સાથે જોહાનીસ્બર્ગથી આવેલી સ્પેશિયલ ટ્રેન મળી. સ્ટેશન શણગારવામાં આવ્યું હતું. સવારે ૬૧૧ વાગે ક્વાર્ટર્સડોર્પ એક્સપ્રેસ હૅલમાં સ્વાગત. મેયર મિ. એ. ડ્રૅમ્લી પ્રમુખસ્થાને. ૧૦૦ કરતાં વધારે યુરોપીય ગૃહસ્થો હાજર. બ્રિટિશ હિંદીઓ તરફથી પોતાનાં દુઃખર્તું વર્ણન. સવારે ૮૧૧ વાગે પ્રોચેક્સ્ટ્રૂમ પહોંચ્યા. સ્ટેશન શણગારમાં આવ્યું હતું. ટાઉન ગાર્ડન્સમાં સ્વાગત તથા માનપત્રો. મેયર તથા ટ્રેટલાક ઉપરિ યુરોપીય અમલદારો લેના આવ્યા હતા. ગવર્નમેન્ટ એક્સપેરિમેન્ટલ ફાર્મમાં ગયા. સવારે ૧૦-૪૦ એ પ્રોચેક્સ્ટ્રૂમ છોડ્યું.

અપોરે ૨ વાગે કુંગર્સડોર્પ પહોંચ્યા. સ્ટેશન શણગારમાં આવ્યું હતું. મેયર તથા આગેવાન યુરોપીય ગૃહસ્થો લેવા આવ્યા હતા. સ્ટેશન ઉપર માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. હિંદીઓના નિવાસસ્થળ બર્ગર્સડોર્પ ગયા. કુંગર્સડોર્પ છોડ્યું.

જોહાનીસ્બર્ગ (પાર્ક) સાંજે ચાર વાગે પહોંચ્યા. લગભગ ૩૦૦૦ માણસો સ્ટેશનપર હતાં. મેયર મિ. એલિસ, રેવ. ડોક, રેવ. ફિલિપ, મિ. હોસ્ટેન, ડૉ. રૉસ, સર જર્જાઈ અથ્થુ વગેરે પ્લેટફોર્મ પર હતા.

બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશને, મહોટી સોનાની રકાબીમાં કોતરેલું માનપત્ર એનાયત કર્યું. જોહાનીસ્બર્ગના હિંદીઓ, હમિદિયા ઈસ્લામિક સોમાઈટી, તામિલ બેનીફિટ સોસાયટી,

પાટીદાર એસોસિયેશન, ફ્રેડકના હિન્દીઓ તથા પીટર્સબર્ગના હિન્દીઓ તરફથી માનપત્રો.

તા. ૨૯, અક્ટોબર—દિવસે બધી ઝાકોસોમાં ગયા. રાત્રે ૮૧ વાગે, યુરોપિયન કમિટી તરફથી કાર્કટન હોટેલમાં સ્વાગત.

તા. ૩૦ અક્ટોબર—મિ. મન્દે એમ એચ. એ., મિ. વાઇબર્ગ એમ. એલ. એ., મિ. કૃસ્વેલ એમ. એલ. એ. મિ. રેગિન્સન તથા પોર્ચુગીઝ કૉન્સલને મળ્યા. પારસી પ્રતિનિધિમંડળની મુલાકાત લીધી. ૩૧ વાગે મિ. હોસ્કેનને ઘેર મસજત. તેમાં મિ. ડુબ્યુ. હોસ્કેન, મિ. ચૌધરી, મિ. ડાક, શ્રીયુત ગાંધી, મિ. ફિલિપ્સ, મિ. રેવિઝ પોલોક, મિ. રિચ, મિ. બેરી, મિ. પિમ તથા મિ. કૅલેનબાક હાજર હતા.

તા. ૩૧, અક્ટોબર—મેસૉનિક હોલમાં મિજલસ. મેયર મિ. એલિસ પ્રમુખસ્થાને.

તા. ૧, નવેમ્બર—કુડલેસ બિલ્ડિંગ્સમાં ઝાકોસોમાં ગયા. પદ્મણુ પ્રતિનિધિમંડળ, ઇસિપ મિયા પ્રતિનિધિમંડળ, હુબીબ મોતન પ્રતિનિધિમંડળ તથા વેપારીઓના પ્રતિનિધિમંડળની મુલાકાત લીધી.

દ્રાન્સવાલ વીમેન્સ એસોસિયેશન તરફથી ધી ઇન્ડીપેન્ડન્ટ સ્કુલરમમાં સાંજે ૩૧ વાગે સ્વાગત અને માનપત્ર વગેરે.

સાંજે ૫ વાગે ફિલ હોલમાં એકલા હિન્દીઓની સભા.

તા. ૨, નવેમ્બર—લૉકી ગયા.

તા. ૩, નવેમ્બર—ટૉરટોપ ફાર્મ ઉપર.

તા. ૪, નવેમ્બર— " "

તા. ૫, નવેમ્બર—લૉલીથી મવારે ૭ વાગે જોહાનીરબર્ગ પાછા ગયા. મિ. ઍલિસને ત્યાં મ્હા લીધી. ત્યાં સર પર્સી ફિટ્ઝ પેટ્રિકને મળ્યા.

તા. ૬, નવેમ્બર—મોટરમાં બેસી જર્મિરટન તથા ઍક્સબર્ગનાં નિવાસ-બજોએ સવારે ૮ વાગે ગયા.

મિ. એલિસને મળવા ગયા.

રાત્રે ૮ વાગે નાતાલ જવા ઉપડ્યા.

તા. ૭, નવેમ્બર—ન્યુકેસલ આગળ માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું.
લેડીસ્મિથ આગળ લોકોને મળ્યા.

મારિટઝમર્ગ ટાઉન હોલમાં સ્વાગત.

તા. ૮, નવેમ્બર—મારિટઝમર્ગ સ્કુલરૂમમાં હરકતો સંબંધી ચર્ચા કરી.
એડમિનિસ્ટ્રેટર તથા મેયર તેમનાં કાર્ડ મૂકીને ગયા. લાઇન્સેસિંગ
ઓફિસર મિ. વાઇન કોલની મુલાકાત લીધી.
કેમ્ડન હોટેલમાં બેપોરનો નારતો.

મિ. એમાર વગેરેને લઈને ડરબનથી સ્પેશિયલ ટ્રેન આવી.
સ્પેશિયલ ટ્રેનથી ડર્બન ગયા.

ડર્બન સ્ટેશન ઉપર સ્વાગત. મેયર, વીકે ઍલ્સ્ટ્રેટ વગેરે હાજર.
મિ. મુસાના ઘર સુધી સરઘસ.

થોડા છોડી નાંખીને ગાડી ખેંચવામાં આવી. રાત્રે ૮ વાગે
ટાઉન હોલમાં સ્વાગત. મેયર પ્રમુખસ્થાને.

તા. ૯, નવેમ્બર—છોકરાંઓની રમતની શરતોનો મેળાવડો. સર ડેવિડ
હન્ટર તથા મેયર પોતાનાં કાર્ડ મૂકી ગયા. વેપારીઓના પ્રતિ-
નિધિમંડળની મુલાકાત લીધી. છોકરાંઓને ઈનામ વહેંચ્યાં.

તા. ૧૦, નવેમ્બર—ત્રણ પાઉન્ડનો કર હરનારાઓની ફરિયાદો સાંભળ્યા.
બેપોરે સ્પેશિયલ ટ્રેનથી ઇસિપિન્ગો ગયા તે સાંજે પાંચ વાગે
પાછા આવ્યા. મોટરમાં ફીનિકસ ગયા.

તા. ૧૧, નવેમ્બર—ડરબન પાછા આવ્યા. રાત્રે ૮૧ વાગે ડ્રૂલ હોલમાં
મિજલસ સર ડેવિડ હન્ટર પ્રમુખસ્થાને.

તા. ૧૨, નવેમ્બર—સીડેનહામ કૉલેજની મુલાકાત લીધી. એમ્બર
ઓફ કૉમર્સની મુલાકાત.

માઉન્ટ એન્કુમ્પની મુલાકાત. સાં ગીરમીટીઆ હિંદીઓને મળ્યા.
મિ. મોરિસ એવાન્સને મળ્યા. મિ. રૂસ્તમજીએ સ્વાગત કર્યું.
પ્રીટોરિયા રવાના થયા.

તા. ૧૩, નવેમ્બર—વૉલ્ફસ્ટ્રેટ, સ્ટેન્ડટન તથા હિડેલબર્ગ આગળ
માનપત્રો. હેલ્સાં બે સ્થળોએ મેયર તથા આગેવાન સુરોપીય
પ્રહરથો આવ્યા હતા.

સાજે જા વાગે પ્રીટારિયા પહોંચ્યા. રોયન ઉપર સ્વાગત.
આગેવાન યુરોપીય ગૃહસ્થોની હાજરી

તા. ૧૪, નવેમ્બર—સવારે ૧૧ વાગે, મંત્રીઓ—જનરલ રેમટમ,
જનરલ બોથા તથા મિ ફિશર સાથે મુલાકાત. નામદાર મિ.
હ્યુયાર્સ કાર્ડ મૂકીને ગયા. આર્શીઓમાં ગયા. મંત્રીઓ કાઠ મૂકી ગયા
જનરલ બોથા તથા મેયર કાર્ડ મૂકી ગયા.

રાત્રે ૮૧ વાગે ટાઉન હોલમાં સ્વાગત ડેપુટી મેયર મિ ફિન્ડલે
પ્રમુખસ્થાને

તા. ૧૫, નવેમ્બર—મિ. વીન્ડહેમ એમ એવ એ ને મળના સારૂ
મોટરમાં બેસી સવારે ૬૧ વાગે જોહાનીસ્મર્ગ ગયા.

પ્રીટારિયા પાછા આવ્યા. બપોરનો નાસ્તો લોડ ઝેલ્ડસ્ટન
સાથે લીધો. સાંજે ત્રણ વાગે લોની ગયા.

તા. ૧૬ નવેમ્બર—ટૉલ્સ્ટોય ફાર્મ ઉપર રહ્યા.

તા. ૧૭, નવેમ્બર—મિ. ચેપ્લીનને ઘેર સર ટૉમસ રેમાર્ટને મળ્યા
હુમિલિયા ઇસ્લામિક સોસાયટીના પ્રમુખ ઇમામ સાહેબ એ.
કે બાવાઝીવર, શવણ ત્રેમથ, પાગીદાર એસોસિયેશનના
પ્રમુખ તથા મિ ફીનિખ્સને મળ્યા.

રાત્રે ૮૧૧ વાગે લૉરેન્સો માર્કિવસ તરફ રવાના થયા